

ВИДАВНИЦТВО
РАНОК

О. Є. Святокум, І. О. Святокум

9

ОСНОВИ ПРАВОВИЗНАВСТВА

УДК [340(477):37.016](075.3)
С51

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ Міністерства освіти і науки України від 20.03.2017 № 417)

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

Експерти, які здійснили експертизу підручника під час проведення конкурсного відбору проектів підручників для 9 класу загальноосвітніх навчальних закладів і зробили висновок про доцільність надання підручнику грифа «Рекомендовано Міністерством освіти і науки України»:

Л. В. Брябін, учитель Черленівської ЗОШ I—III ступенів Черленівської сільської ради села Черленівка Новоселицького району Чернівецької області, учитель-методист;

С. В. Михальова, учитель правознавства Краматорської загальноосвітньої школи I—III ступенів № 22 із профільним навчанням, учитель-методист;

В. В. Нагорний, доцент кафедри правознавства Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка, кандидат історичних наук

Рецензенти:

Н. М. Жидкова, учитель правознавства Менської районної гімназії Менської районної ради Чернігівської області, учитель-методист, кандидат педагогічних наук;

К. Ю. Карелов, аспірант кафедри кримінального права Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди

Святокум О. Є.

С51 Основи правознавства : підруч. для 9 класу загальноосвіт. навч. закладів / О. Є. Святокум, І. О. Святокум. — Харків : Вид-во «Ранок», 2017. — 192 с. : іл.

ISBN 978-617-09-3369-0.

УДК [340(477):37.016](075.3)

Інтернет-підтримка

Електронні матеріали
до підручника розміщено на сайті
interactive.ranok.com.ua

ISBN 978-617-09-3369-0

© Святокум О. Є., Святокум І. О., 2017
© ТОВ Видавництво «Ранок», 2017

Шановні дев'ятикласники та дев'ятикласниці!

Декларація прав дитини проголошує: «Людиноство зобов'язане давати дитині краще, що воно має». Дорослі — батьки та вчителі — піклуються про харчування, добробут, інтелектуальний розвиток маленької людини, але не менш важливим їхнім обов'язком є підготовка дитини до самостійного життя в суспільстві.

Із кожним роком ви стаєте дорослішими, а це означає, що збільшується кількість запитань, над якими ви замислюєтесь і які ставите до навколишнього світу, збільшується й кількість викликів з боку вашого оточення. Навіть невеликий життєвий досвід, напевне, дозволив вам переконатися, що цивілізована людина у відносинах із суспільством керується, як правило, нормами права.

Цього року ви починаєте вивчати новий предмет — «Основи правознавства». Наука права — непроста, проте надзвичайно цікава і, головне, дуже потрібна кожній людині, відколи вона поставила за мету впорядкувати свої відносини з іншими представниками людської спільноти. Отже, є сенс ознайомитися з основними положеннями теорії держави і права, а також окремих галузей права України, які є найбільш важливими для вас, юних громадян і громадянок України. Дуже важливим є також розвиток ваших умінь застосовувати набуті знання на практиці. Саме з такою метою створювався цей підручник. Хочеться вірити, що він допоможе вам не тільки на уроках правознавства та під час виконання домашніх завдань, але й при вирішенні численних життєвих ситуацій, адже право — це дуже важливий регулятор суспільних відносин. Його дієвість значною мірою залежить від того, наскільки цей інструмент забезпечення суспільного спокою поважають і вміють застосовувати окремі громадяни.

Успіхів вам, друзі!

Мета закону — не нищення, не обмеження свободи, а її збереження і розширення. Бо там, де законів немає, немає й свободи.

Джон Локк

Право і закони в житті людини й суспільства

ПРИГАДАЙТЕ!

1. Де виникли перші в історії людства держави?
2. Які правові пам'ятки є найдавнішими?

1. Як і чому в людському суспільстві з'явилися право і закони

Розвиток людського суспільства тісно пов'язаний зі становленням правових норм. З ускладненням відносин між людьми виникала потреба й у більш складних та детальних законах, які б регулювали людську поведінку.

Однією з найдавніших збірок законів, що дійшли до нас, стали *закони Хаммурапі*, створені у *Вавилоні* у XVIII ст. до нашої ери. Цей документ містив норми як кримінального права (тобто встановлював покарання за злочини), так і цивільного права, регулюючи майнові відносини жителів Вавилона.

У II ст. до нашої ери — II ст. нашої ери в *Індії* були створені *закони Ману*. Поряд із суто релігійними нормами індуїзму цей документ містив правила здійснення правосуддя, набуття власності, поради щодо управління державою.

Закони Давньої Греції не збереглися до нашого часу, і ми їх знаємо лише із праць античних істориків та філософів. Так, в Афінах першими відомими законами стали *закони Драконта* (VII ст. до нашої ери), що відрізнялися надзвичайною суворістю: навіть за незначні злочини встановлювалася смертна кара. Звідси й походить вираз «драконівські закони». Пізніше, наприкінці VII — на початку VI ст. до нашої ери, їх змінили *закони Солон*. Вони впорядкували державний устрій Афін, ставши основою для подальшого формування демократичного устрою. У *Спарті* діяли *закони Лікурга* (VIII ст. до нашої ери), у яких знайшли відображення мілітаристичний устрій та надзвичайно високий рівень втручання держави в повсякденне життя громадян.

У *Давньому Римі* були укладені *закони 12 таблиць*. На жаль, вони не збереглися до наших днів, але ми можемо частково відтворити їхній текст за цитатами римських юристів. Зокрема, вони містили норми сімейного, кримінального, спадкового та цивільного права. Закони 12 таблиць стали основою для формування *римського права*, яке прямо чи опосередковано й досі має величезний вплив на всі правові системи. Римляни вважали створену ними

Стела царя Хаммурапі

Родина князя Ярослава Мудрого.
Фреска із собору Святої Софії в Києві

правову систему одним зі своїх найбільших досягнень. За часів пізньої імперії, у 529 р., комісія на чолі з юристом *Требоніаном* за наказом імператора *Юстиніана* уклала *Звід цивільного права*, який об'єднав і впорядкував напрацювання римських юристів у всіх сферах права (приватне, публічне), правові акти імператорів, у тому числі й акти самого Юстиніана (частина Зводу відома як *Кодекс Юстиніана*). Саме із цим документом був пов'язаний початок поширення римського права в Західній Європі.

Із падінням Західної Римської імперії та утворенням нових держав германських племен у Європі почали з'являтися «варварські правди». Найвідомішою є *Салічна правда*, яка діяла в Королівстві франків. Джерелами правд варварських племен було звичаєве право германців, і вони регулювали передусім судові вирішення спорів, як майнових, так і з приводу скоєних злочинів (наприклад завдання тілесних ушкоджень, убивства). Схожою за змістом на «варварські правди» є й перша важлива пам'ятка права на українських землях — *Руська правда*, укладена за часів правління Ярослава Мудрого (1016—1054) та доповнена за його синів. Вона містила норми кримінального, спадкового, торговельного та процесуального права і мала значний вплив на розвиток права на українських землях.

ПРИГАДАЙТЕ!

Як саме вплинуло укладення першого зводу законів на суспільно-політичний розвиток Київської держави? У яких ще державах судочинство здійснювалося з використанням норм Руської правди?

2. Які правові знання і навички мають отримати сучасні дев'ятикласники

ЗАВДАННЯ 1. Ознайомтеся з наведеними нижче висловлюваннями. Як ви розумієте їхній зміст? Як вони пов'язані між собою та з метою предмета «Основи правознавства», який ви вивчатимете в 9 класі? Як би ви визначили мету навчального курсу, спираючись на наведені висловлювання?

- 1) Те, чого сьогодні навчається в класі одне покоління, стане нормою життя наступного. (А. Лінкольн)
- 2) Право не повинне так регулювати життя, щоб людина втратила свободу дій. Право за своєю суттю має давати орієнтири, але напрямок людина обирає сама. А далі діє принцип: дозволено все, що не заборонено. У нас є суд, свобода сторін, які можуть домовитися тим або іншим чином. Неможливо (та й не потрібно) закріплювати в законі всі можливі варіанти поведінки людини. (А. Слейманова)

Успішність людини в сучасному світі значною мірою визначається тим, як складаються її відносини з найближчим оточенням, громадою, державою. На уроках правознавства в 9 класі ви маєте з'ясувати, яку важливу роль у впорядкуванні суспільних відносин відіграє право. Отже, головною метою вивчення цього курсу можна визначити підготовку до активного життя у правовій державі, де знання своїх прав, уміння їх реалізувати та захистити, виконання своїх обов'язків є нормою для кожного громадянина.

На вас чекає знайомство з положеннями теорії держави і права, на основі яких ви зможете зрозуміти державно-правові реалії сучасного українського суспільства.

Курс також покликаний підвищити ваш рівень обізнаності з таких питань: соціальні норми взагалі й правові зокрема, сутність і структура системи права, галузі права, правовідносини, правопорядок, правопорушення та юридична відповідальність.

Відомо, що існують різні причини дотримання людиною правових норм: хтось робить це з страху перед покаранням, інші — свідомо, розуміючи соціальну цінність права, необхідність дотримуватися положень права з метою забезпечення загального суспільного порядку. Зрозуміло, що в демократичній державі має бути якомога більше людей, які поважають право та свідомо дотримуються його норм.

Громадяни демократичної держави мають не тільки право вибору, але й несуть великий тягар відповідальності за свій вибір — навчального закладу, місця роботи, супутника життя, представників органів державної влади та місцевого самоврядування тощо. Як не помилитися у виборі? Крім знання й розуміння правових норм і принципів їх реалізації, у пригоді, звичайно, стануть уміння аналізувати суспільно-політичні події, користуватися

правовими актами, юридичною літературою. Не будуть зайвими навички діяти згідно з нормами права в конкретних життєвих ситуаціях, сформовані під час вивчення курсу.

3. Як працювати за підручником

Відповідно до навчальної програми, з урахуванням окресленої мети й завдань курсу підручник містить п'ять розділів:

- I. Основи теорії держави і права
- II. Правовідносини. Правопорушення. Юридична відповідальність
- III. Взаємозв'язок людини і держави
- IV. Неповнолітні як суб'єкти цивільних, сімейних, трудових, адміністративних і кримінальних правовідносин
- V. Якщо право — це професія

При цьому перший і другий розділи розкривають загальнотеоретичні положення, що характеризують державу і право як соціальні явища, а третій, четвертий і п'ятий — присвячені характеристиці держави Україна та її правової системи, правовідносинам, учасниками яких є неповнолітні особи.

Отже, підручник включає п'ять розділів, кожен із яких, у свою чергу, містить певну кількість тем. Як правило, кожна тема висвітлюється в межах параграфа.

На початку кожного розділу вміщено **очікувані результати**, яких ви маєте досягти після його вивчення. Завершується розділ підсумками. Визначити рівень засвоєння матеріалу, а також узагальнити вивчене ви зможете, звернувшись до рубрики **«Завдання для систематизації та узагальнення матеріалу»**. Вона містить різні за формою та рівнями складності завдання.

Запитання з рубрики **«Пригадайте!»** спонукають вас пригадати матеріал, розглянутий на уроках історії чи попередніх уроках правознавства, і допоможе краще засвоїти матеріал, що вивчається.

Рубрика **«Поміркуйте!»** дасть вам змогу дещо під іншим кутом розглянути відомі речі: порівняти, зробити висновки, висловити своє бачення розв'язання тієї чи іншої проблеми.

Перед текстом параграфа вміщено **основні поняття**, передбачені програмою курсу. Їх визначення при викладанні теми виділені кольором.

Зверніть увагу, що кожен параграф, крім теоретичного тексту, містить **завдання**, мета яких — допомогти пов'язати теоретичні положення та життєві реалії, зрозуміти, де і коли вам знадобляться знання права. Виконуючи завдання, ви зможете застосувати щойно отримані знання.

Окремі параграфи також містять рубрику «**Для допитливих**», матеріали якої доповнюють основний текст або ілюструють його прикладами.

Після тексту параграфа наводяться «**Висновки**», які дають стислий виклад ключових положень теми.

Вивчення кожного параграфа завершується низкою **запитань і завдань**. Пам'ятайте, що їх виконання є неодмінною складовою успішної роботи над темою. Завдання покликані акцентувати вашу увагу на найважливіших питаннях теми, закріпити здобуті знання, допомогти узагальнити вивчене. Водночас запропоновані завдання спрямовані на те, щоб пов'язати ці знання з вашим життєвим досвідом. Вони також дадуть вам можливість проявити свої дослідницькі здібності.

У підручнику ви зустрінете такі типи завдань:

- **Дайте визначення понять.** Право, як і кожна наука, базується на системі понять. Щоб розуміти мову права, треба розуміти зміст понять, які ця наука використовує. Вони будуть зустрічатися вам у нормативних актах, пресі, документах, які ви згодом укладатимете. Отже, варто їх розуміти.
- **Виберіть правильний варіант відповіді.** Завдання, які передбачають вибір правильного варіанта з кількох запропонованих, є надзвичайно поширеними в усіх шкільних предметах. Виконання таких завдань під час вивчення правознавства урізноманітнить вашу роботу.
- **Доповніть схему.** Більшість правових понять і явищ являють собою систему, зрозуміти яку буде значно простіше, подавши її у вигляді схеми. Схеми часто зустрічатимуться безпосередньо в темах — вони ілюструватимуть текст. У завданні вам необхідно буде доповнити схему елементом, якого не вистачає. Для цього краще перенести схему в зошит і в разі потреби звернутися ще раз до тексту підручника. У результаті виконання завдання ви матимете не тільки міцніші знання, а й викладення частини теми в зошиті (конспект).
- **Подайте у вигляді схеми.** Цей тип завдань складніший, ніж попередній, але й більш цікавий. Схему ви будете складати самостійно: виокремлювати її елементи й встановлювати між ними зв'язки. Як зразок можна використовувати схеми, вміщені на сторінках підручника.
- **Порівняйте поняття.** Для того щоб порівняти поняття, необхідно знайти в них спільне та відмінне. Виконання завдань такого типу передбачає глибоке розуміння сутності понять, яке досягається через аналіз їх змісту.
- **Попрацюйте із джерелом права.** Завдання під такою рубрикою передбачають роботу з уривками з нормативно-правових актів. До текстів будуть запропоновані різні запитання, які слід опрацювати самостійно, у парах або групі. Мета таких вправ — допомогти вам навчитися розу-

міти специфіку мови нормативно-правового акта, використовувати правові норми для вирішення життєвих ситуацій.

- **Проаналізуйте ситуацію з правової точки зору.** До цього типу віднесено завдання, які характерні для правознавства і надають вам можливість виступити в ролі адвокатів, тобто надати кваліфіковану консультацію, спираючись на положення закону.
- **Заповніть таблицю.** Цей тип завдань допоможе вам систематизувати здобуті знання. Таблиця, виконана в зошиті, буде ще однією складовою вашого конспекту теми.
- **Цікава ваша думка!** Ми живемо в складному й суперечливому світі. Як він буде розвиватися далі, значною мірою залежить від утвердження принципів справедливості й законності. На це, у свою чергу, впливатиме наша повага до цих принципів. Отже, багато залежить саме від вас, а тому цікава ваша думка з приводу важливих питань, що стосуються правового регулювання суспільних відносин, про які повідомляють ЗМІ, щодо яких дискутують науковці, які обговорюють ваші знайомі. Щоб ваша думка була зрозумілою та почутою, намагайтеся дотримуватися алгоритму її викладення. Сформулюйте тезу, наведіть кілька переконливих аргументів, проілюструйте їх прикладами, зробіть висновок.
- **Проведіть міні-дослідження.** Ці завдання є різновидом проектної діяльності. Працювати над темою дослідження (проектом) ви можете самостійно або об'єднавшись у групу з однокласниками.

Наприкінці підручника розміщено **додатки**, де подано рекомендації щодо організації різних форм роботи — у парах, групах, над проектом. Крім цього, вони включають нормативно-правові акти, які стануть вам у пригоді під час практичних занять, термінологічний словник, список рекомендованої літератури та посилань на інтернет-ресурси.

Проте не завжди інформації, наведеної в підручнику, достатньо для того, щоб задовольнити інтерес допитливого учня. Із цією метою автори створили електронний освітній ресурс, на якому розміщено додаткову інформацію, тести для самоконтролю тощо. Усе це ви знайдете за електронною адресою: interactive.ranok.com.ua. Спеціальні позначки **i**, розташовані на сторінках підручника, підкажуть, коли можна звернутися до інтернет-додатків.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Перегляньте назви тем у змісті підручника. Які з них вам уже знайомі?
2. Які теми вам видаються найбільш цікавими?

РОЗДІЛ I

ОСНОВИ ТЕОРІЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

Опанування матеріалу розділу дозволить:

- називати ознаки державної влади, соціальних норм, права
- пояснювати та застосовувати поняття: держава, форма держави, право, джерела права, галузь права, норма права
- характеризувати функції держави, державний лад, джерела права, елементи системи права
- наводити приклади соціальних норм, джерел права
- описувати елементи державного ладу
- висловлювати судження щодо ролі соціальних норм, держави і права в житті людини та суспільства

§ 1—2. Держава

ПРИГАДАЙТЕ!

1. Що сприяло виникненню перших держав?
2. Які суттєві риси держави як соціального утворення ви можете назвати, використавши знання, набуті під час уроків історії?

ПОМІРКУЙТЕ!

Що мають спільного й чим відрізняються поняття «країна», «суспільство», «державна»?

ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ: держава, форма держави.

1. Які причини сприяли виникненню держави

З уроків історії ви знаєте, що людство у своєму розвитку пройшло ряд етапів, кожний із яких відрізнявся певним рівнем і характером суспільних відносин. Найбільш тривалим етапом були часи, коли не існувало держави та права в сучасному розумінні. Цей період отримав назву первісного суспільства.

Додержавний період розвитку суспільства відзначався примітивністю знарядь і низькою продуктивністю праці, повною залежністю людей від сил природи. Основу суспільства складав рід (родова община). Характерними рисами роду були єдність, співробітництво й взаємодопомога, рівний розподіл власності. Основними заняттями людей у первісному суспільстві були збиральництво та мисливство, які є характерними для привласнювального типу господарства. Влада не відокремлювалась від населення, ґрунтувалась на суспільному самоврядуванні, спиралася на авторитет, повагу, традиції.

Перехід від привласнювальної економіки до відтворювальної, збільшення кількості населення, майнове розшарування, поділ суспільства на соціальні групи привели до ускладнення суспільних відносин і необхідності вдосконалення управління суспільством. Ці чинники і вплинули на появу державно-правової організації суспільства.

ЗАВДАННЯ 1. Розгляньте схему (с. 13) «Причини виникнення держави» і дайте відповідь на запитання: чому виникла необхідність у формуванні спеціальних організацій, призначених для управління людьми?

Для кожного народу виникнення власної держави і права є свідченням переходу від первісного ладу до більш високого ступеня суспільного розвитку. Цінність держави і права як соціального блага проявляється у здатності організовувати та впорядковувати малі й великі людські колективи, суспільство в цілому.

2. Що таке держава

Дати визначення держави, яке б відображало всі сторони цього складного суспільного явища, намагалися багато видатних філософів, політиків,

ПРИЧИНИ ВИНИКНЕННЯ ДЕРЖАВИ

Три великі поділи праці

- Відокремлення землеробства від скотарства
- Відокремлення ремесла від землеробства
- Виділення торгівлі

Поява надлишкового продукту

- Формування приватної власності
- Майнове розшарування суспільства

Виникнення великих груп людей із протилежними інтересами

- Виникнення конфліктів інтересів між різними прошарками суспільства
- Неспроможність суспільних установ первісного суспільства врегулювати ці конфлікти

Виникнення спеціальних організацій,
призначених для здійснення соціального управління

- Наділення управлінських організацій правом застосування примусу
- Поява нового типу соціальних норм, забезпечених державним примусом, — правових норм

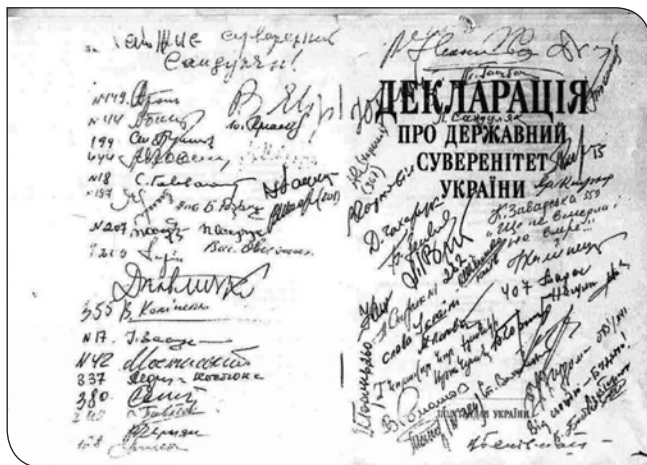
юристів. Так, давньогрецький філософ-мислитель *Аристотель* вважав, що держава є втіленням мудрості, справедливості, краси та загального блага. Римський філософ Цицерон розглядав державу як союз людей, об'єднаних загальною користю і справедливістю. Англійський філософ Т. Гоббс порівнював державу з потворою. Представники класової теорії стверджували, що держава — це диктатура панівного класу. Що ж таке держава?

Держава — це особлива форма організації суспільства, яка передбачає створення спеціального апарату управління, покликаного керувати суспільними процесами на певній території шляхом надання своїм вимогам загальнообов'язкового характеру, у тому числі за допомогою примусу.

Державі властиві певні ознаки, до яких належать:

- *публічний характер влади*, що втілюється в державно-правових інститутах, відокремлених від населення, які мають повноваження здійснювати політичну владу та регулювати суспільні відносини;
- *територія* — відокремлена кордонами частина земної кулі, на яку поширюється суверенітет держави і в межах якої населення має статус громадян цієї держави;

Декларація про державний суверенітет України — документ, який проголосив суверенітет нашої держави та став важливим кроком на шляху до здобуття нею незалежності

- *суверенітет* — політико-правова властивість державної влади, що проявляється в її верховенстві, незалежності, єдності;
- *механізм держави* — система органів та організацій, що створюються державою для реалізації її функцій і завдань;
- *правові норми* — загальнообов'язкові правила поведінки, які розробляє, приймає та охороняє держава. Ці норми визначають сферу відносин, що охороняються державою, роблять державні рішення обов'язковими на рівні суспільства та визначають можливе покарання за порушення встановлених правил;
- *система податків* — платежі обов'язкового характеру загальнодержавного чи місцевого значення, що встановлюються для утримання державного апарату, а також виконання загальносоціальних функцій держави у сфері освіти, охорони здоров'я, соціального забезпечення тощо.

Сучасний тип держави характеризується соціальною спрямованістю, демократичним режимом утворення державних органів і здійснення державної влади, правовою формою та характером державної діяльності. Сучасні держави найрозвиненіших суспільств забезпечують задоволення загальнолюдських потреб, здійснення та захист основних прав людини. Їх економічною основою є наявність серед населення значної кількості власників засобів і результатів виробничої діяльності й рівноправність різних форм власності: приватної, муніципальної та державної.

3. Що таке державний лад

Існування кожної держави світу має свої особливості: по-різному організовано відносини між центром і регіонами, по-різному формуються органи

державної влади. Ці відмінності обумовлюються історією держави, її населенням, розміром, розташуванням, економічним розвитком тощо. Для характеристики найбільш ключових особливостей організації держави використовується поняття *державного ладу*.

ЗАВДАННЯ 2. Ознайомтеся з наведеними уривками. Який зміст вкладають автори в поняття «державний лад»? Які складові цього поняття ви можете виокремити?

- 1) Період ранньофеодальної монархії — це час становлення феодальної державності. Загальною закономірністю було виникнення в більшості країн Європи монархічної форми правління — феодальних королівств. Так, досить чітко можна простежити процес утворення феодальної державності на прикладі Франкського королівства. Падіння Риму і завоювання Галлії північногерманськими племенами дали могутній імпульс утворенню нового державного механізму, необхідного для організації управління завойованою територією та її захисту. (*М. Страхов. Історія держави і права зарубіжних країн*)
- 2) Особливістю державного ладу Галицько-Волинської держави було те, що тривалий час вона не поділялася на уділи. Після смерті короля Данила держава розпалася на Галицьку і Волинську землі, а відтак кожна з цих земель почала, у свою чергу, поділяватися. Особливістю було і те, що влада, по суті, перебувала в руках великого боярства. (*В. Кульчицький, М. Настюк, Б. Тищик. Історія держави і права України*)

Державний лад — це система основних політико-правових, економічних, соціальних відносин, які закріплюються державно-правовими нормами та визначають особливості організації держави.

До основ державного ладу юридична наука відносить основні принципи організації та діяльності держави. Ідеться насамперед про повноваження голови держави, органів законодавчої, виконавчої і судової влади, правоохоронних та інших передбачених Основним законом органів, які реалізують основні функції держави.

Значною мірою державний лад залежить від форми державного правління та політичного режиму. Вони безпосередньо впливають на рівень демократичності суспільного життя і правової системи, повноту законодавчого закріплення прав і свобод людини й громадянина, ефективність механізму їх забезпечення й захисту.

Отже, характеризуючи державний лад, доцільно виділити три елементи:

- державне правління;
- державний устрій;
- політичний режим.

У такому контексті державний лад часто визначають як форму держави.

4. Які бувають форми держави

Форма держави — це порядок організації і функціонування державної влади в країні, який визначається формою правління, територіального устрою та політичного режиму.

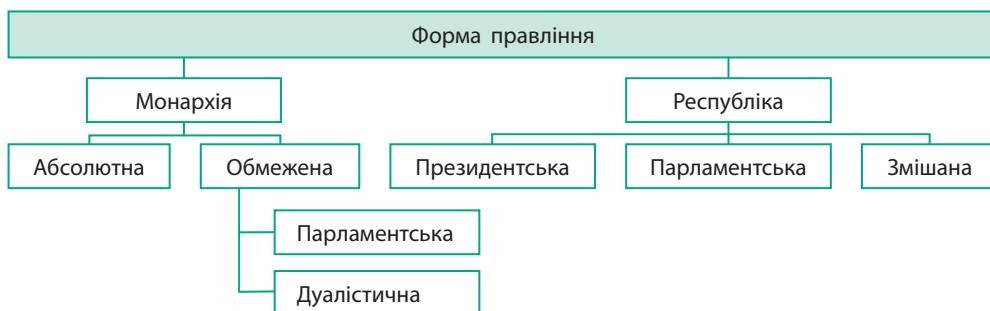
Форма правління — це організація верховної державної влади, яка передбачає порядок її утворення та діяльності, а також взаємозв'язок із населенням країни.

За формою правління держави поділяють на монархії та республіки. Різноманіття форм правління представлено у схемі.

ВИДИ ФОРМИ ПРАВЛІННЯ ДЕРЖАВИ

ЗАВДАННЯ 3. Розгляньте схему «Види форми правління держави» і дайте відповіді на запитання.

1) На які дві основні групи поділяються держави за формою правління?

2) Які держави, розглянуті вами під час уроків історії, мали форми правління, наведені у схемі?

Монархія — це форма правління, що передбачає здійснення верховної влади в країні повністю або частково однією особою, яка належить до правлячої династії (фараон, цар, король, імператор тощо). Монархії поділяються на дві групи: абсолютні та обмежені.

Республіка — це форма правління, яка передбачає здійснення верховної влади в державі колегіальним виборним органом. Історично виокремлюють аристократичну республіку, де право брати участь у виборах мають лише вищі верстви населення, і демократичну республіку, у якій право обирати вищі органи влади належить усьому населенню країни, що досягло певного віку і не обмежене законом чи судом у можливості реалізувати виборче право.

У сучасному світі розрізняють три типи республік: *президентські, парламентські та змішані*.

ЗАВДАННЯ 4. Попрацюйте із джерелом права. Користуючись інформацією, поданою у схемі «Типи республік у сучасному світі», визначте тип республіки за наведеним уривком із конституції держави.

Конституція (Основний закон) Угорщини

Угорщина є республікою.

Парламент є вищим органом народного представництва в Угорщині.

Парламент: приймає Конституцію Угорщини; приймає інші закони; затверджує державний бюджет та контролює його виконання... обирає Президента республіки, членів Конституційного суду, Президента Курії (Верховного суду), Головного Прокурора, Парламентського спеціального уповноваженого з основних прав та його заступників і Президента державного ревізійного управління; обирає Прем'єр-міністра та вирішує питання довіри уряду...

Головою держави є Президент Республіки, який уособлює національну єдність і гарантує демократичне функціонування держави.

Президент Республіки є Верховним Головнокомандувачем Сил оборони Угорщини.

Президент Республіки: представляє Угорщину; бере участь у сесіях Парламенту та виступає на них; пропонує законопроекти; ініціює національний референдум... призначає дати проведення парламентських виборів... скликає першу сесію новообраного Парламенту; розпускає Парламент...

Парламент обирає Президента Республіки строком на п'ять років.

Другою важливою характеристикою держави є форма політичного режиму.

Політичний режим — це сукупність засобів, прийомів і способів реалізації державної влади, форма взаємодії державно-владних структур та населення.

Політичний режим у державі визначається тим, наскільки до формування влади долучається народ, як ураховується суспільна думка під час прийняття владних рішень, яку роль відіграють недержавні та неполітичні організації та структури; який характер мають існуючі в суспільстві заборони, яку роль відіграє ідеологія в житті суспільства. Політичний режим визначають також характер політичного лідерства, обсяг прав та свобод громадян, становище засобів масової інформації, роль політичних партій; співвідношення між законодавчою та виконавчою владою, роллю і значенням органів примусу тощо.

З урахуванням наведених характеристик розрізняють *демократичний* та *недемократичний режими*. Недемократичний режим поділяється на тоталітарний та авторитарний.

ЗАВДАННЯ 5. Цікава ваша думка! Як ви розумієте зміст висловлювання: «Демократія не може досягти успіху, якщо ті, хто обирає, не готові обирати мудро. Тому справжньою гарантією демократії є освіта» (Франклін Д. Рузвельт)? Чи погоджуєтесь ви з цією тезою?

Третьою важливою характеристикою держави є форма територіального устрою.

Територіальний устрій — це спосіб поділу держави на певні складові частини з метою найкращого управління суспільством. Територіальний устрій визначає правове становище складових частин держави (республік, штатів, провінцій, земель, кантонів тощо) і порядок взаємовідносин між центральними та місцевими органами влади.

За формою територіального устрою держави поділяють на прості й складні. Вибір конкретної форми територіального устрою залежить від багатьох чинників: соціально-економічних, географічних, історичних, національних, площі території тощо.

Простою, або *унітарною* (від латин. — єдність), є держава, що характеризується цілковитою політичною єдністю. Така держава має єдину структуру державного апарату, який поширює свої повноваження на всю її територію; усі адміністративні одиниці мають рівний юридичний статус щодо держави; жодна адміністративна одиниця не має політичної самостійності та ознак суверенітету; держава має єдине громадянство, єдину систему права, судову та грошову системи.

Більшість держав у сучасному світі — як республік, так і монархій, — є унітарними. Унітарними державами є Україна, Франція, Японія, Єгипет тощо.

До складних держав належать федерація, конфедерація, імперія.

Федерація — це складна держава, що включає території, які мають певну юридично визначену політичну самостійність. Ці території називають суб'єктами федерації.

Конфедерація — це договірний союз держав, кожна з яких зберігає повний суверенітет. Конфедерація характеризується відсутністю єдиного громадянства, добровільним об'єднанням, що необхідне для вирішення спільних справ, створенням спільних органів шляхом рівного представництва держав. Ця форма державного устрою нині майже не зустрічається та має здебільшого лише історичний характер (Північна Америка XVIII ст., Німеччина XIX ст. тощо).

Імперія — це складна держава, яка включає суверенну державу — метрополію і підвладні їй держави — колонії. Ця форма державного устрою вже відійшла в історію.

Особливою формою державного устрою є *співдружність* — об'єднання держав, що зберігають повний суверенітет та незалежність (СНД, Співдружність націй тощо).

Для допитливих

Федеративна форма територіального устрою є менш поширеною порівняно з унітарною. Сьогодні у світі існують такі федеративні держави, як США, Канада, Австралія, Німеччина, Австрія, Бельгія, Аргентина, Бразилія, Мексика, Індія тощо. Вони розташовані на різних континентах, відрізняються площами своїх територій (від Австралії, яка займає весь континент, до невеликих Австрії та Бельгії) і є різними за ступенем свого політичного й культурного розвитку, а також національним складом населення.

Політико-територіальний устрій країн із часом може змінюватися. Так, протягом XX ст. Чехословаччина була унітарною державою (1918—1968 рр.), федеративною державою (1969—1992 рр.), а із січня 1993 р. Чехословацька Федерація взагалі припинила своє існування. На її території утворилися дві унітарні держави — Чеська Республіка (Чехія) і Словацька Республіка (Словацьчина).

ЗАВДАННЯ 6. Попрацюйте із джерелом права. Визначте форму територіального устрою за наведеним уривком.

Конституція Іспанії

Територіальний устрій Держави включає муніципії, провінції та створювані автономні Співтовариства. Усі ці утворення користуються автономією при веденні своїх справ.

Держава гарантує ефективне здійснення принципу солідарності... виявляючи турботу про встановлення справедливої й адекватної економічної рівноваги між різними частинами іспанської території...

Розбіжності в Статутах різних автономних Співтовариств у жодному разі не мають надавати їм економічних або соціальних переваг.

Усі іспанці мають однакові права та обов'язки на всій території Іспанії.

5. Як здійснюється державна влада

ЗАВДАННЯ 7. Український філософ В. Кремень зазначав: «Історія свідчить: кожний, хто рвався до трону, шукав свого: один — багатства, інший — почестей, третій — права вершити долю людей, четвертий прагнув змінити світ... І майже всі вели боротьбу за владу... Влада є однією з фундаментальних початків людського суспільства». Як учений характеризує поняття «влада»? Який зміст у це поняття вкладаєте ви?

Слово «влада» означає право та можливість розпоряджатися, керувати ким-небудь або чим-небудь. У широкому значенні це поняття вживають, аналізуючи не тільки стосунки між людьми, але й взаємодію людини з навколишнім світом (наприклад «влада людини над природою»). Однак, перш за все, влада розглядається як характеристика стосунків між людьми. У повсякденному житті ми стикаємось із різними видами влади: батьків над дітьми, лідерів над групою чи партією, адміністрації над робітником, особи, що має релігійний сан, над вірянами тощо.

Одним із найважливіших проявів влади є *політична влада*, що характеризується реальною здатністю певної соціальної спільноти або індивідів, які відображають її інтереси, реалізовувати свою волю за допомогою політики й правових норм.

ЗАВДАННЯ 8. Давньогрецький філософ Платон стверджував: «Суспільство, якщо бажають, щоб воно було найкращим, повинно управлятися такими мужами, яких визнано гідними загальним судом людей розумних. А тому нехай на чолі суспільства стоять такі люди, які і в ранньому віці виявили відмінні здібності душі і, досягнувши віку зрілості, значно перевершили інших своїми чеснотами».

Які вимоги до людей, наділених владою, висував філософ? Чи змінилися ці вимоги в сучасному світі? Як ви вважаєте, із чим це пов'язано?

Одним із різновидів політичної влади є *державна влада*, яка характеризується можливістю надавати своїм рішенням загальнообов'язкового характеру й забезпечувати їх силою примусу.

Ознаками державної влади вважають:

- *легітимність* (ґрунтується на положеннях права і закону);
- *верховенство* (посідає найвище місце в ієрархії влади певного суспільства);
- *суверенність* (незалежність від будь-якої влади всередині країни та поза її межами);
- *публічність* (здійснюється офіційно, за допомогою спеціально створених органів і установ);
- *політичність* (застосовується шляхом вольового впливу на суспільство).

Засідання Верховної Ради
України

Державна влада — властивість держави, що характеризується суверенністю, універсальністю, загальним характером примусового впливу на поведінку людей. Вона передбачає наявність владного й підвладного суб'єктів (державних органів та індивідів, їх організацій та спільнот) і здатність владного суб'єкта спеціальними засобами домагатися здійснення своєї волі.

За умов існування демократії державна влада походить від народу, здійснюється від імені народу та для народу, тобто кожен громадянин має право на участь в управлінні державними справами. Громадяни можуть реалізовувати це право шляхом безпосередньої (прямої) та представницької демократії.

Безпосередня (пряма) демократія — це прийняття рішень на референдумі, вибори представників до органів державної влади чи місцевого представницького органу.

Представницька демократія передбачає передачу народом владних повноважень обраним ним представникам.

Для допитливих

З ім'ям французького вченого Ш.-Л. Монтеск'є (1689—1755) пов'язують принцип поділу влади на законодавчу, виконавчу й судову. У своїй праці «Про дух законів» він розвинув і надав завершеної форми теорії поділу влади. Особливість його поглядів на «три влади» полягає в тому, що кожна з них оголошувалася самостійною і незалежною, що виключало захоплення влади будь-якою особою або окремим органом держави. Такий підхід до організації державної влади вперше був запроваджений Конституцією 1787 р. в США.

У вітчизняній історії ще задовго до Ш.-Л. Монтеск'є були спроби створити конституційний проект незалежної України з урахуванням принципу поділу влади та взаємодії її гілок («Пакти і Конституції» П. Орлика, 1710 р.).

Слід зауважити, що принцип поділу влади не є абсолютним. З одного боку, існує потреба в узгодженні й взаємному правовому контролі діяльності різних гілок влади. З іншого боку, здійснення судового контролю за законністю діяльності управлінського апарату означає порушення принципу поділу влади, тому що в такий спосіб судова влада втручається у виконавчу. Отже, принцип поділу влади не можна реалізувати повною мірою. Форми й ступінь здійснення принципу поділу влади залежать від національних традицій, конкретної соціально-економічної та політичної ситуації тощо.

Влада в демократичній державі у вигляді її трьох гілок (законодавчої, виконавчої, судової) є політичною формою вираження влади народу. Хоча й «поділена», влада в державі має залишатися цілісною, єдиною, тому що йдеться не про поділ влади, а про поділ функцій здійснення цієї влади, а також взаємодію цих функцій. Це знаходить свій прояв у тому, що органи державної влади в сукупності мають компетенцію, необхідну для здійснення функцій і виконання завдань держави в цілому; різні органи держави не можуть приписувати тим самим суб'єктам (громадянам, підприємствам, установам) за тих самих обставин взаємовиключні правила поведінки.

ПРИГАДАЙТЕ!

Яку організацію державної влади передбачали «Пакти і Конституції» П. Орлика?

6. Які функції виконує держава

ЗАВДАННЯ 9. Попрацюйте в парах. Прочитайте текст та дайте відповіді на запитання.

Консультант із права й управління М. Лопатка так висловив своє розуміння держави як соціального утворення: «Якщо хребет є тим, на чому тримаються, до чого кріпляться всі інші частини тіла, то в суспільстві таким “хребтом”, основою всього й самою міцною його частиною саме й повинна бути Держава. Від державного підходу до того, що складає життя суспільства, і залежить добробут його населення.

А що таке держава й чому необхідно говорити про зміцнення її ролі в суспільстві? Держава — це, у першу чергу, турбота про громадян, що її населяють, створення працездатному населенню умов, за яких воно буде працювати як на благо себе, так і на благо держави, що підтримує непрацездатне населення. Це — виявлення й захист від зовнішніх і внутрішніх ворогів цього самого населення, це — державний, а не особистісний підхід до всього, що визначає основи розвитку суспільства. А держава визначає основи розвитку цього суспільства і підтримує їхнє виконання наявними в його розпорядженні засобами. І цей процес впливу — взаємний».

- 1) У чому вбачає призначення держави автор наведеного уривка?
- 2) Які напрямки діяльності він для неї визначає?

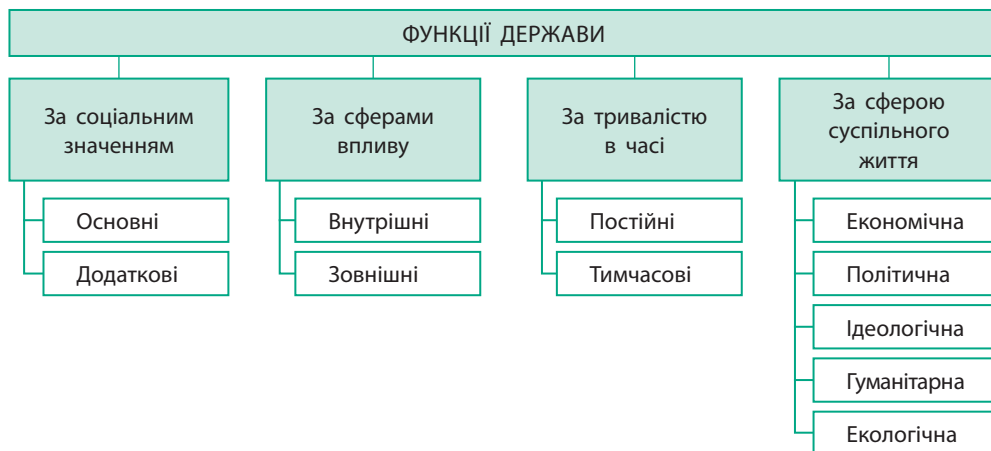

Портрет Ш.-Л. Монтеск'є

Портрет П. Орлика

Основні напрямки діяльності держави, зумовлені її сутністю, — це *функції держави*.

Висновки

- Держава і право як соціальні явища виникли в результаті закономірного розвитку суспільства, що є знаряддям упорядкування суспільних відносин.
- У ході розвитку суспільства від нижчого ступеня до вищого змінюється й держава. Виявлення закономірностей взаємовідносин суспільства й держави дозволяє правильно проаналізувати весь шлях, пройдений людством, зрозуміти сучасні проблеми державності, побачити перспективи політичних і державних форм, у яких розвиваються суспільства різних країн.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Дайте визначення понять: «держава», «форма держави».
2. Заповніть таблицю. Порівняйте державну організацію влади та організацію влади первісного суспільства за поданими критеріями.

ЗМІНИ В ОРГАНІЗАЦІЇ ВЛАДИ З ПОЯВОЮ ДЕРЖАВИ

Критерії для порівняння	Первісне суспільство	Державно-правовий етап розвитку суспільства
Принцип об'єднання населення		
Характер влади		
Організуючі засади суспільства		
Наявність органів управління		

3. Подайте у вигляді схеми форми територіального устрою держави.
4. Порівняйте поняття, визначивши в них спільне та відмінне.

Поняття	Спільне	Відмінне
Президентська республіка		
Парламентська республіка		

5. **Попрацюйте із джерелом права.** Визначте характер політичного режиму за наведеним уривком.

Конституція (Основний закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки

(Прийнята на позачерговій сьомій сесії Верховної Ради Української РСР дев'ятого скликання 20 квітня 1978 р.)

Стаття 6. Керівною і спрямовуючою силою радянського суспільства, ядром його політичної системи, державних і громадських організацій є Комуністична партія Радянського Союзу. КПРС існує для народу і служить народові.

Озброєна марксистсько-ленінським ученням, Комуністична партія визначає генеральну перспективу розвитку суспільства, лінію внутрішньої і зовнішньої політики СРСР, керує великою творчою діяльністю радянського народу, надає планомірного, науково обґрунтованого характеру його боротьбі за перемогу комунізму.

Усі партійні організації діють у рамках Конституції СРСР.

6. **Цікава ваша думка!** Поняття «демократія» має багато визначень. Так, президент США А. Лінкольн зазначав, що демократія — це «правління народу, обране народом і для народу». Прем'єр-міністр Англії В. Черчілль якось сказав, що «демократія — найгірша форма правління, якщо не брати до уваги всі інші». Думка якого з видатних політиків видається вам більш слушною? Чому? Можливо, ви зустрічали та можете навести інше визначення демократії?

§ 3. Соціальні норми. Право

ПРИГАДАЙТЕ!

Що таке мораль?

ПОМІРКУЙТЕ!

Із якою метою встановлюються правила поведінки в суспільстві?

ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ: право, джерела права, галузь права, норма права.

1. Що називають соціальними нормами

ЗАВДАННЯ 1. Як ви розумієте значення вислову Аристотеля: «Людина за своєю природою — істота суспільна»?

Уміння домовлятися, йти на поступки, дотримуватися правил — це ті якості, які забезпечують нормальний розвиток окремих колективів людей (груп, верств населення), а також усього суспільства. Для організації власного життя людство встановило певні норми, які дають змогу оцінювати свої та чужі вчинки, регулювати поведінку, налагоджувати спілкування та спільну діяльність.

Соціальні норми — це правила поведінки, що регулюють відносини між людьми і спрямовують їх діяльність у спільних інтересах.

До системи соціальних норм належать норми права, мораль, звичаї, традиції, норми громадських організацій, релігійні норми. Найбільш значущими серед них є норми права та моралі.

Норми моралі формуються у свідомості людей поступово і лише після визнання їх більшістю набувають обов'язкового характеру.

Мораль — це правила поведінки людей, які уособлюють усталені уявлення про справедливість, честь, добро, що склалися в суспільстві.

Норми моралі полегшують сприймання людиною правових норм, які, у свою чергу, сприяють більш глибокому усвідомленню моральних істин. Моральна свідомість дозволяє людині побачити й усвідомити ту межу поведінки, за якою починаються аморальні та протиправні вчинки. Високоморальна свідомість стимулює соціально ціннісну поведінку, застерігає від правопорушень.

2. Чим вирізняється право з-поміж інших соціальних норм

Право виникло разом із державою. Воно викликане до життя тими самими причинами, що й держава: організацією влади, яка спроможна встановлювати юридичні норми й забезпечувати втілення їх у життя. Походження права пов'язане також з ускладненням виробництва, політично-

го та духовного життя суспільства, виділенням особи як самостійного учасника суспільних відносин та формуванням держави, здатної забезпечити функціонування суспільства на стадії, вищій за первісне суспільство, а також закріпити й забезпечити індивідуальну свободу особи.

Право — це система загальнообов'язкових норм (правил поведінки), які виражають загальні та індивідуальні інтереси (волю) населення країни, регулюють суспільні відносини, визнаються та охороняються державою і забезпечуються всіма заходами державного впливу, у тому числі заходами примусу.

ЗАВДАННЯ 2. Попрацюйте в парах. Розгляньте таблицю «Ознаки права». Укажіть, чим норми права відрізняються від норм моралі.

ОЗНАКИ ПРАВА

Ознака	Характеристика
Системність	Право є сукупністю взаємопов'язаних та взаємодіючих елементів: галузей, інститутів та норм права
Нормативність	Право складається з норм, загальних правил поведінки, які поширюються на всі врегульовані випадки й у всіх таких випадках діють однаково
Загальнообов'язковість	Норми права є обов'язковими для виконання для всіх осіб, що охоплюються ними
Формальна визначеність права	Правові норми закріплюються у правових документах, що мають установлені форму та зміст
Державна забезпеченість	Виконання норм права забезпечується спеціальною системою державних органів, у тому числі із застосуванням примусу

3. Що вважають джерелами права

Свій зовнішній прояв норми права знаходять у джерелах (формах) права.

Джерела права — це встановлені державою або визнані нею офіційно документальні форми вираження та закріплення норм права.

Існують чотири основні види джерел права: правовий звичай, правовий прецедент, правовий договір, нормативно-правовий акт.

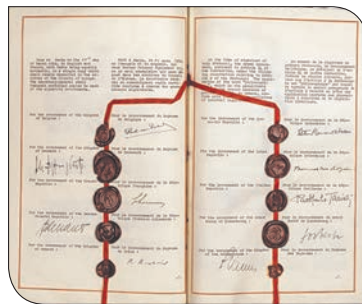

Правовий звичай — це правила поведінки, які узвичаїлися через багаторазове застосування протягом тривалого часу існування суспільства, санкціоновані і забезпечені державою. Історично правовий звичай був першим джерелом права, який регулював відносини, як правило, у період становлення держави.

Козацька рада. На Запорозькій Січі козацькі ради вважалися найвищим органом влади

Європейська Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (1950 р.) — міжнародно-правовий договір, ратифікований Україною

ПРИГАДАЙТЕ!

Коли і де на українських землях (крім уже зазначеного періоду) діяло звичаєве право?

Правовий прецедент — це судові або адміністративні рішення з конкретної юридичної справи, яке стає загальнообов'язковим під час розгляду аналогічних справ у майбутньому. У країнах, що належать до англосаксонської правової сім'ї (Велика Британія, США), правовий прецедент є основним джерелом права.

Нормативно-правовий договір — це двостороння або багатостороння угода правотворчих суб'єктів з урегулювання тієї або іншої життєвої ситуації, результатом якої є нова норма права (міжнародно-правові угоди, колективний договір тощо). Вони можуть мати міжнародний і національний характер.

Нормативно-правовий акт — це офіційний письмовий документ компетентних (уповноважених) органів держави, який містить правові норми і має загальнообов'язковий характер. Нормативно-правовий акт є основним джерелом (формою) права в романо-германській правовій сім'ї, до якої належить і правова система України.

Основними ознаками нормативно-правового акта є те, що він:

- видається уповноваженими органами держави або приймається народом шляхом референдуму і має владний характер;
- містить нові правові норми або скасовує чи змінює чинні;
- має форму письмового документа й певні реквізити: вид документа, назву органу, що його видав, заголовок, дату ухвалення, номер документа, відомості про посадову особу, що його підписала;
- публікується в офіційних джерелах.

Усі нормативно-правові акти за юридичною силою поділяються на закони та підзаконні акти.

Закони — це прийняті у визначеному конституцією порядку нормативні акти органу законодавчої влади або всього народу, які врегульовують найважливіші суспільні відносини та мають вищу юридичну силу щодо інших правових актів.

Усі закони залежно від їх юридичної сили за значенням і місцем у системі законодавства поділяються на три великі групи:

- конституційні, або основні закони, до яких належать Конституція України та закони з питань, безпосередньо врегульованих конституцією. Наприклад, Закон України «Про громадянство України», Закон України «Про Президента України» тощо;
- звичайні, або поточні закони, які регулюють інші важливі суспільні відносини. Наприклад, Закон України «Про загальну середню освіту», Закон України «Про наукові парки» тощо;
- надзвичайні закони, тобто такі, що приймаються в певних, передбачених конституцією випадках, наприклад надзвичайний стан, війна тощо.

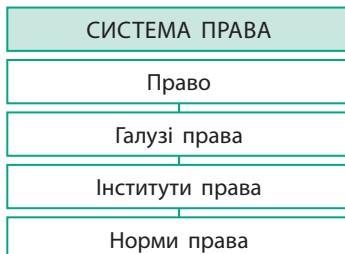
Підзаконні акти — це нормативно-правові акти, прийняті компетентним органом, видані на підставі закону для його деталізації та виконання.

Види підзаконних нормативно-правових актів в Україні: укази і розпорядження Президента України; постанови Верховної Ради України; постанови і розпорядження Кабінету Міністрів України; інструкції, розпорядження й накази міністерств, державних комітетів і відомств України; розпорядження голів обласних та районних державних адміністрацій; рішення виконавчих комітетів органів місцевого самоврядування; нормативні накази та інструкції адміністрації підприємств, установ, організацій.

4. Що являє собою система права

Як уже зазначалося, однією зі специфічних ознак права є його системність, тобто впорядкованість усіх норм права в межах чіткої системи.

ЗАВДАННЯ 3. Розгляньте схему. Як ви розумієте її назву? Чому ми називаємо право системою? Які елементи входять до цієї системи? Чим, на вашу думку, викликана необхідність існування саме такої системи права?

Системою права є єдність усіх чинних юридичних норм певної держави, що характеризується розподілом за галузями та інститутами права.

Найбільшим структурним елементом системи права є галузь права. Підставою для поділу норм права на галузі та інститути є предмет і метод правового регулювання. *Предмет правового регулювання* — суспільні відносини, що впорядковуються за допомогою права, тобто він визначає, що саме врегульовують норми тієї або іншої галузі. *Метод правового регулювання* являє собою спосіб впливу права на певну сферу суспільних відносин, тобто показує, як саме відбувається правове регулювання.

Галузь права — це сукупність правових норм, що становлять самостійну частину системи права та своїм особливим методом регулюють сферу суспільних відносин.

Сучасне право України складається з таких основних галузей:

- 1) *конституційне право* — закріплює основи суспільного й державного ладу, форму правління та державного устрою, механізм здійснення державної влади, правове становище особи;
- 2) *адміністративне право* — регулює суспільні відносини, що виникають у процесі здійснення державного управління;
- 3) *цивільне право* — регулює особисті немайнові та майнові відносини між фізичними та юридичними особами;
- 4) *фінансове право* — регулює відносини, що виникають у процесі збирання, розподілу та використання органами державної влади та місцевого самоврядування грошових коштів;
- 5) *трудове право* — регулює трудові відносини між працівником і адміністрацією підприємства, установи, організації;
- 6) *земельне право* — регулює відносини між державою та суб'єктами різних форм власності на землю;
- 7) *сімейне право* — регулює особисті немайнові й пов'язані з ними майнові відносини, що виникають із шлюбу і належності до сім'ї;
- 8) *кримінальне право* — визначає види суспільно небезпечних діянь (злочинів) і покарання, що застосовуються до осіб, які їх вчинили.

Галузі права, у свою чергу, поділяються на *інститути права*, що об'єднують споріднені правові норми та відрізняються від галузей права обсягом відносин, які вони регламентують.

Наприклад, галузь цивільного права включає такі інститути права: купівля-продаж, спадкування, відшкодування збитків тощо; галузь конституційного права — інститут громадянства, інститут виборчого права тощо.

Первинною ланкою системи права є норма права.

Норма права — це обов'язкове, формально визначене правило поведінки загального характеру, що встановлюється, змінюється та припиняється в установленому порядку, виконання якого забезпечується державою, її відповідними органами.

У структурі норми права виокремлюють гіпотезу, диспозицію, санкцію.

Гіпотеза — це частина норми права, у якій зазначаються умови (обставини), із настанням яких можна або необхідно здійснювати її диспозицію. Призначення гіпотези — визначити сферу і межі дії диспозиції правової норми. Гіпотеза відповідає на запитання: коли? де? у якому випадку? за якої умови?

Диспозиція — це частина норми права, у якій зазначаються права або обов'язки суб'єктів*. Це центральна, основна частина правової норми, яка вказує (описує) дозволу (можливу), обов'язкову (необхідну) або заборонену (неприпустиму) поведінку суб'єкта.

Санкція — це частина норми права, у якій зазначаються заходи державного примусу в разі невиконання, порушення її диспозиції, тобто заходи впливу, покарання за порушення закону. Завдання санкції — забезпечувати здійсненність диспозиції правової норми.

ЗАВДАННЯ 4. Попрацюйте із джерелом права. Ознайомтеся зі статтями кодексів та виділіть структурні елементи норми права. Зробіть висновок: чи кожна стаття нормативного акта містить усі елементи правової норми?

Кримінальний кодекс України

Стаття 97. Звільнення від кримінальної відповідальності із застосуванням заходів виховного характеру

1. Неповнолітнього, який вперше вчинив злочин невеликої тяжкості або необережний злочин середньої тяжкості, може бути звільнено від кримінальної відповідальності, якщо його виправлення можливе без застосування покарання. У цих випадках суд застосовує до неповнолітнього примусові заходи виховного характеру, передбачені частиною другою статті 105 цього Кодексу.

Цивільний кодекс України

Стаття 992. Відповідальність страховика

1. У разі несплати страховиком страховальникові або іншій особі страхової виплати страховик зобов'язаний сплатити неустойку в розмірі, встановленому договором або законом.

Слід зазначити, що наявність у нормі права всіх елементів не є обов'язковою.

* Суб'єкт — учасник правовідносин, який має суб'єктивні права і виконує суб'єктивні обов'язки.

Для допитливих

Звичайно, правова норма не може існувати без диспозиції, адже саме в ній формулюється певне правило поведінки, заради якого вона створюється. Щодо гіпотези і санкції, то вони можуть фіксуватися не в кожній нормі права. В одних випадках норми містять указівку на те, що порушення диспозиції або умов гіпотези тягне за собою санкцію, яку слід самому розшукати в законодавстві, в інших — такі посилання навіть відсутні, вони лише мають на увазі. У багатьох правових нормах гіпотеза не формулюється або гіпотеза й диспозиція сформульовані так, що їх неможливо розділити. Якщо гіпотеза відсутня взагалі, то це правило є чинним за будь-яких умов.

Висновки

- Право — система загальнообов'язкових, формально визначених правил поведінки (норм), що встановлюються, санкціонуються державою і забезпечуються всіма засобами державного примусу.
- Джерелами права називають форми виявлення і закріплення правових норм. Розрізняють чотири основні види джерел права: правовий звичай, правовий прецедент, нормативно-правовий договір та нормативно-правовий акт. В Україні мають юридичну силу такі джерела права, як міжнародно-правовий акт, нормативно-правовий акт, нормативно-правовий договір.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Дайте визначення понять: «право», «джерела права», «галузь права», «норма права».
2. Наведіть приклади джерел права.
3. Заповніть таблицю «Порівняльна характеристика права й моралі».

Критерії для порівняння	Право	Мораль
Які суспільні відносини охоплює		
Форма вираження		
Спосіб забезпечення		

4. Порівняйте поняття, визначивши в них спільне та відмінне.

Поняття	Спільне	Відмінне
Галузь права		
Інститут права		

5. **Цікава ваша думка!** Напишіть твір-роздум на тему «Що таке право і навіщо воно потрібне в суспільстві». У своїй роботі спробуйте висвітлити такі питання: 1) Яке місце належить праву в системі соціальних норм? 2) Чи існує різниця між законами природи та законами людей? 3) Які правові пам'ятки вам відомі? 4) Як пов'язані між собою держава й право? 5) Чи можна уявити сучасне суспільство без права?

§ 4. Практичне заняття. Соціальні норми в житті людей

ПРИГАДАЙТЕ!

1. Що називають соціальними нормами?
2. Які види соціальних норм вам відомі?
3. Яку роль у житті людей відіграє право?

ПОМІРКУЙТЕ!

У чому полягає відмінність права від інших соціальних норм?

ЗАВДАННЯ. **Попрацюйте в групах.** Використовуючи інформацію, подану в таблиці, охарактеризуйте кожен із наведених уривків за планом:

1. Який вид соціальних норм викладено?
2. Хто є учасниками суспільних відносин, які вони врегульовують?
3. У якій формі виражені норми?
4. У який спосіб забезпечується їх виконання?

ВИДИ СОЦІАЛЬНИХ НОРМ

Назва	Стисла характеристика
Морально-етичні	Регулюють відносини між людьми на основі критеріїв добра і зла, честі й безчестя
Релігійні	Регулюють ставлення віруючих до Бога, церкви, один до одного та іновірців
Політичні	Регулюють відносини між соціальними групами, метою яких є утримання й використання публічної політичної влади
Корпоративні	Правила поведінки, прийняті в окремих організаціях, трудових та інших колективах
Звичай	Правила поведінки, що склалися в суспільстві в результаті багаторазового застосування, сталого підходу до оцінки певного способу відносин, дій людини, колективу, соціальної групи
Правові	Система формально визначених загальнообов'язкових правил поведінки загального характеру, виданих або санкціонованих державою та забезпечених силою державного примусу

І. Стаття 53. Кожен має право на освіту.

Повна загальна середня освіта є обов'язковою.

Держава забезпечує доступність і безоплатність дошкільної, повної загальної середньої, професійно-технічної, вищої освіти в державних і комунальних навчальних закладах; розвиток дошкільної, повної загальної середньої, позашкільної, професійно-технічної, вищої і післядипломної освіти, різних форм навчання; надання державних стипендій та пільг учням і студентам...

(Із Конституції України)

II. Паче всього — гордості не майте в серці і в умі... Старих шануйте, як отця, а молодих — як братів. У домі своїм не лінуйтеся, а за всім дивіться... Лжі бережися, і п'янства, і блуду, бо в сьому душа помирає і тіло... Недужого одвідайте, за мерцем ідіте, тому що всі ми смертні єсмо. І чоловіка не миніть, не привітавши, добре слово йому подайте.

(Із «Повчання
Володимира
Мономаха»)

Микола Костомаров — співзасновник Кирило-Мефодіївського братства, автор його статуту

Володимир Мономах

III. Якщо член товариства потрапить до рук ворогів і залишить у злиднях сімейство, товариство допомагає йому.

Кожен член товариства може прийняти нового члена товариства без необхідності повідомляти його про імена інших членів.

Цілковита рівність має панувати між членами.

(Зі статуту Кирило-Мефодіївського братства)

- IV. 33. Ще ви чули, що було стародавнім наказане: Не клянись неправдиво, але виконуй клятви свої перед Господом.
34. А я вам кажу не клястися зовсім: ані небом, бо воно престол Божий;
35. ні землею, бо підніжок для ніг Його це; ані Єрусалимом, бо він місто Царя Великого;
36. не клянись головою своєю, бо навіть однієї волосинки ти не можеш учинити білою чи чорною.
37. Ваше ж слово хай буде: так-так, ні-ні. А що більше над це, то те від лукавого.

(Євангеліє* від Матвія, 5:33—37)

Пересопницьке Євангеліє — пам'ятка української культури, один із символів української нації

* Євангеліє у християнстві — головна частина Нового Заповіту, який, у свою чергу, є частиною Біблії. Євангеліє містить розповіді про Ісуса Христа, його життя, вчення, смерть і воскресіння.

Ілюстрація до «Енеїди»
І. Котляревського
художника А. Базилевича

V. Пан Турн щось дуже підсипався
Царя Латина до дочки,
Як з нею був, то виправлявся
І піднімався на каблучки.
Латин, дочка, стара Амата
Щодень від Турна ждали свата,
Уже нашили рушників
І всяких всячин напридбали.
Які на сватанні давали,
Все сподівались старостів.

(З «Енеїди» І. Котляревського)

Висновки

- Право і правові норми спрямовані на забезпечення стійкості, організованості, оптимальних умов функціонування суспільного організму.
- Специфіка і роль права, правових норм у житті суспільства та його суб'єктів обумовлені тісним зв'язком із державою. Саме в цьому полягає відмінність права від інших норм, що регулюють суспільне життя: норм моралі, релігії, традиційних форм поведінки тощо.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Дайте визначення понять: «соціальні норми», «мораль».
2. Назвіть ознаки соціальних норм.
3. Заповніть таблицю. Наведіть приклади соціальних норм, використовуючи матеріали ЗМІ, художню літературу, інтернет-ресурси.

Вид соціальних норм	Приклад

4. **Цікава ваша думка!** Французький філософ-просвітителі Ж.-Ж. Руссо зазначав: «Мудрий законодавець починає не з видання законів, а з вивчення їх придатності для певного суспільства». Як ви розумієте його слова? Чи поділяєте ви думку філософа? Чому?

РОЗДІЛ II

ПРАВОВІДНОСИНИ. ПРАВОПОРУШЕННЯ. ЮРИДИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ

Опанування матеріалу розділу дозволить:

- називати ознаки правовідносин, правопорушення, юридичної відповідальності
- пояснювати та застосовувати поняття: правовідносини, склад правовідносин, юридичні факти, правопорушення, юридична відповідальність
- характеризувати підстави виникнення, зміни та припинення правовідносин, склад і види правопорушень, підстави і види юридичної відповідальності
- наводити приклади юридичних фактів, видів правопорушень
- описувати обставини, що виключають шкідливість (суспільну небезпеку) діяння
- розв'язувати правові ситуації з використанням знань про правовідносини, правопорушення та юридичну відповідальність
- застосовувати засвоєні поняття та вміння під час розв'язування простих правових ситуацій та при регулюванні власної поведінки відповідно до норм права
- висловлювати судження щодо ролі правовідносин у житті людини й суспільства
- оцінювати власну поведінку й поведінку інших осіб щодо її правомірності

§ 5. Правовідносини

ПРИГАДАЙТЕ!

Які види суспільних відносин вам відомі?

ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ: правовідносини, склад правовідносин, юридичні факти.

1. Що називають правовідносинами

ЗАВДАННЯ 1. Ознайомтесь із фрагментами матеріалів, розміщених у газеті «Голос України». Про які суспільні відносини йдеться в кожному з них? Якими соціальними нормами вони врегульовуються? У яких випадках суспільні відносини врегулює держава?

- 1) Урочище Бузький Гард, яке є уособленням Гранітно-степового Побужжя, затоплене. Неповторну за своїми природними й історичними ознаками територію поблизу Південноукраїнська назавжди втрачено. Під водою зникли рідкісні види рослин і тварин, частина з яких зустрічається тільки тут і більше ніде у світі! Не шумлять більше гардові пороги, знищено історичний пейзаж, останній в Україні.
- 2) За споювання алкоголем власних дітей та їх неналежне виховання Вінницький районний суд засудив на чотири роки обмеження волі 40-річну жінку, жительку одного із сіл, що неподалік Вінниці. Однак суд залишив матір дітям, застосувавши до неї умовний строк. Якщо жінка хоча б раз наллє дітям горілку, і цей факт підтвердять у селі, на неї чекає в'язниця.

Серед усього різноманіття суспільних відносин — економічних, політичних, моральних, культурних — правовідносини вирізняє те, що вони регулюються правом. Право регулює не всі, а тільки найважливіші для держави, суспільства та окремої людини відносини, без яких неможлива їх нормальна життєдіяльність. Це відносини власності, управління, економічні, сімейні, суспільна праця тощо. Інші відносини або не регулюються взагалі (сфера дії моралі, дружби, симпатії, кохання тощо), або регулюються лише частково. Наприклад, у сім'ї, окрім тих питань, що регулюються за допомогою права, існують також суто особистісні відносини між подружжям, батьками й дітьми, які регулюються нормами моралі, релігії, звичаями.

Учасники правових відносин наділяються державою взаємними, пов'язаними між собою правами та обов'язками. Ці відносини стають підконтрольними державі й керованими нею.

Правовідносини — це врегульовані нормами права суспільні відносини, у ході яких їхні учасники реалізують свої суб'єктивні права і виконують юридичні обов'язки.

Правовідносини мають свої характерні ознаки:

- є різновидом суспільних відносин, тобто створюються людьми в процесі їхніх взаємовідносин;
- є результатом свідомої діяльності людини;

Договір купівлі-продажу — один із найбільш поширених видів правовідносин

- виникають на основі норм права, тобто виступають як засіб реалізації правових норм;
- мають зазвичай двосторонній характер, причому в однієї сторони є суб'єктивні права, а на іншу покладені юридичні обов'язки.

2. Яким є склад правовідносин

Правові відносини мають складну структуру.

До **складу правовідносин** належать суб'єкти правовідносин, об'єкти правовідносин та зміст правовідносин.

i

СКЛАД ПРАВОВІДНОСИН		
Суб'єкт	Об'єкт	Зміст
Учасники правовідносин, які мають суб'єктивні права та юридичні обов'язки	Те, на що спрямовані інтереси суб'єктів, із приводу чого вони вступають у правові відносини	Здійснювані учасниками правовідносин дії, спрямовані на реалізацію їхніх прав і виконання обов'язків

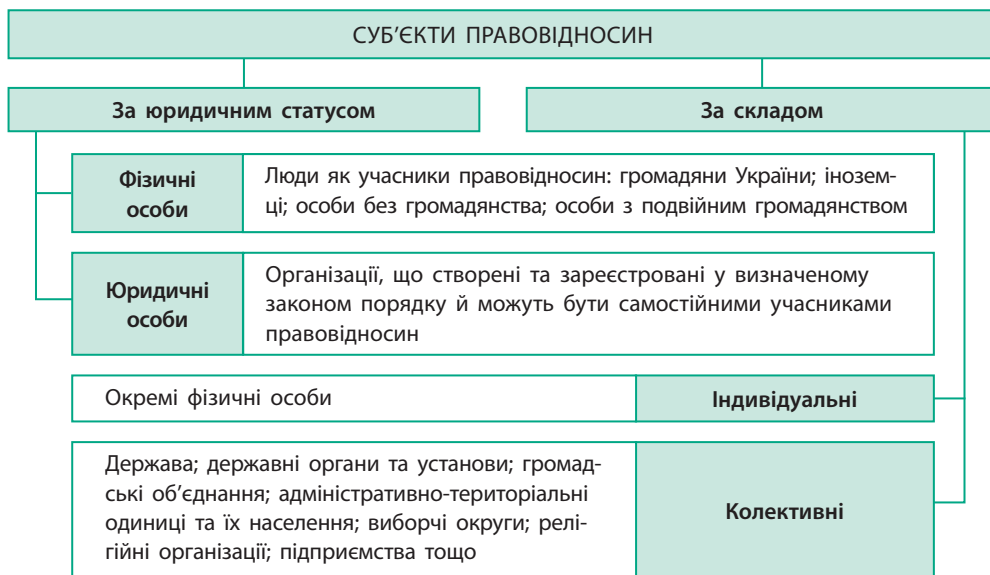
Між цими елементами існує нерозривний зв'язок. Суб'єкти правовідносин вступають у правовідносини з метою задоволення своїх інтересів і потреб, які опосередковують об'єкти правових відносин. Виникнення в суб'єктів взаємних прав і обов'язків є можливим лише на підставі настання певних юридичних умов (юридичних фактів, закріплених у гіпотезах норм права).

Існує багато видів правовідносин. Найчастіше їх розрізняють за галузевою ознакою: конституційні, сімейні, адміністративні, трудові, цивільні тощо.

Суб'єкти правовідносин — це учасники правовідносин, які мають суб'єктивні права та виконують юридичні обов'язки на основі юридичних норм.

Суб'єктами правовідносин можуть бути фізичні та юридичні особи. Розрізняють також *індивідуальних* і *колективних суб'єктів* правовідносин.

Бути учасником правовідносин окрема особа чи організація може лише за наявності правосуб'єктності. Правосуб'єктність складається з правоздатності, дієздатності та деліктоздатності.

Правоздатність — це визнана державою загальна можливість мати передбачені законом права та обов'язки, здатність бути їх носієм.

Тобто правоздатність є не фактичною здатністю реалізовувати права й обов'язки на практиці, а лише потенційною здатністю суб'єкта мати їх у певний момент або в майбутньому. Усі громадяни наділені правоздатністю незалежно від віку та стану здоров'я. Вона виникає від моменту народження та припиняється зі смертю. Правоздатність є однаковою для всіх і гарантована державою. Правоздатність впливає з міжнародних пактів про права людини, із принципів гуманізму, формальної рівності, справедливості.

Проте замало просто мати права та обов'язки. Важливо бути здатним свідомо реалізовувати ці права, виконувати обов'язки, проводити необхідні

для їх набуття дії, брати на себе відповідальність за їх наслідки, тобто бути дієздатними.

Дієздатність — це здатність особи своїми діями набувати для себе прав і самостійно їх здійснювати, а також здатність своїми діями створювати для себе обов'язки, самостійно їх виконувати та нести відповідальність у разі їх невиконання.

Повністю дієздатна особа — це повнолітня особа, яка є психічно здоровою та розумово повноцінною, тобто такою, що усвідомлює значення своїх дій та несе за них відповідальність. Ніхто не може бути обмежений у дієздатності інакше, як за рішенням суду та відповідно до закону. Відсутність у дітей і психічно хворих осіб власної дієздатності замінюється дієздатністю інших, спеціально визначених осіб — батьків, опікунів або піклувальників. Отже, дієздатність, на відміну від правоздатності, залежить від віку, фізичного стану особи, а також інших особистих рис людини, що з'являються в неї в міру розумового, фізичного, соціального розвитку.

Третім елементом правосуб'єктності є деліктоздатність.

Деліктоздатність — це здатність нести юридичну відповідальність за вчинені правопорушення.

У деяких випадках деліктоздатність передуює настанню повної дієздатності. Наприклад, кримінальній відповідальності підлягають особи, яким до вчинення злочину виповнилося 16 років, за деякі види злочинів така відповідальність настає з 14 років. Обов'язковою умовою деліктоздатності є осудність, тобто здатність у момент вчинення правопорушення усвідомлювати свої дії та керувати ними.

ПРАВОСУБ'ЄКТНІСТЬ ФІЗИЧНИХ ТА ЮРИДИЧНИХ ОСІБ

Вид правосуб'єктності	Фізичні особи	Юридичні особи
Правоздатність	Набувається від моменту народження	Набувається від моменту державної реєстрації юридичної особи
Дієздатність	Набувається з досягненням певного віку; може бути обмежена судовим рішенням	Набувається від моменту державної реєстрації юридичної особи
Деліктоздатність	Набувається з досягненням певного віку	Набувається від моменту державної реєстрації юридичної особи

ЗАВДАННЯ 2. Розгляньте таблицю «Правосуб'єктність фізичних та юридичних осіб» і вкажіть, у чому полягає різниця між правоздатністю, дієздатністю та деліктоздатністю фізичних і юридичних осіб.

Об'єктом (від латин. *objectus* — предмет) **правовідносин** є матеріальні й нематеріальні блага, із приводу яких виникають правовідносини; те, на що спрямовано дії сторін, що складає предмет їхніх інтересів.

ВИДИ ОБ'ЄКТІВ ПРАВОВІДНОСИН	
Предмети матеріального світу	Засоби виробництва, предмети споживання, цінності
Послуги	Виконання роботи, обумовленої договором
Продукти духовної та інтелектуальної творчості	Твори мистецтва, літератури, живопису, кіно, інформація, комп'ютерні програми та інші результати інтелектуальної діяльності
Цінні папери, офіційні документи	Паспорти, дипломи, сертифікати, гроші, лотерейні білети, акції, векселі
Особисті немайнові блага	Життя, здоров'я, честь, гідність, право на освіту та інші права і свободи

ЗАВДАННЯ 3. **Попрацюйте із джерелом права.** Визначте та охарактеризуйте суб'єктів правовідносин, про які йдеться в правовій нормі. Спираючись на схему «Види об'єктів правовідносин», назвіть об'єкт цих правовідносин.

Цивільний кодекс України

Стаття 430. Права інтелектуальної власності на об'єкт, створений за замовленням

- Особисті немайнові права інтелектуальної власності на об'єкт, створений за замовленням, належать творцеві цього об'єкта.
У випадках, передбачених законом, окремі особисті немайнові права інтелектуальної власності на такий об'єкт можуть належати замовникові.
- Майнові права інтелектуальної власності на об'єкт, створений за замовленням, належать творцеві цього об'єкта та замовникові спільно, якщо інше не встановлено договором.

Людина в жодному разі не може бути об'єктом правовідносин (на відміну від минулого, коли раб або кріпак був таким об'єктом і міг бути проданий або подарований). У межах сімейного права трапляються ситуації, коли між батьками в разі їх розлучення виникає спір, у кого з них має

залишитися дитина. Навіть тоді об'єктом правовідносин виступатиме не дитина, а відповідні дії та нематеріальні блага — можливість повсякденно спілкуватися із цією дитиною, брати участь у її вихованні тощо.

Зміст правовідносин — це суб'єктивні права та юридичні обов'язки учасників правовідносин, а також здійснювані ними дії, спрямовані на реалізацію цих прав і обов'язків.

У більшості правовідносин кожний з учасників одночасно має суб'єктивні права і виконує юридичні обов'язки (наприклад трудова угода, договір купівлі-продажу тощо).

3. Що вважається підставами для виникнення, зміни та припинення правовідносин

Правовідносини — явище динамічне, як і саме життя. Вони виникають, змінюються, припиняються. Правові відносини тісно пов'язані з реальними життєвими обставинами, проте не з усіма, а тільки з тими, що мають певні юридичні наслідки, тобто з юридичними фактами. Обставини, які тягнуть за собою певні юридичні наслідки, зазначені в гіпотезах правових норм. Отже, надання фактам статусу юридичних пов'язане із закріпленням у нормативно-правових актах, що, у свою чергу, пов'язано з правотворчою діяльністю держави.

Юридичний факт — це конкретна життєва обставина, із якою норма права пов'язує виникнення, зміну або припинення правовідносин.

За вольовою ознакою, тобто відповідно до того, залежать вони від волі учасника правовідносин або ні, серед юридичних фактів розрізняють події та діяння (дії та бездіяльність).

Подія як юридичний факт є життєвою обставиною або їх сукупністю, які виникають поза волею осіб. До юридичних подій належать народження або смерть людини, стихійні лиха, хвороба тощо.

Дії — це обставини, настання яких залежить від волі особи. Дії поділяються на правомірні (здійснюються в межах правових норм) і протиправні (здійснюються з порушенням правових норм).

Правомірні дії можуть, у свою чергу, поділятися на юридичні акти (дії, спрямовані на досягнення певного юридичного результату, наприклад одруження) та юридичні вчинки (дії, що безпосередньо не мають юридичної мети, але все одно спричиняють правові наслідки, наприклад, створення літературного або музичного твору породжує відносини щодо реалізації авторського права).

ЗАВДАННЯ 4. Попрацюйте із джерелом права. Охарактеризуйте правовідносини, про які йдеться в наведеній статті правового акта. Укажіть їх вид, об'єкт, суб'єктів та визначте зміст. Що є підставою для виникнення правовідносин?

Цивільний кодекс України

Стаття 1029. Договір управління майном

1. За договором управління майном одна сторона (установник управління) передає другій стороні (управителеві) на певний строк майно в управління, а друга сторона зобов'язується за плату здійснювати від свого імені управління цим майном в інтересах установника управління або вказаної ним особи (вигодонабувача).

2. Договір управління майном може засвідчувати виникнення в управителя права довірчої власності на отримане в управління майно.

Законом чи договором управління майном можуть бути передбачені обмеження права довірчої власності управителя.

Висновки

- Правовідносини — це суспільні відносини, урегульовані нормами права.
- Суб'єктами правовідносин є фізичні особи (громадяни України, іноземці, особи без громадянства), юридичні особи (державні органи, організації, установи, підприємства, об'єднання громадян), держава, державні утворення (республіки, штати, землі), адміністративно-територіальні одиниці (міста, села); соціальні спільноти (народ, нація, етнічна група). Суб'єкт правовідносин повинен мати правосуб'єктність, тобто правоздатність, дієздатність та деліктоздатність.
- Об'єкти правовідносин — це матеріальні й нематеріальні блага, із приводу яких суб'єкти вступають у правовідносини, здійснюють свої суб'єктивні юридичні права та суб'єктивні юридичні обов'язки.
- Зміст правовідносин складають права та обов'язки їх учасників, а також здійснювані ними дії, спрямовані на реалізацію цих прав і обов'язків.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Дайте визначення понять: «правовідносини», «склад правовідносин», «юридичні факти».
2. Порівняйте поняття, визначивши в них спільне та відмінне.

Поняття	Спільне	Відмінне
Фізична особа		
Юридична особа		

3. Назвіть у наведеному переліку юридичні акти: укладення трудової угоди, народження дитини, створення комп'ютерної програми, повінь, складення заповіту, смерть людини, розірвання контракту, усиновлення дитини.
4. Подайте у вигляді схеми види юридичних фактів.

§ 6. Правопорушення

ПРИГАДАЙТЕ!

Чому право вважають соціальною цінністю?

ОСНОВНЕ ПОНЯТТЯ: правопорушення.

1. Що називають правопорушенням

Поведінка є найважливішою соціальною характеристикою особистості. Своєю поведінкою кожен із нас може принести іншим як користь, так і шкоду. Оцінюючи вчинки людини через правові норми, держава встановлює два основні види поведінки — *правову* (юридично значиму) і *юридично нейтральну* (таку, що не врегульовується правовими нормами).

Із точки зору відповідності правовим нормам, а також корисності або шкідливості наслідків правова поведінка може бути правомірною або неправомірною. Будь-яка поведінка, яка відповідає нормам права, є *правомірною*, тобто соціально корисною, а та, що їм не відповідає, є *неправомірною*, тобто *протиправною* — соціально шкідливою.

Правопорушення — це суспільно шкідливе діяння (у формі дії або бездіяльності) дієздатної особи, що суперечить вимогам правових норм.

ЗАВДАННЯ 1. Користуючись таблицею «Ознаки правопорушення», проаналізуйте наведені ситуації та вкажіть, у яких із них має місце правопорушення.

- 1) Юнак перебіг дорогу на червоний сигнал світлофора.
- 2) Однокласники жодного разу не відвідали Олену, яка хворіє вже третій тиждень.
- 3) Відпочивальники розпалили багаття в лісі в спекотний літній день.
- 4) Чоловік пірнув у бурхливе море, незважаючи на застереження про заборону купатися, розміщене на пляжі, оскільки помітив серед хвиль дитину, що потребувала допомоги.

Перехід дороги в невстановленому місці — приклад протиправної поведінки

ОЗНАКИ ПРАВОПОРУШЕННЯ

Ознака	Характеристика
Акт поведінки, діяння	Виявляється в неправомірній дії або бездіяльності (утримання від дій тоді, коли закон вимагає протилежне), виявленій зовні. Не можуть бути правопорушеннями думки, почуття, уявлення, не виражені в конкретних діях
Свідомо-вольовий характер	Дії повинні залежати від волі та свідомості особи, вони мають бути добровільними
Поведінка лише дієздатних деліктоздатних осіб	Не є правопорушенням поведінка особи, яка не контролює свідомо свої вчинки (душевно або психічно хворий), або поведінка в ситуації, коли в людини немає вибору, крім протиправних дій (необхідна оборона)
Усвідомлення вини з боку правопорушника	Наявність внутрішнього негативного ставлення суб'єкта до інтересів окремих осіб та суспільства в цілому
Протиправність діяння	Порушення вимог правових норм. Це або невиконання обов'язків (протиправна бездіяльність), або порушення заборон (протиправні дії)
Соціальна шкідливість	Правопорушення завдає майнової, соціальної, моральної, політичної шкоди. Шкода — це сукупність негативних наслідків правопорушення
Суспільна небезпека	Реальна загроза інтересам держави, суспільства, особі

2. Яким є склад правопорушення

Певне діяння особи може вважатися правопорушенням тільки в тому разі, коли воно містить усі елементи складу правопорушення.

Склад правопорушення — це сукупність ознак правопорушення в єдності його об'єктивних і суб'єктивних характеристик, які є необхідними для визначення діяння як правопорушення.

Такими характеристиками є:

- 1) *об'єкт* — суспільні відносини, які охороняються нормами права. Ними можуть бути майнові, трудові, політичні та інші права й інтереси суб'єктів права, державний і суспільний лад, стан навколишнього середовища, життя, честь, гідність, здоров'я людини тощо;
- 2) *об'єктивна сторона* — зовнішня сторона правопорушення, саме протиправне діяння (дія чи бездіяльність), шкідливий результат, що настав унаслідок цього, та причинний зв'язок між діянням та його результатом;
- 3) *суб'єкт* — фізична особа, яка має деліктоздатність, тобто може нести юридичну відповідальність;

Правопорушення — це суспільно шкідливе діяння

- 4) *суб'єктивна сторона* — внутрішня сторона правопорушення, яка характеризується наявністю вини, тобто психічним ставленням особи до свого вчинку та його наслідків.

Розрізняють дві основні форми вини: *умисел* і *необережність*.

Умисел може бути *прямим* і *непрямим*. *Прямий умисел* виявляється в усвідомленні правопорушником суспільно небезпечного характеру свого діяння, у передбаченні суспільно небезпечних наслідків і бажанні їхнього настання. Прикладом прямого умислу є вчинення крадіжки. Правопорушник має умисел незаконно заволодіти чужим майном, на що й спрямовує свої дії.

Непрямий умисел полягає в усвідомленні правопорушником суспільно небезпечного характеру своєї дії чи бездіяльності, у передбаченні суспільно небезпечних наслідків і їх свідомому допущенні. Прикладом непрямого умислу є заподіяння тяжкого тілесного ушкодження, унаслідок якого стала смерть потерпілого. Хоча правопорушник мав умисел завдати потерпілому тілесних ушкоджень, заподіювати йому смерть він не бажав.

Необережність теж буває двох видів: *самовпевненість* і *недбалість*. *Самовпевненість* виявляється в передбаченні правопорушником можливості настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння та легковажному розрахунку їх запобігання. Прикладом самовпевненості є завдання водієм тяжких тілесних ушкоджень пішоходу внаслідок перевищення швидкості. Водій усвідомлює, що порушує правила дорожнього руху та можливі наслідки цього, однак самовпевнено розраховує, що зможе вчасно загальмувати.

Недбалість виявляється в непередбаченні правопорушником можливості настання суспільно небезпечних наслідків правопорушення, хоча він міг і повинен був їх передбачити. Прикладом недбалості є нехтування працівни-

ком магазину правилами зберігання продукції, що призвело до їх псування. Хоча він міг і не усвідомлювати можливі наслідки своїх дій, він мав їх передбачити, оскільки його функціональні обов'язки включають відповідальність за збереження майна магазину.

За відсутності будь-якого елемента складу правопорушення відповідальність за нього неможлива.

ЗАВДАННЯ 2. Попрацюйте в групах. Проаналізуйте склад правопорушення, яке було на явне в ситуації, описаній у газеті «Голос України».

Відкрито кримінальне провадження щодо затриманих на місці злочину під час отримання хабара у 58,5 тис. доларів голови одного з дачних кооперативів, депутата Приморської селищної ради та приватної підприємниці. Так вона «подякувала» їм за незаконне виділення восьми земельних ділянок на території цієї селищної ради.

3. Які види правопорушень розрізняють юристи

Правопорушення поділяють на окремі види за різними ознаками. Найчастіше їх розрізняють залежно від виду правовідносин, у сфері яких вони вчинені. За цією ознакою можна виділити *цивільні, адміністративні, дисциплінарні, кримінальні, екологічні, фінансові* та інші правопорушення.

Правопорушення розрізняються також за ступенем шкідливості та суспільної небезпеки, за характером санкцій, які настають. За цими критеріями вони поділяються на *злочини і проступки*.

Найнебезпечнішим проявом протиправної поведінки, яка завдає шкоди людям, суспільству, державі, є *злочин*.

Проступки — правопорушення, менш небезпечні для суспільства, ніж злочини. Це суспільно шкідливі, винні, протиправні діяння, які характеризуються меншою, ніж злочини, суспільною небезпекою і тягнуть за собою не кримінальне, а дисциплінарне, адміністративне, цивільно-правове та інші види покарань. Розрізняють цивільні, адміністративні, дисциплінарні проступки.

Цивільні правопорушення (проступки) відрізняються специфічним об'єктом зазіхання. Це особисті немайнові та майнові відносини, які регулюються нормами цивільного права, а також деякими нормами трудового та сімейного права. Ці правопорушення виявляються в невиконанні або неналежному виконанні договірних зобов'язань, у заподіянні майнової шкоди тощо.

Адміністративними правопорушеннями (проступками) називаються передбачені нормами адміністративного, фінансового, земельного та інших галузей права зазіхання на встановлений порядок державного управління, громадський порядок.

Дисциплінарні правопорушення (проступки) — це протиправні діяння, що порушують внутрішній розпорядок діяльності підприємств, установ та організацій. Правопорушник заважає нормальній діяльності трудових колективів, порушує трудову, навчальну, службову, виробничу, військову дисципліну.

ЗАВДАННЯ 3. Наведіть приклади до кожного виду правопорушень.

Висновки

- Поведінку, що порушує норми права, називають правопорушенням.
- Правопорушення вчиняють у різних сферах суспільного життя. Найнебезпечнішими з них є кримінальні правопорушення, які називають злочинами.
- Причинами правопорушень можуть бути як об'єктивні обставини (криза в економіці, низький рівень охорони громадського порядку), так і суб'єктивні (алкоголізм, наркоманія).

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Дайте визначення поняття «правопорушення».
2. Порівняйте поняття, визначивши в них спільне і відмінне.

Поняття	Спільне	Відмінне
Злочин		
Проступок		

3. Подайте у вигляді схеми склад правопорушення.
4. Визначте вид правопорушення, описаного в завданні 2 на с. 46.
5. **Проведіть міні-дослідження.** Користуючись різними джерелами інформації (ЗМІ, спеціальна література, мережа Інтернет), з'ясуйте, як фахівці та представники громадськості визначають причини вчинення правопорушень. Якою є ваша позиція із цієї проблеми? Результати свого дослідження подайте у вигляді міні-твору.

§ 7. Юридична відповідальність

ПРИГАДАЙТЕ!

1. Яку поведінку називають правомірною?
2. Що таке правопорушення?
3. Які види правопорушень ви знаєте?

ОСНОВНЕ ПОНЯТТЯ: юридична відповідальність.

1. Що таке юридична відповідальність

ЗАВДАННЯ 1. Ознайомтеся з наведеними джерелами. Визначте, у якому значенні в кожному з них вживається слово «відповідальність». Про який вид відповідальності йдеться в цих уривках?

- 1) *Рекомендація № R(84)4 Комітету міністрів державам-членам [Ради Європи] про батьківську відповідальність*: «...батьківська відповідальність є сукупністю обов'язків та прав, спрямованих на забезпечення морального і матеріального благополуччя дитини, зокрема на піклування про неї, підтримання з нею особистих відносин та забезпечення її освіти, утримання, правове представництво та управління її власністю...»
- 2) *Аліна Сігда, керівник відділу PR приватної компанії*, відзначає: «Під час дискусії компанії показали різницю між благодійними проектами та таким комплексним поняттям, як корпоративна соціальна відповідальність, що включає організаційне управління, розвиток персоналу, захист інтересів споживачів, соціальні інвестиції. (За матеріалами сайту <http://delo.ua/pressrelizy/>)
- 3) *Звернення Бюро Києво-Галицького Верховного Архієпископства УГКЦ із питань екології з приводу проблем, пов'язаних зі станом природного довкілля*: «День Творця — це дуже добра нагода згадати про християнську відповідальність за величні дари Божого створіння — природи. Це добра нагода пробудитися з летаргічного сну безвідповідальності, розплющити очі і побачити не тільки критичний стан довкілля, але також і свою співучасть та відповідальність за його руйнування. Це є добра нагода для своєрідного “екологічного навернення” та виявлення себе дітьми Божими, на яких нетерпляче очікує все створіння (див. Рим 8, 19), тобто очікує від нас, щоб ми ставились до нього по-божому, із любов'ю та піклуванням, а не як чужинці, безжальні хижакі та безрозсудні експлуататори» (<http://maidan.org.ua/static/narnewslviv/1253266919.html>).
- 4) *Закон України «Про відповідальність підприємств, їх об'єднань, установ та організацій за правопорушення у сфері містобудування»*: «Цей Закон встановлює відповідальність підприємств, їх об'єднань, установ та організацій всіх форм власності за правопорушення у сфері містобудування і спрямований на посилення державного контролю за забудовою територій, розміщенням і будівництвом об'єктів архітектури, додержанням суб'єктами архітектурної діяльності затвердженої містобудівної та іншої проектної документації, місцевих правил забудови населених пунктів, вимог вихідних даних, а також на захист державою прав споживачів будівельної продукції».

Кожний наш вчинок так чи інакше торкається інтересів інших людей, суспільства. Його результат набуває певного значення для оточення, а це завжди накладає відповідальність на особистість.

Внутрішня відповідальність виражає спроможність людини усвідомлювати наслідки своїх вчинків. Діяти відповідно до цих усвідомлень, керуватись нормами моралі, — це здатність правильно зрозуміти потреби інших людей як свої особисті. Тільки той відповідально ставиться до інших, хто

Мобільний термінал для безготівкової сплати штрафу за порушення правил дорожнього руху

поважає в них особистість. Бути відповідальними означає також, що люди на вміє керувати своєю поведінкою. Іншими словами, внутрішня відповідальність — це наша совість.

Зовнішня відповідальність проявляється у вигляді реакції суспільства на дії особистості. У цьому випадку йдеться про соціальну відповідальність як засіб самозахисту суспільства проти порушення умов його існування.

Сутність соціальної відповідальності полягає в обов'язку людини виконувати вимоги, що висувають до неї суспільство, держава, інші індивіди. У суспільстві діють різні форми соціальної відповідальності: моральна, політична, організаційна, суспільна, партійна, юридична тощо.

Юридична відповідальність — одна із форм соціальної відповідальності. Саме існування права як регулятора суспільних відносин обумовлене необхідністю підтримувати порядок у суспільстві, попереджаючи будь-які відхилення від установлених правил поведінки.

Юридична відповідальність — це передбачені нормами права вид і міра державного примусу, що застосовуються до особи, яка визнана винною у вчиненні правопорушення.

Застосовуючи юридичну відповідальність, держава ставить перед собою певну мету. По-перше, покарання має захистити права й інтереси людей, суспільства від нових посягань. Це так звана *охоронна функція*. По-друге, покарання має змінити погляди, свідомість правопорушника, виховати його — *виховна функція*. По-третє, покарання покликане застерегти від правопорушення людей, які мають намір вчинити протиправні дії, — *запобіжна функція*.

Ознаками юридичної відповідальності є те, що вона:

- спирається на державний примус у формі караючих та правовідновлюючих засобів;
- проявляється в обов'язку особи терпіти певні негаразди, втрату певних благ особистого та майнового характеру за вчинене нею правопорушення;
- настає тільки за вже вчинені або вчинювані правопорушення за наявності складу правопорушення;
- здійснюється в суворій відповідності до норм права при дотриманні певного процедурно-процесуального порядку, встановленого законом.

2. Коли настає юридична відповідальність

ПРИГАДАЙТЕ!

Які елементи становлять склад правопорушення?

Підставою для настання юридичної відповідальності є правопорушення за наявності всіх його елементів: об'єкта, об'єктивної сторони, суб'єкта та суб'єктивної сторони. Притягти людину до юридичної відповідальності можна за наявності:

- правової норми, що охороняє суспільні відносини, на які посягає діяння;
- юридичного факту — дії, тобто вчинення правопорушення;
- відповідного правозастосовчого акта, що набув чинності та юридичної сили.

Основні принципи притягнення громадян до відповідальності закріплені в Конституції України:

- закон не має зворотної сили (притягти людину до відповідальності можна лише на підставі закону, який діяв на час вчинення правопорушення);
- за одне й те саме правопорушення особа може бути притягнута до відповідальності одного виду лише один раз;
- особа не несе відповідальності за відмову від виконання явно злочинного наказу;
- не несе відповідальності громадянин, який відмовився давати свідчення проти членів своєї сім'ї чи близьких родичів.

3. Які існують види юридичної відповідальності

Найчастіше види юридичної відповідальності розрізняють залежно від видів правопорушень, що є підставою до її настання. Правопорушення, у свою чергу, розрізняють відповідно до виду правовідносин, у сфері яких вони вчинені. Отже, при виокремленні видів юридичної відповідальності залежно від видів правопорушення ми маємо справу з галузями права, тому така класифікація юридичної відповідальності називається галузевою.

ВИДИ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ	
Кримінальна	Настає за вчинення злочинів
Адміністративна	Настає за вчинення адміністративних правопорушень
Цивільно-правова	Настає за порушення норм цивільного права
Дисциплінарна	Настає за порушення трудової, навчальної, службової дисципліни
Матеріальна	Настає за завдання матеріальної шкоди підприємству, установі, організації внаслідок покладених на працівника трудових обов'язків
Конституційна	Настає за порушення Конституції та конституційного законодавства
Міжнародно-правова	Настає за порушення норм міжнародного права

ЗАВДАННЯ 2. Розгляньте схему «Види юридичної відповідальності». Назвіть види юридичної відповідальності, які виокремлюються за галузевою ознакою.

Найсуворішим видом галузевої юридичної відповідальності є кримінальна відповідальність. Вона настає тільки внаслідок вчинення злочину — суспільно небезпечного діяння, склад якого передбачений у Кримінальному кодексі. За менш небезпечні правопорушення (проступки) кримінальна відповідальність не настає.

Для допитливих

Крім класифікації за галузевою ознакою, існує також класифікація юридичної відповідальності за характером санкцій (заходів впливу, покарання за порушення закону).

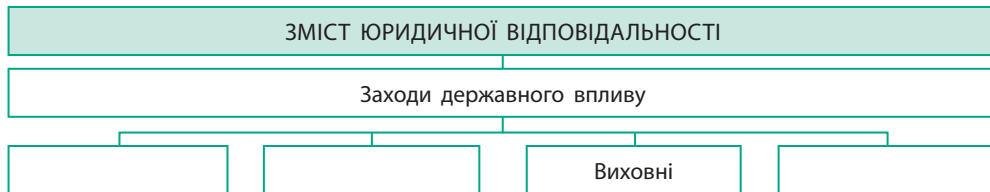
Залежно від головних цілей юридичної відповідальності санкції за правопорушення поділяються на два основні види: штрафні (каральні), головне завдання яких полягає в покаранні правопорушника, та правовідновлювальні, спрямовані на усунення безпосередньо завданої правопорушенням шкоди. Відповідно, і юридична відповідальність поділяється на *штрафну (каральну)* і *правовідновлювальну (компенсаційну)*.

Висновки

- Юридична відповідальність — різновид соціальної відповідальності, який закріплений у законодавстві. Це забезпечуваний державою юридичний обов'язок правопорушника зазнати примусового позбавлення певних цінностей, що йому належать.
- Той або інший вид правопорушення тягне за собою різні види юридичної відповідальності.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Дайте визначення поняття «юридична відповідальність».
2. Доповніть схему.

3. Заповніть таблицю «Види юридичної відповідальності».

Вид юридичної відповідальності	У яких випадках настає	Приклад правопорушення, за вчинення якого настає цей вид юридичної відповідальності

4. **Цікава ваша думка!** У чому ви вбачаєте головну мету юридичної відповідальності? Аргументуйте свою позицію прикладами із сучасного життя, ЗМІ, історичними фактами.

§ 8. Практичне заняття. Обставини, що виключають шкідливість (суспільну небезпеку) діяння

ПРИГАДАЙТЕ!

1. Що таке юридична відповідальність?
2. За яких підстав людину можна притягти до юридичної відповідальності?

ПОМІРКУЙТЕ!

За яких обставин особу на законних підставах можна звільнити від юридичної відповідальності?

ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ: крайня необхідність, необхідна оборона.

1. Чому і за яких обставин закон звільняє особу від юридичної відповідальності

Одним із принципів юридичної відповідальності є невідворотність, тобто неминучість її настання в разі вчинення правопорушення. Проте за певних обставин, навіть коли вчинено дії, що мають ознаки правопорушення, особу, яка їх вчинила, не буде притягнуто до юридичної відповідальності.

Положення про необхідну оборону та крайню необхідність як обставини, що виключають юридичну відповідальність, містяться в Кодексі України

про адміністративні правопорушення, Цивільному кодексі України. Однак найбільш розвинені відповідні правові інститути в кримінальному законодавстві. У Кримінальному кодексі України подано перелік обставин, що виключають злочинність діянь, та ознаки, за якими слід відмежовувати ці діяння від злочинів. До таких обставин належать: необхідна оборона; уявна оборона; затримання особи, що вчинила злочин; крайня необхідність; дії, вчинені під впливом фізичного або психічного примусу; виконання наказу або розпорядження; діяння, пов'язане з ризиком; виконання спеціального завдання з попередження або розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації.

2. Що таке крайня необхідність

Не є злочином завдання шкоди правоохоронюваним інтересам у стані *крайньої необхідності*, тобто для усунення небезпеки, що безпосередньо загрожує особі, правам цієї людини або інших осіб, які охороняються законом, а також суспільним інтересам або інтересам держави, якщо цю небезпеку в цій обстановці не можна було усунути іншими засобами і якщо при цьому не було допущено перевищення меж крайньої необхідності.

Крайня необхідність — це випадок зіткнення двох інтересів, що рівною мірою охороняються законом, за якого заради збереження більш важливого інтересу завдається шкода меншому інтересу.

Граничною і правомірною у стані крайньої необхідності визнається завдана шкода, якщо вона рівнозначна відверненій шкоді або є менш значною за неї.

Наприклад, при вчиненні дорожньо-транспортної пригоди виникла обставина, коли необхідно швидко доправити до лікарні особу, яка отримала травму. Водій транспортного засобу, порушуючи правила дорожнього руху, доправляє травмовану особу до лікарні, де їй надається необхідна медична допомога. Фактично в діях водія є склад адміністративного правопорушення, пов'язаний із порушенням правил дорожнього руху, але шкода, яку він завдав, рятуючи здоров'я та життя людини, не могла бути усунена іншими засобами. Завдана шкода — порушення правил дорожнього руху — є менш значною, ніж відвернена — шкода здоров'ю та життю особи.

Крайня необхідність через її правомірність та відсутність складу правопорушення виключає кримінальну, адміністративну, але не цивільно-правову відповідальність. Так, якщо під час транспортування травмованої людини в описаній вище ситуації водій пошкодить якийсь транспортний засіб, він буде зобов'язаний компенсувати завдані збитки.

Стан крайньої необхідності часто виникає в надзвичайних умовах, наприклад під час сильних снігопадів

3. Які дії людини з точки зору закону вважаються необхідною обороною

Конституція України містить положення про те, що «кожний має право захищати своє життя і здоров'я, життя і здоров'я інших людей від протиправних посягань». Реалізацією цієї конституційної норми є право на необхідну оборону.

Необхідною обороною визнаються дії, вчинені з метою захисту від суспільно небезпечного посягання. Закон передбачає, що при цьому може бути завдана шкода тому, хто посягає на права та інтереси особи або держави, що охороняються. Проте ця шкода не може перевищувати меж оборони, необхідної і достатньої для негайного відвернення або припинення посягання.

Право на необхідну оборону є природним і невідчужуваним, а також абсолютним правом людини. Кожний громадянин має право на необхідну оборону незалежно від можливості звернутися по допомогу до органів влади або посадових осіб для відвернення або припинення посягання.

Не є перевищенням меж необхідної оборони і не має наслідком кримінальну відповідальність застосування зброї або будь-яких інших засобів чи предметів для захисту від нападу озброєної особи або групи осіб, а також для відвернення протиправного насильницького вторгнення в житло або інше приміщення, незалежно від тяжкості шкоди, якої завдано тому, хто посягає.

Висновок

- Згідно з Конституцією України, кожен має право захищати своє життя і здоров'я, життя і здоров'я інших людей від протиправних посягань. Тому необхідна оборона, уявна оборона, затримання особи, що вчинила злочин, крайня необхідність та інші визначені законодавством обставини визнані законом такими, що виключають юридичну відповідальність.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Установіть відповідність між назвою обставини, що виключає юридичну відповідальність, та прикладом ситуації, що її ілюструє, користуючись текстами статей Кримінального кодексу України, розміщених у додатках до підручника.

- 1 Необхідна оборона
- 2 Уявна оборона
- 3 Фізичний або психічний примус
- 4 Затримання особи, яка вчинила злочин

А Під час затримання громадянина П., якого застали при вчиненні грабежу, працівник поліції Д. завдав йому тілесних ушкоджень середньої тяжкості через те, що П. чинив фізичний опір та погрожував застосуванням зброї

Б Касир банку, якому грабіжник погрожував пістолетом, віддав останньому гроші на його вимогу

В Водій вантажівки з метою уникнення зіткнення з маршрутним таксі скерував свій автомобіль на зустрічну смугу й зіткнувся з іншою вантажівкою. Унаслідок зіткнення водій зустрічної вантажівки отримав тілесні ушкодження

Г Під час затримання особи, яка вчинила злочин, працівник поліції В., побачивши, що затримуваний потягнувся до кишені, та маючи оперативну інформацію про те, що той може бути озброєний, вистрілив. Злочинець був доставлений до лікарні в тяжкому стані, зброї при ньому не знайшли

Д Охоронець крамниці, побачивши, що до неї вдерся грабіжник, затримав його, завдавши йому тілесних ушкоджень середньої тяжкості

2. Порівняйте поняття, визначивши в них спільне та відмінне.

Поняття	Спільне	Відмінне
Крайня необхідність		
Необхідна оборона		

3. Заповніть таблицю, спираючись на текст статей Кримінального кодексу України, розміщених у додатках до підручника, та використовуючи матеріали інформаційних інтернет-ресурсів.

ОБСТАВИНИ, ЩО ВИКЛЮЧАЮТЬ ЮРИДИЧНУ ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ

Обставина	Характеристика	Приклад
Уявна оборона		
Фізичний або психічний примус		
Затримання особи, яка вчинила злочин		

Повторювально-узагальнювальний урок до розділів I і II

Держава і право — своєрідний результат природного відбору людством кращих форм організації суспільного життя.

Через особливості первісного ладу, своєрідну економічну та соціальну організацію йому не були потрібні специфічна влада та спеціальні норми, відокремлені від первісних суспільних відносин. Соціальна влада та норми поведінки входили в життя людей, забезпечували економічну та соціальну єдність суспільства.

Держава — це універсальна політична форма організації суспільства, що характеризується суверенною владою, публічним характером, реалізацією своїх повноважень на певній території через діяльність спеціально створених органів та організацій, наданням своїм рішенням обов'язкової правової форми, установленням податків із метою ефективного функціонування механізму влади та реалізацією загальносоціальних повноважень.

Держава виконує ряд функцій. Їх співвідношення в діяльності держави не залишається раз і назавжди заданим, статичним, а залежить від природи суспільства й держави, конкретно-історичних умов.

Держави неоднакові за внутрішньою будовою, зокрема, вони різняться між собою порядком організації та взаємодії вищих органів державної влади, тобто *формою державного правління*. Існують дві основні форми державного правління — монархія і республіка.

Політичний режим, тобто порядок здійснення державної влади певними засобами та методами, поділяється на демократичний та антидемократичний.

Територіальний устрій — це порядок територіального поділу держави, взаємовідносин її складників між собою й державою в цілому та відповідної організації державних органів. Сучасні держави за територіальним устроєм поділяються на унітарні та федеративні.

За допомогою права держава узгоджує інтереси різних людей і груп та гарантує взаємну відповідальність громадянина і держави, що визначає громадянина як рівноправного партнера держави.

Право — особливий вид соціальних норм, що виникає на певному етапі розвитку суспільства. Ознаками права є системність, загальнообов'язковість, формальна визначеність, забезпечення дотримання правових норм із боку держави.

Правові погляди зумовлюють більш конкретне, детальне регулювання поведінки людей нормами права, ніж моральні вимоги. Правові норми часто запроваджуються на основі норм моралі, що виникли раніше, тобто ба-

гато в чому визначаються нормами моралі. Єдність правових і моральних норм забезпечує формування високого рівня правової культури.

Право закріплюється в офіційних документах держави, установлюючи загальну форму відносин. Право визначає і міру свободи людей, їх об'єднань, державних органів у взаємовідносинах між ними та гарантії свободи.

Система права — взаємопов'язана сукупність усіх діючих на території певної держави правових норм, що характеризується поділом на галузі та інститути права. Основною складовою системи права є норма права, яка складається з гіпотези, диспозиції і санкції.

З огляду на дотримання норм права поведінка людей у суспільстві може бути правомірною і неправомірною (протиправною).

Правомірна поведінка — це поведінка, що відповідає вимогам норм права. *Неправомірною поведінкою, або правопорушенням*, визнається винна протиправна поведінка деліктоздатної особи, що тягне за собою юридичну відповідальність.

Юридична відповідальність — це наслідок правопорушення, реакція держави на протиправні дії громадян. Притягнення правопорушника до юридичної відповідальності несе в собі не тільки каральну, а й запобіжну, виховну, охоронну функції.

Завдання для систематизації та узагальнення матеріалу

Виберіть правильний варіант відповіді (за кожну правильну відповідь на завдання 1—5 — 1 бал).

1. Визначте, яке з наведених понять характеризує форму державного правління.

А імперія
В республіка

Б федерація
Г демократія

2. Визначте тип республіки за наведеною характеристикою.

Президент, як і парламент, обирається всім населенням. Він формує та очолює уряд, є головою держави і формально не підзвітний парламенту.

А президентська
В парламентсько-президентська

Б президентсько-парламентська
Г парламентська

РОЗДІЛ III ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ЛЮДИНИ І ДЕРЖАВИ

Опанування матеріалу розділу дозволить:

- *називати* ознаки конституції; механізми захисту прав і свобод людини та громадянина
- *пояснювати* та *застосовувати* поняття: людина, особа, громадянин, громадянство, конституція, права і свободи людини, конституційні обов'язки
- *описувати* види конституційних прав, свобод, обов'язків людини й громадянина, органи державної влади та місцевого самоврядування
- *наводити приклади* повноважень Конституційного Суду України, видів звернення громадян
- *характеризувати* підстави набуття та припинення громадянства України
- *аналізувати* окремі статті Конституції України
- *розв'язувати* правові ситуації
- *оцінювати* значення Конституції України, форми участі громадян у житті держави та місцевої громади

§ 9. Конституція — Основний закон держави

ПРИГАДАЙТЕ!

1. Що таке конституція?
2. Коли була прийнята перша у світі конституція?

ОСНОВНЕ ПОНЯТТЯ: конституція.

1. Чому конституцію називають Основним законом держави

Слово «*конституція*» походить із латини і буквально означає «устрій, організація чого-небудь». У Давньому Римі «конституціями» називалися особливо важливі закони, що, як правило, видавалися імператором. Пізніше, зі створенням Римської католицької церкви, конституції почали видавати папи римські. Нині під конституцією розуміють *Основний закон держави*, який містить загальні положення про її державний устрій та форму правління. Для сучасних конституцій обов'язковим є закріплення в них прав і свобод людини й громадянина та гарантій їх дотримання.

Конституція — це Основний закон держави, який закріплює державний і суспільний лад, особливості взаємовідносин особи й держави, організації та здійснення державної влади, визначає основні державно-правові інститути, порядок їхньої організації та компетенцію і таким чином установлює принципи регулювання суспільних відносин.

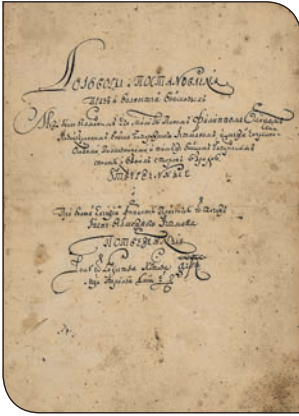
ЗАВДАННЯ 1. Попрацюйте із джерелом права. Спираючись на текст преамбули (вступної частини) Конституції України, доведіть, що наша держава обрала шлях демократичного розвитку. Зверніть увагу на такі питання:

- 1) Від чийого імені приймається Основний закон, на основі яких нормативних актів?
- 2) Як визначається в преамбулі мета державного будівництва?
- 3) Які завдання оголошуються пріоритетними?

Конституція України

Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року Верховна Рада України від імені Українського народу — громадян України всіх національностей, виражаючи суверенну волю народу, спираючись на багатовікову історію українського державотворення і на основі здійсненого українською нацією, усім Українським народом права на самовизначення, дбаючи про забезпечення прав і свобод людини та гідних умов її життя, піклуючись про зміцнення громадянської злагоди на землі України, прагнучи розвивати і зміцнювати демократичну, соціальну, правову державу, усвідомлюючи відповідальність перед Богом, власною совістю, попередніми, нинішнім та прийдешніми поколіннями, керуючись Актом проголошення незалежності України від 24 серпня 1991 року, схваленим 1 грудня 1991 року всенародним голосуванням, приймає цю Конституцію — Основний закон України.

Конституція П. Орлика — один із перших конституційних актів у світі

Прийняття Конституції України 28 червня 1996 р.

2. Які розділи містить Конституція України

Конституція України, прийнята 28 червня 1996 р., складалася зі 161 статті, містила преамбулу, 15 розділів, із яких розділ XV містив перехідні положення. Із внесенням 6 червня 2016 р. змін до Основного закону загальна кількість розділів скоротилася до 14, а кількість статей збільшилася до 166.

ЗАВДАННЯ 2. Попрацюйте в парах. Ознайомтеся з назвами та стислою характеристикою розділів Конституції, які вміщені в таблиці «Структура Конституції України». Обговоріть, які розділи Основного закону ви вважаєте найважливішими. Обґрунтуйте свою думку.

Структура Конституції України

Преамбула	Вступна частина, що виражає сутність Основного закону
Розділ I. Загальні засади	Визначає основи державного та суспільного ладу України
Розділ II. Права, свободи та обов'язки людини й громадянина	Містить принципи та гарантії дотримання прав і свобод людини й громадянина в Україні, перелік основних із них, а також обов'язки, що накладаються Україною
Розділ III. Вибори. Референдум	Містить загальні принципи функціонування в Україні форм прямої демократії (виборів, референдумів)
Розділ IV. Верховна Рада України	Установлює загальні засади функціонування, повноваження Верховної Ради України, її місце в системі органів державної влади, основи правового статусу народного депутата

Закінчення таблиці

Розділ V. Президент України	Визначає основи правового статусу Президента України, його повноваження та місце в системі органів державної влади
Розділ VI. Кабінет Міністрів України. Інші органи виконавчої влади	Установлює загальні засади функціонування, повноваження Кабінету Міністрів України, інших органів виконавчої влади, їх місце в системі органів державної влади
Розділ VIII. Правосуддя	Визначає основні принципи відправлення правосуддя в Україні, основи правового статусу суддів, прокуратури, адвокатури
Розділ IX. Територіальний устрій України	Визначає засади та систему територіального устрою України
Розділ X. Автономна Республіка Крим	Визначає статус та повноваження органів влади Автономної Республіки Крим, засади їх відносин з органами державної влади України
Розділ XI. Місцеве самоврядування	Визначає засади здійснення права на місцеве самоврядування в Україні, систему органів місцевого самоврядування
Розділ XII. Конституційний Суд України	Визначає статус Конституційного Суду України
Розділ XIII. Внесення змін до Конституції України	Визначає порядок внесення змін до Конституції України
Розділ XIV. Прикінцеві положення	Визначає порядок набуття чинності Конституцією України, установлює День Конституції України як державне свято
Розділ XV. Перехідні положення	Вирішує питання, пов'язані з набуттям чинності Конституцією України

3. У чому полягають завдання Конституційного Суду України

В Україні визнається й діє принцип верховенства права. Закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції і мають їй відповідати. Усі владні органи держави обмежені правом і зобов'язані здійснювати свої повноваження тільки в межах, визначених Конституцією та законами України.

В Україні існує спеціальний орган, який розглядає виключно питання відповідності законів та інших нормативно-правових актів Конституції України, а також дає офіційне тлумачення Основного закону. Цей орган має назву Конституційний Суд України.

Конституційний Суд України — незалежний, спеціальний судовий орган, основним завданням якого є гарантування верховенства Конституції України як Основного закону держави на всій території України. Конституційний Суд України вирішує питання про відповідність Конституції України

Засідання Конституційного
Суду України

законів України та низки інших нормативно-правових актів (акти Верховної Ради України, Президента України, Кабінету Міністрів України, Верховної Ради Автономної Республіки Крим).

ЗАВДАННЯ 3. Попрацюйте із джерелом права. Ознайомтеся зі статтею 148 Конституції України та дайте відповіді на запитання.

- 1) Як формується склад Конституційного Суду України? Як ви вважаєте, чому встановлений саме такий порядок формування цього органу?
- 2) Які вимоги висуваються до суддів Конституційного Суду України?
- 3) Чим, на вашу думку, обумовлені обмеження термінів перебування суддів Конституційного Суду України та його голови на їхніх посадах?

Стаття 148. До складу Конституційного Суду України входять вісімнадцять суддів Конституційного Суду України.

Президент України, Верховна Рада України та з'їзд суддів України призначають по шість суддів Конституційного Суду України.

Відбір кандидатур на посаду судді Конституційного Суду України здійснюється на конкурсних засадах у визначеному законом порядку.

Суддею Конституційного Суду України може бути громадянин України, який володіє державною мовою, на день призначення досяг сорока років, має вищу юридичну освіту і стаж професійної діяльності у сфері права щонайменше п'ятнадцять років, високі моральні якості та є правником із визнаним рівнем компетентності.

Суддя Конституційного Суду України не може належати до політичних партій, профспілок, брати участь у будь-якій політичній діяльності, мати представницький мандат, обіймати будь-які інші оплачувані посади, виконувати іншу оплачувану роботу, крім наукової, викладацької чи творчої.

Суддя Конституційного Суду України призначається на дев'ять років без права бути призначеним повторно.

Суддя Конституційного Суду України набуває повноважень з дня складення ним присяги на спеціальному пленарному засіданні Суду.

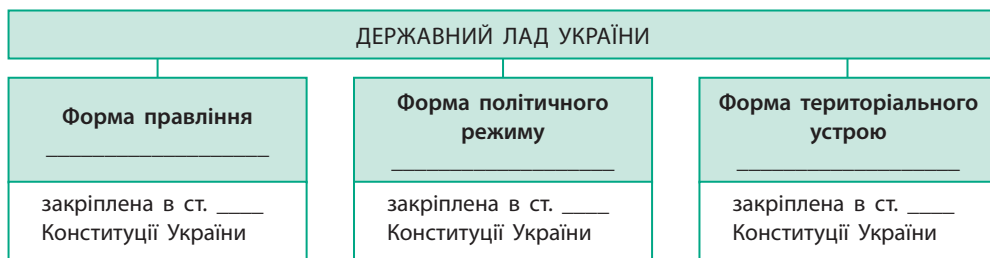
Конституційний Суд України на спеціальному пленарному засіданні Суду обирає зі свого складу Голову шляхом таємного голосування лише на один трирічний строк.

Висновки

- Головною цінністю демократичного суспільства є конституція — документ, який визначає правила спілкування між державою і громадянином, засади функціонування держави, права, свободи й обов'язки громадянина та гарантії держави в їх реалізації.
- Науковці стверджують, що знання громадянами основних положень конституції є однією з головних умов ефективної дії механізмів прийняття і реалізації актів прямого народовладдя, утвердження правової держави та громадянського суспільства. Існуюча практика засвідчує, що забезпечувати права людини, невідомі або не доведені до широкої громадськості, неможливо. Ось чому вже зі шкільних років юному громадянину варто розпочати знайомство з Основним законом своєї держави.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Дайте визначення поняття «конституція».
2. Доповніть схему «Державний лад України», спираючись на текст Конституції України (Розділ I. Загальні засади).

3. Подайте у вигляді схеми систему адміністративно-територіального устрою нашої держави, спираючись на текст Конституції України (Розділ IX. Територіальний устрій України).
4. **Цікава ваша думка!** Світова юридична наука та практика створення конституцій визначила принципи, яким має відповідати прогресивний конституційний лад. Провідними серед них визначено: демократизм, суверенність, гуманізм, реальність, гарантії дотримання прав людини. Як ви вважаєте, наскільки конституційний лад нашої держави відповідає цим високим стандартам? Свою позицію обґрунтуйте.

§ 10. Людина, особа, громадянин

ПРИГАДАЙТЕ!

Що таке держава?

ПОМІРКУЙТЕ!

Чи можна стверджувати, що суспільство — це не проста сукупність людей, а система відносин між ними? Чому?

ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ: людина, особа, громадянин, громадянство, права і свободи людини.

1. Чим подібні та чим відрізняються поняття «людина», «особа», «громадянин»

ЗАВДАННЯ 1. Ознайомтесь із висловлюваннями видатних особистостей. Як ви вважаєте, у якому значенні вони вживають поняття «людина», «особа», «громадянин»?

- 1) *Людина виховується для свободи. (Г. Гегель)*
- 2) *Вихователь — це особа, яка за дорученням народу має повсякденний доступ до найдорожчого народного багатства — розуму, думок, почуттів дітей, підлітків і юнацтва. (В. Сухомлинський)*
- 3) *Істинна рівність громадян полягає в тому, що всі вони однаково підкоряються законам. (Ж. д'Аламбер)*

Найбільшою цінністю будь-якого суспільства є людина. Великий тлумачний словник сучасної української мови дає таке визначення: «Люди — це суспільні істоти, що являють собою найвищий ступінь розвитку живих організмів, мають свідомість, володіють членороздільною мовою, виробляють і використовують знаряддя праці». Отже, це поняття включає два аспекти: природний (біологічний) та соціальний (пов'язаний із життям і відносинами в суспільстві).

Юридична наука вивчає окрему людину як індивіда, особу, громадянина, розглядає її відносини з державою й суспільством. Що мають спільного й чим відрізняються поняття «людина», «особа», «громадянин»?

Поняття «**людина**» насамперед охоплює загальнородові риси, що відрізняють людину від інших живих істот. У такому значенні воно стосується не якоїсь конкретної людини, а людини як представника роду людського.

Процес розвитку та еволюції суспільства спричинив виникнення специфічних відносин між людьми, що характеризуються певним рівнем усвідомленості та узгодженості. Саме це зумовлює поступове збільшення вмісту «соціального» (порівняно з «біологічним») у понятті «людина» та його перетворення на соціально важливу категорію «особа».

Особа — це людина, яка має історично зумовлений ступінь розвитку, користується правами, що надаються суспільством, та виконує обов'язки, які ним покладаються.

Характерними рисами особи стають:

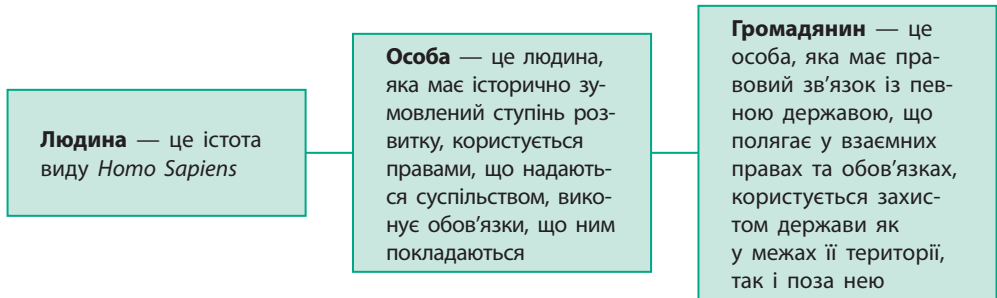
- 1) *розумність* — здатність мислити та приймати продумані, виважені, а не інстинктивні рішення;
- 2) *свобода* — можливість вибору того варіанта поведінки, який найповніше відповідає інтересам особи й не порушує прав інших;
- 3) *індивідуальність* — наявність специфічних рис, які виокремлюють особу серед інших (соціальний стан, професія, вік тощо);

- 4) *відповідальність* — можливість передбачати результати своїх дій, керувати ними та самостійно нести відповідальність у разі невиконання обов'язків чи порушення прав інших осіб.

Слід зауважити, що поняття «особа» може означати не тільки людину, а й підприємство, організацію, установу. Тому в законодавстві України для характеристики людини як суб'єкта правовідносин вживається поняття «фізична особа», а для характеристики підприємств, організацій, установ — «юридична особа».

Із виникненням держави категорія «особа» набирає політичного змісту та перетворюється на нову категорію «громадянин».

СПІВВІДНОШЕННЯ ПОНЯТЬ «ЛЮДИНА», «ОСОБА», «ГРОМАДЯНИН»

Характер взаємодії особи й держави є важливим показником стану суспільства в цілому, а також його завдань і перспектив розвитку. Неможливо зрозуміти сучасне суспільство та сучасну людину без вивчення багатоманітних відносин особи й держави, без визначення правового статусу громадянина.

i

Слово «статус» у перекладі з латинської мови означає становище. Правовий статус громадянина — це правове становище в суспільстві людини, яка має громадянство певної держави.

Громадянин має певні особливості, що надають можливість бути суб'єктом не лише економічних та соціальних, а й політичних відносин.

Громадянин — це особа, яка:

- належить до постійного населення певної держави;
- користується правами, наданими державою, та виконує обов'язки, покладені на неї;
- користується захистом із боку держави, як правовим, так і судовим;
- несе законодавчо закріплену відповідальність у разі порушення або невиконання певних рішень, а також у випадку порушення суб'єктивних прав інших осіб або невиконання власних юридичних обов'язків.

Декларація прав людини і громадянина (Франція, 1789 р.)

ID-картка громадянина України — документ, що приходить на зміну паспортам старого зразка

Як бачимо, у структурі правового статусу громадянина центральним елементом є юридичні права й обов'язки, які передбачені конституцією, іншими нормативно-правовими актами певної держави. Передумовою цих прав і обов'язків є *громадянство*.

Громадянство — це стійкий правовий зв'язок особи й держави, що виражається в їхніх взаємних правах і обов'язках.

Гарантії (організаційні, соціально-економічні, політичні тощо) реалізації юридичних прав і обов'язків громадянина доповнюють його правовий статус, роблять його реальним, а не фіктивним. Наступним додатковим елементом правового статусу громадянина є юридична відповідальність, що настає в разі невиконання громадянином своїх юридичних обов'язків.

2. Як людство прийшло до усвідомлення цінності прав і свобод людини

У сучасному світі розуміння прав людини ґрунтується на трьох положеннях:

- по-перше, кожна влада обмежена;
- по-друге, кожна людина має свій автономний світ, втручатися в який не може жодна сила;
- по-третє, кожна людина, захищаючи свої права, може висунути претензії до держави.

За черговістю включення основних прав, свобод і обов'язків до конституцій та міжнародно-правових документів їх поділяють на права першого, другого й третього покоління.

Перше покоління включає проголошені буржуазними революціями (XVII—XVIII ст.) громадянські й політичні права, які отримали назву «негативних», тобто таких, що виражають незалежність особистості від держави, позначають межі її втручання у сферу свободи людини (право на життя, недоторканність житла, виборче право тощо).

Друге покоління стосується соціальних, економічних і культурних прав, що були закріплені в міжнародно-правових документах і конституціях багатьох держав до середини XX ст. Цю групу прав інколи називають «позитивними». Позитивні права потребують підтримки та забезпечення з боку держави. Право на працю, відпочинок, соціальний захист, освіту вимагають від держави проведення постійної, цілеспрямованої політики щодо реалізації певних програм та потребують значних матеріальних ресурсів.

До *третього покоління* належать солідарні або колективні права, існування яких пов'язане з глобальними проблемами людства та які належать більшою мірою націям, народам чи територіальним громадам, ніж окремим особам (право на мир, на безпечне довкілля, на самовизначення, на місцеве самоврядування тощо). Становлення прав цієї групи почалося після Другої світової війни.

Найпоширенішим критерієм класифікації прав і свобод людини й громадянина є їхній зміст. Зазвичай за змістом вони поділяються на особисті (громадянські), політичні, економічні, соціальні, культурні та екологічні права і свободи.

Особисті права і свободи людини покликані забезпечити її недоторканність, можливість фізичного існування й духовного розвитку. Здебільшого вони не пов'язані із громадянством та відносинами з державою. Ці права виникають від народження і спрямовані на захист життя та гідності кожної людини.

Політичні права і свободи — це група прав, які належать людині як члену політичної системи суспільства, коли він виступає насамперед як громадянин держави.

Соціально-економічні права — це права, пов'язані з діяльністю людини в господарській сфері, її соціальними відносинами із суспільством, державою, колективами, іншими людьми.

Культурні права — це права, що забезпечують людині доступ до духовних цінностей, створених окремим народом або всім людством.

Екологічні права людини і громадянина — це встановлені та гарантовані державою можливості у сфері використання природних ресурсів, охорони навколишнього природного середовища та забезпечення екологічної безпеки.

Для допитливих

Історія ідеї про права людини бере свої витoki в давнині. Уже в Біблії містяться положення про цінність і недоторканність людського життя, рівність людей. В античних державах і країнах Давнього Сходу рівність людей обґрунтовувалася однаковими природними умовами їхнього походження. Однак за часів рабовласництва й феодалізму панувала ідея про права тільки вільних людей.

Стрімкий розвиток ідеї про права людини припав на епохи Відродження й Просвітництва. Тоді права особи (на життя, свободу, власність тощо) були визнані священними вимогами, що стало основою сучасного розуміння прав людини.

Кожний народ зробив свій внесок у розвиток ідеї про права людини, вирішуючи цю проблему залежно від історичних обставин свого буття. Ідея прав людини, побудована на теорії природного (природженого) права, знайшла втілення в нормативних актах держав Європи й світу. Декларація незалежності, що була прийнята в США в 1776 р., проголосила фундаментальний принцип, на якому ґрунтується демократична форма правління: «Ми вважаємо очевидною істиною, що всі люди створені рівними, що вони наділені Творцем певними невід’ємними правами, серед яких — право на життя, свободу та прагнення щастя». У Декларації прав людини й громадянина Франції, прийнятій 26 серпня 1789 р., йдеться про «природні, невідчужувані й священні права людини».

Названі документи США та Франції стали підґрунтям для законодавчого закріплення особистих (громадянських) і політичних прав людини в нормативних актах інших держав.

У 1945 р. зусиллями держав світу було створено Організацію Об’єднаних Націй (ООН), а 10 грудня 1948 р. в Парижі Генеральна Асамблея ООН прийняла й проголосила Загальну декларацію прав людини як завдання, виконання якого мають прагнути всі народи й держави.

Загальна декларація прав людини є першим міжнародним документом, у якому найбільш повно викладено перелік прав людини. Цей документ складається з преамбули та 30 статей, де наведено основні права й свободи людини, які можна розділити на громадянські, політичні, економічні, соціальні та культурні.

У перших статтях викладено основні філософські засади Декларації — стаття 1 проголошує: «Усі люди народжуються вільними й рівними у своїх правах. Вони наділені розумом і совістю й мають діяти стосовно одне одного в дусі братерства». Отже, рівність і свобода є не дарованим або наданим державою, а природним, невід’ємним правом людини.

Загальна декларація прав людини стала першим в історії міжнародним документом загального значення про права людини, який підкреслював необхідність неухильного дотримання елементарних прав особистості, демократичних прав та свобод для всіх і містив перелік цих прав та свобод.

Загальна декларація прав людини 1948 р.

Частина прав, проголошених Загальною декларацією прав людини, набула свого змістовного розширення в Міжнародному пакті про громадянські та політичні права (23 березня 1976 р.) і Міжнародному пакті про економічні, соціальні та культурні права (16 грудня 1966 р.). Крім міжнародних, приймалися й регіональні акти, наприклад Європейська конвенція про захист прав людини й основоположних свобод (4 листопада 1950 р.).

Права людини — це соціальна спроможність людини вільно діяти, самостійно обирати вид і міру своєї поведінки з метою задоволення різних матеріальних і духовних потреб шляхом користування певними соціальними благами в межах, визначених законодавчими актами.

Право — це визначена законом міра можливої поведінки особи. Чи реалізовувати гарантовані державою можливості, залежить від самої людини. У цьому значенні його можна визначити як суб'єктивне право.

Поняття «**свобода**» є за своєю суттю також суб'єктивним правом, воно визначає сферу самостійності людини, захисту від втручання в її внутрішній світ (свобода думки й слова, свобода світогляду й віросповідання тощо).

Забезпечуючи права й свободи людини, держава, у свою чергу, вимагає від неї певної поведінки, що знаходить свій прояв у системі юридичних обов'язків.

3. Якими є підстави набуття та припинення громадянства України

ЗАВДАННЯ 2. Попрацюйте із джерелом права. Ознайомтеся зі статтею закону, назвіть підстави набуття громадянства в нашій державі.

Закон України «Про громадянство України»

Стаття 6. Підстави набуття громадянства України

Громадянство України набувається:

- 1) за народженням;
- 2) за територіальним походженням;
- 3) унаслідок прийняття до громадянства;
- 4) унаслідок поновлення в громадянстві;
- 5) унаслідок усиновлення;
- 6) унаслідок установлення над дитиною опіки чи піклування, улаштування дитини в дитячий заклад чи заклад охорони здоров'я, у дитячий будинок сімейного типу чи прийомну сім'ю або передачі на виховання в сім'ю патронатного вихователя;
- 7) унаслідок установлення над особою, визнаною судом недієздатною, опіки;
- 8) у зв'язку з перебуванням у громадянстві України одного чи обох батьків дитини;
- 9) унаслідок визнання батьківства чи материнства або встановлення факту батьківства чи материнства;
- 10) за іншими підставами, передбаченими міжнародними договорами України.

Правовий статус громадянина відрізняється від правового статусу іноземця (громадянина іншої держави), особи без громадянства. Наприклад, останні в Україні не можуть брати участі в референдумах, не обираються до органів державної влади тощо.

Громадянство України — це правовий зв'язок між фізичною особою й державою Україна, який знаходить свій прояв у їхніх взаємних правах і обов'язках.

Правові відносини, що стосуються громадянства, регулюються відповідними нормативно-правовими актами, основними з яких є Конституція України і Закон України «Про громадянство України» від 18 січня 2001 р.

Законодавство України про громадянство ґрунтується на таких засадах:

- єдине громадянство;
- запобігання виникненню випадків безгромадянства;
- неможливість позбавлення громадянства України;
- визнання права громадянина України на зміну громадянства;
- неможливість автоматичного набуття громадянства України іноземцем чи особою без громадянства внаслідок укладення шлюбу з громадянином України або набуття громадянства України його дружиною (чоловіком) та автоматичного припинення громадянства України одним із подружжя внаслідок припинення шлюбу або припинення громадянства України другим із подружжя;
- рівність перед законом громадян України незалежно від підстав, порядку й моменту набуття ними громадянства України;
- збереження громадянства України незалежно від місця проживання громадянина України.

Слід додати, що законодавством визначені також умови, за яких відбувається *прийняття до громадянства України*, а саме:

- визнання й дотримання Конституції України та законів України;
- зобов'язання припинити іноземне громадянство або неперебування в іноземному громадянстві;
- безперервне проживання на законних підставах на території України протягом останніх п'яти років (ця умова не поширюється на особу, яка перебуває у шлюбі з громадянином України понад два роки та постійно проживає на території України, а також на осіб, яким надано статус біженця, — термін безперервного проживання на території України на законних підставах становить три роки від моменту отримання статусу біженця);
- отримання дозволу на постійне проживання в Україні;
- володіння державною мовою або її розуміння в обсязі, достатньому для спілкування;
- наявність законних джерел існування.

До громадянства України *не приймаються* особи, які вчинили злочин проти людства чи здійснювали геноцид; засуджені в Україні до позбавлення волі за вчинення тяжкого злочину; вчинили на території іншої держави діяння, яке визнано законодавством України тяжким злочином.

Стаття 25 Конституції України проголошує право громадянина України на зміну свого громадянства. У зв'язку із цим стаття 17 Закону України «Про громадянство України» передбачає підстави для *припинення громадянства України*:

- вихід із громадянства України;
- втрата громадянства України;
- підстави, передбачені міжнародними договорами України, на обов'язковість яких дала згоду Верховна Рада України.

Втрату громадянства не слід ототожнювати з позбавленням громадянства, тому що Конституція України виключає можливість такої процедури.

Висновки

- Людина від моменту свого народження наділена правами як невід'ємними умовами її фізичного і соціального існування та розвитку, незалежно від того, усвідомлює вона їх чи ні.
- Громадянство — це правовий зв'язок між фізичною особою й державою, що виявляється в їхніх взаємних правах і обов'язках.
- Право на громадянство є невід'ємним правом людини. Інститут громадянства в Україні відповідає міжнародним правовим стандартам, і його норми спрямовані на забезпечення стійкого правового зв'язку людини та держави Україна, забезпечення прав особи в різних сферах життя.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Дайте визначення понять: «людина», «особа», «громадянин», «громадянство», «права і свободи людини».
2. Подайте у вигляді схеми покоління прав людини.
3. Порівняйте поняття, визначивши в них спільне та відмінне.

Поняття	Спільне	Відмінне
Свободи людини		
Права людини		

4. Проаналізуйте ситуації з правової точки зору.

1) Ольга К., громадянка Молдови, 26 червня 2014 р. подала клопотання про набуття громадянства України. У травні 2012 р. вона уклала шлюб із громадянином України і від того часу постійно проживає в його квартирі в місті Миргород Полтавської області. Ольга працює офіс-менеджером на приватному підприємстві «Сапсан», володіє державною мовою.

Чи достатньо правових підстав для задоволення клопотання Ольги?

2) Подружжя К. п'ять років проживало в Ізраїлі, куди воно відбуло на постійне місце проживання разом із донькою. За цей час К. набули громадянства Ізраїлю, хоча з громадянства України не вийшли. Зважаючи на труднощі економічного характеру та незадовільний стан здоров'я дружини, подружжя вирішило повернутися до України.

Чи будуть визнані чоловік і дружина К. громадянами України після повернення? Чому?

5. **Цікава ваша думка!** Американська письменниця Сара Грімке, що активно боролася за права людей, у 1837 р. написала: «Я не знаю, що таке права чоловіка чи права жінки; я знаю лише, що таке права людини». Як ви розумієте її слова? Чи поділяєте ви цю думку? Чому?

§ 11. Конституційні права, свободи й обов'язки людини і громадянина в Україні

ПРИГАДАЙТЕ!

1. Що означає бути громадянином держави?
2. Як набути громадянства України?
3. За яких підстав припиняється громадянство України?

ОСНОВНЕ ПОНЯТТЯ: конституційні обов'язки.

1. Які права, свободи та обов'язки людини й громадянина визначені Конституцією України

Права, свободи та обов'язки людини й громадянина, які закріплені в конституції, визначають конституційний статус особи. Їх називають основними правами, свободами та обов'язками людини й громадянина.

Права людини — це право на життя, на повагу до гідності людини, на невтручання в особисте та сімейне життя тощо, тобто права, які мають усі, хто перебуває на території України. Тільки її громадянам, відповідно до Конституції, належать право на участь в управлінні державними справами, свобода об'єднань у політичні партії. Лише для своїх громадян держава гарантує додаткові умови для здійснення права на працю, соціальний захист тощо.

Конституція України проголошує, що громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом. Не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками.

ПРИГАДАЙТЕ!

Які види прав і свобод людини вам відомі?

Конституція України містить такі *особисті права*:

- право на життя та його захист;
- право на повагу до гідності людини;
- право на особисту недоторканність;
- право на невтручання в особисте та сімейне життя;
- право на недоторканність житла;
- право на таємницю листування та інших видів комунікації;
- право на свободу слова;
- право на свободу світогляду й віросповідання;
- право на свободу пересування й вибір місця проживання.

До *політичних прав і свобод*, гарантованих Конституцією України, належать:

- право на свободу об'єднання в політичні партії та громадські організації;
- право брати участь в управлінні державними справами, у всеукраїнському та місцевому референдумах, обирати й бути обраними до органів державної влади та місцевого самоврядування;
- право збиратися мирно, без зброї та проводити збори, мітинги, походи та демонстрації;
- право направляти індивідуальні чи колективні письмові звернення тощо.

Систему *соціально-економічних прав* громадян за Конституцією України становлять право на власність, на підприємницьку діяльність, на працю та відпочинок, на страйк, на соціальний захист, на житло, на достатній життєвий рівень, на охорону здоров'я, на безпечне для життя і здоров'я довкілля.

Конституція гарантує також забезпечення *культурних прав* громадян: права на освіту, користування досягненнями вітчизняної та світової культури, свободу наукової, технічної та художньої творчості, захист інтелектуальної власності, використання результатів інтелектуальної, творчої діяльності тощо. Право кожного громадянина на освіту забезпечується існуванням розгалуженої системи освіти в Україні, обов'язковістю повної середньої освіти, наданням пільг учням та студентам.

Конституція України закріпила ряд *екологічних прав* людини й громадянина, зокрема право на безпечне для життя і здоров'я довкілля.

Як уже зазначалося, права не можуть існувати без обов'язків. По-перше, права мають усі люди, і реалізація прав кожним у жодному разі не може зашкодити такій самій реалізації прав іншими членами суспільства. По-друге, зловживаючи своїми правами та нехтуючи обов'язками, людина завдає шкоди собі самій: не виявляючи турботу про навколишнє середовище, не можна сподіватися на здійснення свого права на здорове довкілля; не сплачуючи податки, навряд чи можливо чекати від держави на виконання програм економічного і соціального розвитку тощо.

В Україні гарантоване право на свободу світогляду та віросповідання

Військова служба є почесним обов'язком кожного громадянина

Конституційний обов'язок — це закріплені в Конституції України вимоги до осіб діяти певним, чітко визначеним конституційною нормою чином (або утримуватися від вчинення певних дій) для забезпечення інтересів інших людей та громадян, суспільства, держави; недотримання цих вимог тягне за собою юридичну відповідальність.

Обов'язки, як і права, визначені Конституцією України та розкриті у відповідних законах.

Основний конституційний обов'язок — *дотримуватися Конституції та законів України*. Він стосується не лише громадян України, але й усіх осіб, що перебувають на території України. Незнання законів не звільняє від відповідальності за їх порушення.

Обов'язок захисту Вітчизни закріплений у Конституції України й розкритий у Законах України «Про оборону України» і «Про військовий обов'язок і військову службу». Військова служба є почесним обов'язком кожного громадянина, ухилення від неї тягне за собою кримінальну відповідальність.

На громадян України покладений *обов'язок шанування її державних символів*. За наругу над Державним Прапором, Державним Гербом і Державним Гімном України передбачена кримінальна відповідальність.

Обов'язок не завдавати шкоди природі й відшкодовувати завдані їй збитки передбачає необхідність дотримання норм екологічної безпеки та раціонального природокористування. Таке завдання стоїть не тільки перед державними органами, а й перед кожним громадянином та тими, хто перебуває на території України. Цей обов'язок регулюється також Законом України «Про охорону навколишнього природного середовища».

Обов'язок охорони культурної спадщини пов'язаний із необхідністю збереження матеріальних, духовних і культурних цінностей. Про це мають піклуватися не лише органи державної влади, а й кожний громадянин України або особа, що перебуває на території України. Виконання цього обов'язку регламентується Законом України «Про охорону культурної спадщини».

Обов'язок піклуватися про дітей та непрацездатних батьків характеризує особливе ставлення держави до сім'ї. Він відображає окрему відповідальність кожного за своїх дітей та літніх батьків. Цей обов'язок більш докладно регулюється Сімейним кодексом України, нормами цивільного законодавства.

Обов'язок сплачувати податки й збори покладається на кожного громадянина України, а також на юридичних осіб, які створені та здійснюють свою діяльність відповідно до законодавства України та на її території.

2. Як захищають права та свободи людини й громадянина в Україні

Права людини — це категорія можливої поведінки особи; їх реалізація залежить лише від бажання конкретної людини. Держава не може і не повинна примушувати до використання прав. Водночас сучасне демократичне суспільство не здатне нормально функціонувати без використання його членами своїх прав і свобод. Ось чому держава не може обмежуватись лише проголошенням прав людини у відповідних нормативних актах, вона має їх забезпечити (гарантувати) не тільки правовими, а й економічними, політичними та культурними засобами.

Гарантії прав і свобод людини й громадянина — це умови та засоби, що забезпечують ефективну реалізацію прав і свобод кожною людиною й громадянином.

Найвищою гарантією прав і свобод людини й громадянина є *конституційний лад України*, побудований на неухильному дотриманні Конституції України та законів України, загально визнаних принципах і нормах міжнародного права.

Крім цього, розрізняють *соціально-економічні, політичні та юридичні гарантії*.

Соціально-економічні гарантії передбачають наявність певної матеріальної основи, соціальної стабільності, динамічної економіки, які б забезпечили реалізацію прав, свобод і обов'язків.

Під **політичними гарантіями** розуміють спрямованість політики держави на створення умов із забезпечення гідного рівня життя людини; стабільність політичних структур; належний рівень політичної культури в суспільстві.

Юридичні гарантії охоплюють усі правові засоби, які забезпечують реалізацію прав, свобод і обов'язків людини й громадянина.

При цьому, крім внутрішньодержавних, передбачені також *міжнародно-правові гарантії* прав і свобод людини й громадянина. Стаття 55 Конституції України проголошує, що кожен має право після використання всіх національних засобів правового захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна.

Механізми захисту прав людини і громадянина — це заходи, що приводять до відновлення порушених прав неправомірними діями та відповідальності особи, яка вчинила ці правопорушення.

Головним гарантом дотримання прав і свобод людини й громадянина є держава. Це положення закріплене в Конституції України та реалізується через усю систему органів державної влади.

До системи органів, які захищають і гарантують права людини й громадянина, входять:

- Верховна Рада України;
- Президент України;
- Конституційний Суд України;
- Кабінет Міністрів України;
- центральні та місцеві органи державної виконавчої влади;
- органи місцевого самоврядування;
- Служба безпеки України;
- прокуратура;
- суд;
- політичні партії та громадські організації, профспілки;
- міжнародні судові установи;
- міжнародні організації.

Для допитливих

Парламентський контроль за дотриманням конституційних прав і свобод людини й громадянина та захист прав кожного на території України і в межах її юрисдикції на постійній основі здійснює Уповноважений Верховної Ради України з прав людини.

Уповноважений подає Верховній Раді України щорічну доповідь про стан дотримання та захисту прав і свобод людини й громадянина в Україні органами державної влади,

органами місцевого самоврядування, об'єднаннями громадян, підприємствами, установами, організаціями незалежно від форми власності та їхніми посадовими й службовими особами, які порушували своїми діями (бездіяльністю) права і свободи людини й громадянина, та про виявлені недоліки в законодавстві щодо захисту прав і свобод людини й громадянина.

Важливу роль у гарантуванні прав і свобод людини й громадянина в правовій державі відіграють суди.

Із внесенням у 2016 р. змін до Конституції України з'явився ще один механізм захисту прав людини й громадянина — подання *конституційної скарги* до *Конституційного Суду України*. Вона подається, якщо особа вважає, що застосований в остаточному судовому рішенні в її справі закон України суперечить Конституції України. Конституційний Суд України в такому разі вирішує питання про відповідність закону Конституції України. Слід зазначити, що подання конституційної скарги можливе лише після вичерпання всіх інших засобів юридичного захисту.

Сучасний міжнародно-правовий механізм захисту прав і свобод людини охоплює міжнародні організації та установи, що безпосередньо розглядають питання, пов'язані з порушенням прав і свобод людини, а саме:

- 1) Центр із прав людини Економічної і Соціальної Ради ООН;
- 2) Комісію з прав людини ООН;
- 3) спеціальні органи ООН:
  - Комітет із прав людини (міжнародний пакт про громадянські й політичні права);
  - Комітет з економічних, соціальних та культурних прав (Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права);
  - Комітет із прав дитини (Конвенція про права дитини);
  - Комітет із ліквідації расової дискримінації (Конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації);
  - Комітет проти застосування катувань (Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або принижуючих гідність видів поведінки й покарання);
- 4) Верховного комісара ООН із заохочення і захисту всіх прав людини (із прав людини);
- 5) Європейський суд із прав людини. У громадян України можливість звертатися до Європейського суду з'явилася після вступу України до Ради Європи й прийняття 17 липня 1997 р. Законом України «Про ратифікацію Конвенції про захист прав і основних свобод людини 1950 р.», Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції.

Усі скарги до Європейського суду надсилаються за адресою: European Court of Human Rights, Council of Europe/BP 431 R6 67006, Strasbourg Cedex France.

Висновки

- Конституція України є основою правової системи нашої держави. Важливість чинної Конституції України полягає в тому, що її головним принципом є визнання людини як найвищої соціальної цінності. Розділ II Конституції України, найбільший за своїм обсягом, має назву «Права, свободи та обов'язки людини й громадянина». Його положення повністю відповідають міжнародним стандартам у сфері прав і свобод людини.

- Держава має не тільки проголошувати права людини, а й усебічно сприяти їхній реалізації. Дотримання прав людини в Україні є об'єктом уваги не тільки державних органів, але й громадських організацій, міжнародних установ.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Дайте визначення поняття «конституційні обов'язки».
2. Виберіть із переліку конституційні обов'язки громадян.
  - 1) займатися підприємницькою діяльністю, не забороненою законом;
  - 2) захищати Вітчизну, незалежність та територіальну цілісність держави;
  - 3) сплачувати податки і збори в порядку і в розмірах, установлених законом;
  - 4) звертатися до суду для захисту своїх прав;
  - 5) дотримуватися Конституції та законів України;
  - 6) заробляти собі на життя інтелектуальною працею;
  - 7) не завдавати шкоди природі, культурній спадщині.
3. **Проаналізуйте ситуації з правової точки зору.** Визначте, реалізація яких прав і свобод людини й громадянина в них описана.
  - 1) Марія Петрівна, якій виповнилося 48 років, працювала 27 років у школі вчителем української мови та літератури. Її донька-студентка народила дитину. Щоб допомогти молодій сім'ї доглядати немовля, Марія Петрівна пішла на пенсію.
  - 2) Після закінчення технічного університету Микола М. влаштувався на роботу до акціонерного товариства «Спецтехпром» на посаду менеджера комп'ютерного відділу. Молодий спеціаліст добре себе зарекомендував на виробництві, тому йому було підвищено заробітну плату на 15 %.
4. Наведіть приклади реалізації політичних прав і свобод людини й громадянина.
5. Проведіть міні-дослідження за темою «Міжнародне співтовариство на захисті прав людини». Зверніть увагу на такі питання:
  - 1) міжнародно-правовий механізм захисту прав і свобод;
  - 2) система захисту прав людини ООН;
  - 3) система захисту прав людини Ради Європи;
  - 4) участь України в міжнародних організаціях, діяльність яких спрямована на захист прав людини.

§ 12. Особливості організації державної влади і місцевого самоврядування в Україні

ПРИГАДАЙТЕ!

1. Що таке держава?
2. Які функції має виконувати держава?

1. Які органи державної влади існують в Україні

ЗАВДАННЯ 1. Попрацюйте із джерелом права. Ознайомтеся зі статтею Основного закону України. Які принципи організації державної влади в ній викладено?

Конституція України

Стаття 6. Державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову.

Органи законодавчої, виконавчої та судової влади здійснюють свої повноваження у встановлених цією Конституцією межах і відповідно до законів України.

Єдиним органом законодавчої влади в Україні є парламент — *Верховна Рада України*.

Відповідно до Конституції України, Верховна Рада України обирається народом України на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування терміном на п'ять років. До складу Верховної Ради України входять 450 народних депутатів.

Народним депутатом України може бути обраний будь-який громадянин України, який на день виборів досяг 21-річного віку, має право голосу та живе в Україні протягом останніх п'яти років. Не може бути обраним до Верховної Ради України громадянин, який має судимість за вчинення умисного злочину, якщо ця судимість не погашена і не знята у встановленому законом порядку.

Верховна Рада України працює сесійно. Під час сесій відбуваються пленарні засідання, тобто засідання за участю всіх депутатів. Проходять також засідання комітетів Верховної Ради України, на яких здійснюється попереднє обговорення проектів законів. Згідно з Конституцією України, засідання Верховної Ради України відбуваються відкрито.

Крім законодавчих, Верховна Рада України виконує й інші важливі функції, які закріплено в статті 85 Конституції України: визначення засад внутрішньої і зовнішньої політики, затвердження загальнодержавних програм розвитку країни, надання згоди на призначення на посаду та звільнення з посади основних посадових осіб країни, призначення виборів Президента України, чергових та позачергових виборів до органів місцевого самоврядування тощо.

До системи органів *виконавчої влади* в Україні входять Кабінет Міністрів України, центральні органи виконавчої влади, а також місцеві державні адміністрації.

Відповідно до Конституції України, Кабінет Міністрів України є вищим органом у системі органів виконавчої влади. Він відповідальний перед Президентом України та Верховною Радою України, підконтрольний і підзвітний Верховній Раді України в межах, передбачених Конституцією України.

До складу Кабінету Міністрів України входять: Прем'єр-міністр України, Перший віце-прем'єр-міністр, віце-прем'єр-міністри, міністри.

Роботою Кабінету Міністрів України керує Прем'єр-міністр України. Кабінет Міністрів України забезпечує державний суверенітет та економічну

Будівля Верховної Ради України

Будівля Кабінету Міністрів України

Будівля Адміністрації Президента України

самостійність України, здійснення внутрішньої і зовнішньої політики держави, виконання Конституції і законів України, актів Президента України, а також вживає заходів щодо забезпечення прав і свобод людини й громадянина.

Кабінет Міністрів України розробляє та здійснює загальнодержавні програми економічного, науково-технічного, соціального і культурного розвитку України. Він розробляє проект закону про Державний бюджет України і забезпечує виконання затвердженого Верховною Радою України Державного бюджету України, подає Верховній Раді України звіт щодо його виконання.

Центральними органами виконавчої влади в Україні є міністерства, державні комітети, центральні органи виконавчої влади зі спеціальним статусом, інші центральні органи та установи.

Виконавчу владу в областях і районах, містах Києві та Севастополі здійснюють місцеві державні адміністрації.

Однією із гілок влади в демократичній державі є *судова влада*. Головним її завданням є відправлення правосуддя, тобто застосування державним органом — судом — норм права до конкретних подій, випадків, розв'язання суперечок, які при цьому виникають.

Найвищим судом у системі судоустрою України є Верховний Суд.

Конституція та закони України встановлюють принципи судочинства.

ЗАВДАННЯ 2. Попрацюйте із джерелом права. Які засади судочинства визначені статтею 129 Конституції України?

Конституція України

Стаття 129. Суддя, здійснюючи правосуддя, є незалежним та керується верховенством права.

Основними засадами судочинства є:

- 1) рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом;
- 2) забезпечення доведеності вини;
- 3) змагальність сторін та свобода в наданні ними суду своїх доказів і у доведенні перед судом їх переконливості;
- 4) підтримання публічного обвинувачення в суді прокурором;
- 5) забезпечення обвинуваченому права на захист;
- 6) гласність судового процесу та його повне фіксування технічними засобами;
- 7) розумні строки розгляду справи судом;
- 8) забезпечення права на апеляційний перегляд справи та у визначених законом випадках — на касаційне оскарження судового рішення;
- 9) обов'язковість судового рішення.

Законом можуть бути визначені також інші засади судочинства.

Судочинство провадиться суддею одноособово, колегією суддів чи судом присяжних.

За неповагу до суду чи судді винні особи притягаються до юридичної відповідальності.

Президент України не входить до жодної з гілок влади, він має особливі повноваження в державі завдяки системі противаг і стримувань. Згідно з Конституцією України, Президент України є главою держави, гарантом її суверенітету та територіальної цілісності, дотримання Конституції, прав і свобод людини й громадянина. Президент відіграє важливу роль у житті держави, має представляти інтереси народу. Тому Конституцією передбачено, що громадяни України обирають Президента на основі загального, рівного, прямого виборчого права таємним голосуванням терміном на п'ять років.

Конституцією України встановлено відповідні вимоги до кандидата на посаду президента. Так, йому має виповнитися 35 років, він повинен проживати в Україні протягом останніх десяти років, мати право голосу, бути громадянином України та володіти державною мовою. Одна й та сама особа може бути обрана Президентом України не більше ніж два строки підряд. Президент України не має права займатися будь-якою іншою оплачуваною або підприємницькою діяльністю, не може мати іншого представницького мандата.

У разі дострокового припинення повноважень Президента України його обов'язки тимчасово покладаються на Голову Верховної Ради України.

2. Як організоване місцеве самоврядування в нашій державі

Організація державної влади в Україні не обмежується її поділом на три гілки. Згідно зі статтею 7 Конституції, в Україні визнається і гарантується *місцеве самоврядування* — право жителів села, селища або міста самостійно вирішувати питання місцевого значення. Органи місцевого самоврядування не входять до системи органів державної влади, проте вони жодним чином не відірвані й не протиставлені їм, а покликані разом з органами державної влади сприяти функціонуванню здорового демократичного суспільства.

ЗАВДАННЯ 3. Попрацюйте із джерелом права. Ознайомтеся зі статтею Конституції України. З'ясуйте, як Основний закон визначає органи місцевого самоврядування та які їхні повноваження закріплює.

Конституція України

Стаття 140. Місцеве самоврядування є правом територіальної громади — жителів села чи добровільного об'єднання у сільську громаду жителів кількох сіл, селища та міста — самостійно вирішувати питання місцевого значення у межах Конституції та законів України.

Особливості здійснення місцевого самоврядування в містах Києві та Севастополі визначаються окремими законами України.

Місцеве самоврядування здійснюється територіальною громадою в порядку, встановленому законом, як безпосередньо, так і через органи місцевого самоврядування: сільські, селищні, міські ради та їх виконавчі органи.

Органами місцевого самоврядування, що представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ та міст, є районні та обласні ради.

Питання організації управління районами в містах належить до компетенції міських рад.

Сільські, селищні, міські ради можуть дозволяти за ініціативи жителів створювати будинкові, вуличні, квартальні та інші органи самоорганізації населення і наділяти їх частиною власної компетенції, фінансів, майна.

Система місцевого самоврядування — це сукупність органів місцевого самоврядування, органів самоорганізації населення та організаційних форм, за допомогою яких відповідна територіальна громада або її складові частини виконують завдання та функції місцевого самоврядування, вирішують питання місцевого значення.

ЗАВДАННЯ 4. Попрацюйте в групах. Ознайомтеся з інформацією про роботу органів місцевого самоврядування. Визначте, якими питаннями вони опікуються.

- 1) 7 жовтня на засіданнях сесій Таращанської районної та Васильківської міської рад (Київська область) розглянуто питання щодо соціально-економічного розвитку регіонів за I півріччя 2009 р., внесено зміни до місцевих бюджетів на 2009 р., обговорено стан виконання місцевих соціальних програм. Зокрема, на сесії Васильківської міської ради прийнято рішення надати право на отримання кредиту в сумі 2,5 млн грн комунальному підприємству «Васильківтепломережа».
- 2) 12 жовтня на сесії Долинської міської ради Івано-Франківської області підбито підсумки виконання районного бюджету за дев'ять місяців поточного року та уточнено бюджет району на 2004 р., обговорено хід впровадження пенсійної реформи, «Програму розвитку освітньої галузі Долинського району на 2003—2015 роки», ряд інших питань. Депутати затвердили звіт про виконання районного бюджету за дев'ять місяців поточного року та внесли зміни до планів доходу районного бюджету. За всіма питаннями прийнято відповідні рішення.

Зараз в Україні триває реформа державної влади та місцевого самоврядування, пов'язана з децентралізацією влади. У зв'язку із цим повноваження органів місцевого самоврядування поступово розширюються. Зокрема, з 5 грудня 2015 р. відбувається процес утворення *об'єднаних територіальних громад* (ОТГ), що виникають під час добровільного об'єднання територіальних громад сіл, селищ, міст. Він пов'язаний із необхідністю формування територіальних громад, які спроможні самостійно вирішувати широке коло питань місцевого значення. Зокрема, із цим процесом пов'язана й поява нової посадової особи місцевого самоврядування — *старости*. Він обирається в селах, селищах, що входять до складу ОТГ, із метою представництва жителів цих населених пунктів у виконавчих органах відповідної ради.

Висновки

- Влада в Україні поділяється на законодавчу, виконавчу й судову. Органи влади в нашій державі об'єднуються у дві великі групи — органи державної влади та органи місцевого самоврядування.
- Органи державної влади, у свою чергу, можна поділити на центральні та місцеві. Повноваження центральних державних органів поширюються на територію всієї держави, повноваження місцевих органів влади — тільки в межах відповідної області або району. Місцеві державні органи влади представляють центральні органи державної влади в регіонах. Органи місцевого самоврядування представляють тільки місцеву громаду.
- Президент України є главою держави і не входить безпосередньо до жодної з гілок влади.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Виберіть правильну відповідь. Укажіть, який із наведених органів держави належить до виконавчої влади.
  - А** Конституційний Суд України
  - Б** Верховна Рада України
  - В** Президент України
  - Г** Міністерство освіти і науки України
2. Подайте у вигляді схеми систему органів державної влади в Україні.
3. **Цікава ваша думка!** Німецький письменник К. Берне зазначав: «Уряд — паруси, народ — вітер, держава — корабель, час — море». Як ви розумієте зміст наведеного висловлювання? Спробуйте пояснити його, спираючись на ваші знання про функціонування українського уряду, отримані на уроках, та відомості про діяльність Кабінету Міністрів України, які надходять із засобів масової інформації.
4. **Проведіть міні-дослідження.** Проаналізуйте інформацію сайту «Децентралізація влади» (<http://decentralization.gov.ua/>) та місцевих ЗМІ. З'ясуйте, як проходить у вашій області (районі) реформа місцевого самоврядування. Скільки створено об'єднаних територіальних громад? Над якими питаннями працюють зараз органи місцевого самоврядування?

§ 13. Практичне заняття. Звернення громадян

ПОМІРКУЙТЕ!

У який спосіб громадяни можуть брати участь в управлінні державними та громадськими справами?

1. Чи має право громадянин звертатися до органів державної влади та місцевого самоврядування

Утвердження й забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави. Це передбачено статтею 3 Конституції України, тому права й свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Відповідно до статті 40 Конституції України, усі мають право направляти індивідуальні чи колективні письмові звернення або особисто звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та посадових і службових осіб цих органів, що зобов'язані розглянути звернення й дати обґрунтовану відповідь у встановлений законом строк.

Звернення може бути подане громадянами України, а також особами, які не є громадянами України та законно перебувають на її території (якщо інше не передбачено міжнародними договорами), як окремою особою (індивідуальне), так і групою осіб (колективне).

Звернення може бути усьним чи письмовим.

Усне звернення викладається громадянином на особистому прийомі або телефоном через визначені контактні центри, «гарячі лінії» та записується (реєструється) посадовою особою.

Письмове звернення надсилається поштою або передається громадянином до відповідного органу, установи особисто або через уповноважену ним особу, повноваження якої оформлені відповідно до чинного законодавства. Письмове звернення також може бути надіслане з використанням мережі Інтернет, засобів електронного зв'язку (електронне звернення).

Громадяни можуть звернутися до Президента України, Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України,

На веб-сторінках органів влади розміщено інформацію, необхідну для подання звернень громадян. Подання звернень також можливе за допомогою електронної пошти. Як приклад наведено веб-сторінку Міністерства юстиції України (<http://old.minjust.gov.ua/481>)

органу місцевого самоврядування з електронними петиціями через офіційний веб-сайт органу, якому вона адресована, або веб-сайт громадського об'єднання, яке здійснює збір підписів на підтримку електронної петиції.

2. Яким може бути звернення громадянина

Відповідно до статті 3 Закону України «Про звернення громадян», зверненнями громадян є викладені в письмовій або усній формі *пропозиції (зауваження), заяви (клопотання) і скарги*.

Пропозиція (зауваження) — звернення громадян, де висловлюються поради, рекомендації щодо діяльності органів державної влади й місцевого самоврядування, депутатів усіх рівнів, посадових осіб, а також думки щодо врегулювання суспільних відносин та умов життя громадян, удосконалення правової основи державного і громадського життя, соціально-культурної та інших сфер діяльності держави й суспільства.

Заява (клопотання) — звернення громадян із проханням про сприяння реалізації закріплених Конституцією та чинним законодавством їх прав та інтересів або повідомлення про порушення чинного законодавства чи недоліки в діяльності підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності, народних депутатів України, депутатів місцевих рад, посадових осіб, а також висловлення думки щодо поліпшення їх діяльності. Клопотання — письмове звернення з проханням про визнання за особою відповідного статусу, прав чи свобод тощо.

Скарга — звернення з вимогою про поновлення прав і захист законних інтересів громадян, порушених діями (бездіяльністю), рішеннями державних органів, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій, об'єднань громадян, посадових осіб.

3. Які вимоги висуваються до звернення

При поданні звернення, відповідно до статті 5 Закону «Про звернення громадян», мають бути дотримані такі вимоги:

- 1) **Вимоги до адресування:** звернення адресуються органам державної влади і місцевого самоврядування, посадовим особам, до повноважень яких належить вирішення порушених у зверненнях питань.
- 2) **Вимоги до форми:** у зверненні має бути зазначено прізвище, ім'я, по батькові, місце проживання громадянина, викладено суть порушеного питання, зауваження, пропозиції, заяви, скарги, прохання чи вимоги. Письмове звернення повинно бути підписане заявником (заявниками) із зазначенням дати. В електронному зверненні також обов'язково зазначається електронна поштова адреса, на яку заявнику може бути

надіслано відповідь, або відомості про інші засоби зв'язку з ним. Застосування електронного цифрового підпису при надсиланні електронного звернення не вимагається. Звернення, оформлене без дотримання зазначених вимог, повертається заявнику з відповідними роз'ясненнями не пізніше, ніж через десять днів від дня його надходження.

- 3) *Вимоги до мови звернення*: громадяни мають право звертатися до органів державної влади та місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій комунальної форми власності, посадових осіб українською мовою чи іншою мовою, прийнятною для сторін.

Слід звернути увагу, що письмові звернення без зазначення місця проживання, не підписані автором (авторами), а також такі, із яких неможливо встановити авторство, визнаються анонімними й розгляду не підлягають.

Не розглядаються повторні звернення одним і тим самим органом від одного й того самого громадянина з одного й того самого питання, якщо перше вирішено по суті, а також ті звернення, терміни розгляду яких передбачено статтею 17 Закону України «Про звернення громадян», та звернення осіб, визнаних судом недієздатними.

Рішення про припинення розгляду такого звернення приймає керівник органу, про що повідомляється особа, яка подала звернення.

4. У які терміни розглядаються звернення

Звернення громадян розглядаються:

- *Невідкладно, але не пізніше 15 днів*. Так Закон зобов'язує розглядати звернення, які не потребують додаткового вивчення.
- *До 30 днів* (не більше місяця). Цей термін є загальним для розгляду звернення громадян.
- *До 45 днів*. Відповідно до статті 20 Закону України «Про звернення громадян», якщо в місячний термін вирішити порушені у зверненні питання неможливо, керівник відповідного органу, підприємства, установи, організації або його заступник установлюють необхідний термін для його розгляду. При цьому загальний термін вирішення питань, порушених у зверненні, не може перевищувати 45 днів.

5. Як підготувати звернення громадян

ЗАВДАННЯ. **Попрацюйте в парах.** Ознайомтеся із ситуацією.

Прийшовши вранці до школи, ви побачили будівельну техніку на спортивному майданчику. Зі слів будівельників стало відомо, що частина шкільного стадіону буде віддана під спорудження торговельно-розважального центру. Це питання погоджене з органами місцевого самоврядування.

Із кожною годиною кількість робітників збільшувалася, підвищилися будівельні матеріали. Шум техніки було чути навіть за зачиненими вікнами, а урок фізкультури довелося проводити в залі.

Підготуйте на підставі наведеної ситуації письмове звернення громадян за таким алгоритмом:

- 1) З'ясуйте, до повноважень яких органів державної влади й місцевого самоврядування, посадових осіб належить вирішення питань, які необхідно буде порушити у зверненні.
- 2) Дізнайтесь адресу, на яку ви подаватимете звернення.
- 3) Визначте, яким буде звернення: індивідуальним чи колективним.
- 4) Поміркуйте, який тип звернення буде доцільним у цій ситуації: пропозиція (зауваження), заява (клопотання) чи скарга.
- 5) Запишіть текст звернення з виконанням усіх необхідних вимог до адресування та форми.

Висновки

- Звернення громадян як правове явище має багатофункціональний характер — це і забезпечення права громадян України на участь в управлінні державними й громадськими справами, і форма захисту прав та свобод громадянина, і забезпечення прозорості діяльності органів державної влади або місцевого самоврядування.
- Право громадян звертатися особисто, а також направляти індивідуальні чи колективні звернення в органи державної влади або місцевого самоврядування є також одним із найважливіших засобів прояву суспільно-політичної активності громадян, зацікавленості їх у суспільних справах.
- Під зверненнями громадян слід розуміти викладені в письмовій або усній формі пропозиції (зауваження), заяви (клопотання) і скарги.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Подайте у вигляді схеми види звернень громадян.
2. **Проведіть міні-дослідження.**
  - 1) Знайдіть у мережі Інтернет приклади електронних петицій до органів державної влади. Які питання в них порушуються?
  - 2) З'ясуйте, які екологічні проблеми існують у вашому регіоні. Підготуйте індивідуальне письмове звернення до органів місцевого самоврядування щодо вирішення однієї з таких проблем.

Повторювально-узагальнювальний урок до розділу III

Конституція — Основний закон України, який визначає засади функціонування держави, права, свободи й обов'язки людини і громадянина та гарантії держави в їх реалізації.

Терміни «людина», «особа», «громадянин» вживаються в Конституції та законодавстві. У соціальному плані вони означають членів суспільства, у політичному — особа виступає як громадянин.

Засади державної політики, спрямованої перш за все на забезпечення прав і свобод людини та гідних умов її життя, закріплені Конституцією України.

Відповідно до Конституції, *Україна є унітарною демократичною республікою*, державна влада в якій здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову.

Законодавча влада. Верховна Рада України — представницький орган державної влади України, який має колегіальний характер і складається з 450 народних депутатів України, обраних строком на п'ять років на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування. Верховна Рада України є єдиним органом державної влади, що уповноважений приймати закони. Повноваження Верховної Ради України реалізуються спільною діяльністю народних депутатів України на засіданнях Верховної Ради України під час її сесій. Повноваження народних депутатів України визначаються Конституцією та законами України.

Виконавча влада. Уряд України — Кабінет Міністрів України — згідно зі статтею 113 Конституції України, є вищим органом у системі органів виконавчої влади. До його складу входять: Прем'єр-міністр України, Перший віце-прем'єр-міністр, віце-прем'єр-міністри, міністри. До системи органів виконавчої влади в Україні входять також центральні органи виконавчої влади та місцеві державні адміністрації.

Органи виконавчої влади здійснюють функції державного управління економічним, соціально-культурним та адміністративно-політичним будівництвом. Від результатів діяльності цих органів значною мірою залежить соціально-економічний та політичний стан країни.

Судова влада. Головне призначення судової влади — вирішення віднесених законодавством до її компетенції правових конфліктів, які виникли в суспільстві. Правосуддя в Україні здійснюється винятково судами. Повноваження судів поширюються на всі правовідносини, що виникають у державі.

Президент України. Президент України, згідно зі статтею 102 Конституції України, є главою держави, гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, дотримання Конституції України, прав і свобод людини й громадянина. На основі та на виконання Конституції України і законів України Президент видає укази й розпорядження, які є обов'язковими до виконання на території України.

В Україні визнається й гарантується *місцеве самоврядування* — право жителів села, селища або міста самостійно вирішувати питання місцевого значення.

Завдання для систематизації та узагальнення матеріалу

Виберіть правильний варіант відповіді (за кожну правильну відповідь на завдання 1–3 — 1 бал)

- Який із наведених органів держави належить до законодавчої влади?
А Конституційний Суд України   **Б** Верховна Рада України
В Кабінет Міністрів України   **Г** Президент України
- Право на користування об'єктами комунальної власності належить до
А особистих прав   **Б** соціально-економічних прав
В культурних прав   **Г** політичних прав
- Відповідно до Конституції України, право на забезпечення громадян у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом, — це
А право на відпочинок   **Б** право на соціальний захист
В право на достатній життєвий рівень   **Г** право на охорону здоров'я
- Заповніть таблицю «Гарантії прав і свобод людини й громадянина в Україні» (3 бали).

Вид гарантій	Зміст	Приклади реалізації
Соціально-економічні		
Політичні		
Юридичні		

- Порівняйте поняття, визначивши в них спільне та відмінне (3 бали).

Поняття	Спільне	Відмінне
Права людини		
Права громадянина		

- Дайте розгорнуту відповідь (3 бали).

Відомий державний і політичний діяч Шарль де Голль, який обіймав посаду Президента Франції з 1959 до 1969 р., зазначав: «Кожен парламент у тій чи іншій державі є дзеркальним відображенням інтелектуального рівня суспільства, яке його обрало».

Як ви розумієте зміст наведеного висловлювання? Спробуйте пояснити його, спираючись на ваші знання щодо функціонування українського парламенту та відомості про діяльність Верховної Ради України, які надходять із засобів масової інформації.

РОЗДІЛ IV

НЕПОВНОЛІТНІ ЯК СУБ'ЄКТИ ЦИВІЛЬНИХ, СІМЕЙНИХ, ТРУДОВИХ, АДМІНІСТРАТИВНИХ І КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОВІДНОСИН

Опанування матеріалу розділу дозволить:

- *пояснювати та застосовувати* поняття: цивільна правоздатність, цивільна дієздатність, сім'я, шлюб, адміністративне правопорушення, злочин, кримінальний проступок
- *характеризувати* обсяг цивільної правосуб'єктності неповнолітніх осіб, права неповнолітніх як власників, права споживачів, права й обов'язки батьків і дітей, робочий час і час відпочинку неповнолітніх, адміністративну та кримінальну відповідальність неповнолітніх
- *наводити приклади* державних органів з охорони прав дітей, адміністративних правопорушень і злочинів, адміністративних стягнень і кримінальних покарань
- *описувати* шляхи влаштування дітей, позбавлених батьківського піклування, особливості розірвання трудового договору з неповнолітніми
- *аналізувати* окремі статті відповідних нормативно-правових актів
- *розв'язувати* правові ситуації з використанням знань і положень цивільного, сімейного, трудового, адміністративного, кримінального законодавства України щодо неповнолітніх
- *вчиняти* власні дії відповідно до норм права в різних видах правовідносин
- *висловлювати* судження щодо взаємних прав і обов'язків батьків та дітей, охорони праці неповнолітніх, особливостей адміністративної та кримінальної відповідальності неповнолітніх

§ 14. Неповнолітні як учасники цивільних правовідносин

ПРИГАДАЙТЕ!

1. Що називають правовідносинами?
2. Що таке правосуб'єктність?
3. У чому полягає відмінність між дієздатністю і правоздатністю?

ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ: цивільна правоздатність, цивільна дієздатність.

1. Що таке цивільна правоздатність і цивільна дієздатність

Кожного дня, навіть не помічаючи цього, ми стаємо учасниками правовідносин: їдемо в транспорті, здійснюємо покупки, відвідуємо перукарню, отримуємо поштову кореспонденцію тощо. Переважна більшість правовідносин, учасником яких стає пересічна людина, урегульовуються цивільним правом, а отже, є цивільно-правовими.

Цивільне право — це галузь права, що врегульовує цивільні правовідносини, тобто майнові та особисті немайнові відносини між юридично рівними учасниками. Таким чином, кожна зі сторін має свій комплекс прав та обов'язків і не підпорядкована іншій.

ЗАВДАННЯ 1. Попрацюйте із джерелом права. Ознайомтеся зі статтею 2 Цивільного кодексу України та вкажіть, хто може бути учасником цивільно-правових відносин.

i

Цивільний кодекс України

Стаття 2. Учасники цивільних відносин

1. Учасниками цивільних відносин є фізичні особи та юридичні особи...
2. Учасниками цивільних відносин є: держава Україна, Автономна Республіка Крим, територіальні громади, іноземні держави та інші суб'єкти публічного права.

Особисті немайнові відносини — це відносини, які не мають економічного змісту; вони пов'язані із самою особистістю, тобто мають невідчужуваний характер. Особисті немайнові відносини індивідуалізують особу, оскільки виникають завдяки здійсненню нею її особистих прав і свобод (наприклад право особи на життя, здоров'я, честь, гідність, ім'я тощо). Тобто в цьому випадку йдеться про суб'єктивні права, які належать кожній особі від народження або закріплюються за нею законом. Особистими немайновими правами особа володіє протягом усього свого життя.

Особи, що не досягли 14 років, можуть здійснювати особисті немайнові права на результати інтелектуальної, творчої діяльності (на фото юна художниця зі Львова Юстина Савицька)

Майновими відносинами є відносини власності, які виникають у зв'язку із закріпленням матеріальних благ за уповноваженими суб'єктами та здійсненням останніми певних дій із володіння, користування та розпорядження цими благами. (Більш детально право власності розглядатиметься у наступному параграфі.)

Для визнання осіб суб'єктами цивільного права необхідна цивільна правосуб'єктність, тобто їхня право- та дієздатність.

Цивільна правоздатність — це здатність особи мати цивільні права й нести цивільні обов'язки.

Цивільна правоздатність закріплюється в цивільному законодавстві як рівна для всіх і кожного, незалежно від походження, соціального й майнового стану, расової та національної належності, статі, освіти, мови, релігійних поглядів, роду й характеру занять, місця проживання тощо. Жоден громадянин упродовж свого життя не може бути позбавлений цивільної правоздатності, але може бути обмежений у ній. Допускаються два види обмеження цивільної правоздатності — *добровільний і примусовий*.

Одним із прикладів добровільного обмеження цивільної правоздатності можна визнати випадок, коли особа, яка стала ченцем, добровільно відмовляється від деяких цивільних прав.

Примусове обмеження цивільної правоздатності допускається лише тоді, коли воно передбачене законом (обмеження волі, виправні роботи, позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю,

адміністративний нагляд, позбавлення права керувати транспортним засобом тощо).

Цивільна дієздатність — це здатність фізичної особи своїми діями набувати для себе цивільних прав і самостійно їх здійснювати, а також здатність своїми діями створювати для себе цивільні обов'язки, самостійно їх виконувати та нести відповідальність у разі їх невиконання.

Дія особи, спрямована на набуття, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків, називається *правочином*.

ЗАВДАННЯ 2. Ознайомтеся зі статтями Цивільного кодексу України. Що називається правочином? У чому полягає принципова різниця між одностороннім правочином та двостороннім (багатостороннім) правочином? За яких умов законодавець визнає правочин дійсним?

Цивільний кодекс України

Стаття 202. Поняття та види правочинів

1. Правочином є дія особи, спрямована на набуття, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків.
2. Правочини можуть бути односторонніми та дво- чи багатосторонніми (договори).
3. Одностороннім правочином є дія однієї сторони, яка може бути представлена однією або кількома особами.

Односторонній правочин може створювати обов'язки лише для особи, яка його вчинила.

Односторонній правочин може створювати обов'язки для інших осіб лише у випадках, встановлених законом, або за домовленістю з цими особами.

4. Дво- чи багатостороннім правочином є погоджена дія двох або більше сторін...

Стаття 203. Загальні вимоги, додержання яких є необхідним для чинності правочину

1. Зміст правочину не може суперечити цьому Кодексу, іншим актам цивільного законодавства, а також моральним засадам суспільства.
2. Особа, яка вчиняє правочин, повинна мати необхідний обсяг цивільної дієздатності.
3. Волевиявлення учасника правочину має бути вільним і відповідати його внутрішній волі.
4. Правочин має вчинятися у формі, встановленій законом.
5. Правочин має бути спрямований на реальне настання правових наслідків, що обумовлені ним.
6. Правочин, що вчиняється батьками (усиновлювачами), не може суперечити правам та інтересам їхніх малолітніх, неповнолітніх чи непрацездатних дітей.

Цивільну дієздатність має фізична особа, яка усвідомлює значення своїх дій та може керувати ними. Обсяг цивільної дієздатності виникає

не одразу після народження, а поступово, із досягненням певного віку, і залежить від психічного здоров'я фізичної особи. Цивільний кодекс України встановлює обсяг цивільної дієздатності, який може бути обмежений тільки у випадках і в порядку, установленому законом. Виходячи із цього, розглядають такі види цивільної дієздатності: *повну, неповну, часткову, обмежену дієздатність*, а також *визнання особи не-дієздатною*.

2. Яким є обсяг цивільної дієздатності неповнолітніх

Часткова цивільна дієздатність визначена законодавством для *малолітніх осіб*, тобто таких, що не досягли 14 років. Діти віком до 14 років виступають як самостійні суб'єкти цивільних відносин і мають право:

- самостійно вчиняти дрібні побутові правочини (правочин вважається дрібним побутовим, якщо задовольняє побутові потреби особи відповідно до її фізичного, духовного або соціального розвитку та стосується предмета, який має невисоку вартість);
- здійснювати особисті немайнові права на результати інтелектуальної, творчої діяльності, що охороняються законом.

Правочин, який вчинено малолітньою особою за межами її цивільної дієздатності, може бути згодом схвалений її батьками або одним із них, із яким вона проживає, або опікуном. Правочин вважається схваленим, якщо ці особи, дізнавшись про його вчинення, протягом одного місяця не заявили претензії другій стороні. У разі відсутності схвалення правочину він є недійсним від моменту укладення (нікчемним).

Неповна цивільна дієздатність визначається для *неповнолітніх осіб* (від 14 до 18 років). Вони мають усі ті цивільні права, що й малолітні особи, а також право самостійно розпоряджатися своїм заробітком, стипендією або іншими доходами; можуть здійснювати права на результати інтелектуальної, творчої діяльності, що охороняються законом.

Вони самостійно укладають договір банківського вкладу (рахунку) та розпоряджаються вкладом, внесеним ними на своє ім'я (грошовими коштами на рахунок). Якщо грошові кошти внесені на ім'я неповнолітнього іншими особами, то розпоряджатися ними він може лише за згодою його батьків (усиновлювачів) або піклувальників.

Для вчинення правочину неповнолітньою особою потрібна згода одного з батьків (усиновлювачів). Якщо той із батьків, із яким проживає неповнолітня особа, висловлює заперечення, правочин може бути здійснений із дозволу органу опіки та піклування.

При цьому при вчиненні неповнолітніми правочинів щодо транспортних засобів або нерухомого майна згода батьків (усиновлювачів) або піклувальників має бути надана письмово та нотаріально посвідчена.

Неповнолітні можуть бути учасниками (засновниками) юридичних осіб, якщо це не заборонено законом або установчими документами юридичної особи.

За наявності достатніх підстав суд за заявою батьків (усиновлювачів), піклувальника, органу опіки та піклування може обмежити право неповнолітньої особи самостійно розпоряджатися своїм заробітком, стипендією чи іншими доходами або позбавити цього права. Суд скасовує своє рішення про обмеження або позбавлення цього права, якщо зникли обставини, які були підставою для його прийняття.

В окремих випадках повна цивільна дієздатність може бути надана фізичній особі, яка не досягла 18 років.

Так, у разі реєстрації шлюбу фізичної особи, яка не досягла повноліття, вона набуває повної цивільної дієздатності з моменту реєстрації шлюбу.

Крім того, повна цивільна дієздатність може бути надана фізичній особі, яка досягла 16 років і працює за трудовим договором, а також неповнолітній особі, яка записана матір'ю або батьком дитини.

Збільшення обсягів правоздатності неповнолітньої особи здійснюється за рішенням органу опіки та піклування за заявою заінтересованої особи за письмовою згодою батьків (усиновлювачів) або піклувальника. У разі відсутності такої згоди повна цивільна дієздатність може бути надана за рішенням суду.

Повна цивільна дієздатність також може бути надана фізичній особі, яка досягла 16 років і бажає займатися підприємницькою діяльністю. За наявності письмової згоди на це батьків (усиновлювачів), піклувальника або органу опіки та піклування така особа може бути зареєстрована як підприємець. У цьому разі фізична особа набуває повної цивільної дієздатності з моменту державної реєстрації її як підприємця.

Повна цивільна дієздатність, надана фізичній особі, поширюється на всі цивільні права та обов'язки. У разі припинення трудового договору, припинення фізичною особою підприємницької діяльності надана їй повна цивільна дієздатність зберігається.

3. У чому полягають особливості цивільно-правової відповідальності малолітніх та неповнолітніх осіб

ПРИГАДАЙТЕ!

Що таке юридична відповідальність? Які види юридичної відповідальності ви знаєте?

Цивільні правовідносини можуть існувати та успішно розвиватися лише за умови, що всі їх учасники належним чином виконуватимуть свої обов'язки. Порушення цього правила завдає шкоди як окремим громадянам чи юридичним особам, так і суспільству в цілому.

Шкода являє собою втрати особистого немайнового та майнового характеру, що є наслідком протиправної поведінки. *Майнова шкода*, виражена в грошах, — це збитки. *Збитки* поділяють на реальну шкоду (витрати, зроблені для відновлення порушеного права, втрата або пошкодження майна) та упущену вигоду (неодержані доходи — які особа могла б отримати, якби її право не було порушене). *Моральною (немайновою) шкодою* вважаються втрати немайнового характеру, що виникли внаслідок фізичних чи моральних страждань особи, права або блага якої порушено. Немайна шкода юридичної особи виявляється в завданні шкоди її діловій репутації.

Одним із заходів впливу на особу, що посягнула на права або інтереси інших учасників цивільно-правових відносин, є *цивільно-правова відповідальність*. Вона полягає в тому, що на правопорушника покладається додатковий обов'язок, що тягне за собою певні майнові втрати. Так, орендодавець, який відмовився надавати приміщення, порушивши тим самим умови договору оренди, зобов'язаний виконати його: надати приміщення, а також відшкодувати збитки, які виникли в орендаря у зв'язку з такими діями. Відшкодування збитків у цьому прикладі є тим додатковим обов'язком, який покладеться на правопорушника.

Цивільно-правова відповідальність — це примусовий захід майнового характеру, що забезпечує відновлення порушених цивільних прав і зумовлює негативні наслідки для порушника з метою його виховання та стимулювання до належної поведінки.

Для допитливих

За певних обставин особа може бути звільнена від відповідальності за невиконання (неналежне виконання) зобов'язань. Такими обставинами визначаються:

- непереборна сила — це надзвичайні й невідворотні за певних умов обставини чи події (повінь, землетрус, ураган), а також явища соціального характеру (страйки тощо); прийняття компетентними органами держави актів, що забороняють або призупиняють вчинення певних угод, операцій тощо;
- випадок (казус) — обставини, у яких немає вини сторін, та можливість настання яких особа не могла і не повинна була передбачити.

У цивільному праві встановлено принцип презумпції вини особи, яка порушила зобов'язання: вона вважається невинуватою, якщо доведе, що вжила всіх залежних від неї заходів щодо належного виконання зобов'язання. При цьому саме особа, яка порушила зобов'язання, доводить відсутність своєї вини.

Моральна шкода відшкодовується незалежно від майнової шкоди, яка підлягає відшкодуванню, та не пов'язана із сумою цього відшкодування.

ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ МАЛОЛІТНІХ І НЕПОВНОЛІТНІХ ОСІБ

Малолітні (до 14 років)	Неповнолітні (від 14 до 18 років)
Малолітня особа не несе відповідальності за завдану нею шкоду	Неповнолітня особа відповідає за завдану нею шкоду самостійно на загальних підставах
Шкода, завдана малолітньою особою, відшкодовується її батьками (усиновлювачами) або опікуном чи іншою фізичною особою, яка на правових підставах здійснює виховання малолітньої особи, якщо вони не доведуть, що шкода не є наслідком несумлінного здійснення або ухилення ними від здійснення виховання та нагляду за малолітньою особою	У разі відсутності в неповнолітньої особи майна, достатнього для відшкодування завданої нею шкоди, остання відшкодовується в частці, якої не вистачає, або в повному обсязі її батьками (усиновлювачами) або піклувальником, якщо вони не доведуть, що шкоди було завдано не з їхньої вини. Обов'язок цих осіб відшкодувати шкоду припиняється з досягненням особою, яка завдала шкоди, повноліття

Висновки

- Цивільні правовідносини — це врегульовані нормами цивільного права особисті немайнові та майнові відносини юридично рівних, взаємно відокремлених у майновому й організаційному відношенні суб'єктів, які є носіями прав і обов'язків.
- Права учасників цивільних правовідносин забезпечені можливістю застосування до їх порушників заходів державного примусу — притягнення до цивільно-правової відповідальності.
- Неповнолітні особи не мають достатнього рівня фізичного й психічного розвитку, тому чинне цивільне законодавство України не надає їм повного обсягу дієздатності. Це відбивається і на їхній цивільно-правовій відповідальності.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Дайте визначення понять: «цивільна правоздатність», «цивільна дієздатність».
2. Подайте у вигляді схеми склад цивільних правовідносин.
3. Заповніть таблицю «Цивільна дієздатність неповнолітніх».

Правочини, які неповнолітні вчиняють самостійно	Правочини, які неповнолітні вчиняють за згодою батьків	Правочини, на вчинення яких необхідна обов'язкова письмова нотаріально посвідчена згода батьків

4. **Проведіть міні-дослідження.** Визначте, чим відрізняється цивільно-правова відповідальність від інших видів юридичної відповідальності.

5. **Цікава ваша думка!** Імовірно, вам доводилося чути неофіційну назву Цивільного кодексу України, який деякі фахівці називають «Економічною конституцією держави». Чи погоджуєтеся ви із цим? Свою відповідь обґрунтуйте.

§ 15. Практичне заняття. Власність неповнолітніх

ПРИГАДАЙТЕ!

Який обсяг дієздатності мають неповнолітні?

ПОМІРКУЙТЕ!

Чи можуть діти бути власниками майна?

1. Що таке право власності

Правом власності є право особи на річ (майно), яке вона здійснює відповідно до закону за своєю волею незалежно від волі інших осіб.

ЗМІСТ ПРАВА ВЛАСНОСТІ	
Право володіння	Можливість власника фактично утримувати річ
Право користування	Можливість вилучення корисних властивостей із речі
Право розпорядження	Можливість визначати юридичну і фактичну долю речі (передавати у власність, у тимчасове користування тощо)

Фізичні особи (громадяни України, іноземці, особи без громадянства) та юридичні особи є *суб'єктами права приватної власності*. *Об'єктами приватної власності* є житлові будинки, квартири, предмети хатнього господарства, худоба, земельні ділянки, насадження на земельній ділянці, засоби виробництва, транспортні засоби, грошові кошти, цінні папери, інше майно, призначене для споживання чи виробництва, а також результати інтелектуальної праці.

Об'єктами власності народу України визнано: землю, її надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси, які розташовані в межах території України, природні ресурси її континентального шельфу, виключної (морської) економічної зони. Від імені українського народу права власника здійснюють органи державної влади та органи місцевого самоврядування в межах, установлених Конституцією України. При цьому кожен громадянин має право користуватися природними об'єктами права власності українського народу відповідно до закону.

У державній власності перебуває майно, у тому числі грошові кошти, яке належить державі Україна. Від імені та в інтересах держави Україна право власності здійснюють відповідні органи державної влади.

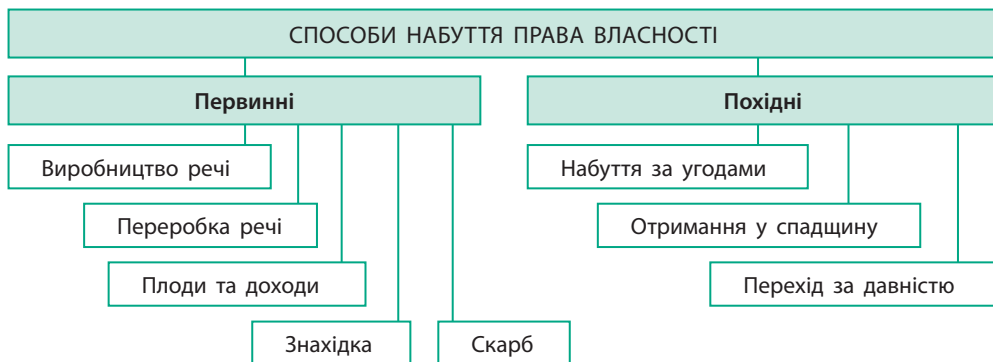
Об'єктом комунальної власності є майно, що належить відповідній територіальній громаді. Управління цим майном здійснюють безпосередньо територіальна громада та утворені нею органи місцевого самоврядування.

Держава визнає рівність усіх форм власності та гарантує їхній вільний розвиток. Конституція України проголошує: кожний громадянин має право користуватися природними об'єктами права власності народу відповідно до закону. Власність не повинна використовуватися на шкоду людині й суспільству. Держава забезпечує захист прав усіх суб'єктів права власності та господарювання, соціальну спрямованість економіки.

Усі суб'єкти права власності є рівними перед законом. Використання власності не може завдавати шкоди правам, свободам та гідності громадян, інтересам суспільства, погіршувати екологічну ситуацію й природні якості землі.

2. Як набувається право власності

ЗАВДАННЯ 1. Розгляньте схему «Способи набуття права власності». Укажіть, у чому полягає різниця між первинними та похідними способами набуття власності. У який спосіб, на ваш погляд, можуть набувати право власності неповнолітні?

3. Якими майновими правами наділені неповнолітні

У частині 3 статті 26 Цивільного кодексу України зазначено, що фізична особа здатна мати всі майнові права, що встановлені цим Кодексом або іншим законом. Відповідно до цієї норми, можна виділити такі майнові права, якими наділені малолітні та неповнолітні як учасники цивільних відносин уже від народження:

- мати майно в приватній власності. Ця норма закріплена в Конституції України та інших нормативних актах;

Малолітні та неповнолітні винахідники мають як особисті немайнові права, так і майнові права автора й винахідника

Як учасники цивільних відносин, малолітні та неповнолітні вже від народження наділені майновими правами, у тому числі правом користуватися житловими приміщеннями та іншим майном

- *мати право користуватися житловими приміщеннями та іншим майном.* Малолітні і неповнолітні особи як члени сім'ї наймача житла в галузі житлово-правових відносин наділені рівними правами на житлове приміщення зі своїми батьками, повнолітніми братами й сестрами;
- *мати спадкові права.* Частина 1 статті 1222 Цивільного кодексу України вказує на те, що фізичні особи можуть бути спадкоємцями за заповітом і за законом. Згідно зі статтею 1261 Цивільного кодексу України, діти спадкодавця належать до спадкоємців першої черги. Ця норма стосується й усиновлених дітей, наділених рівними спадковими правами з рідними дітьми спадкодавця;
- *мати суб'єктивні права на об'єкти інтелектуальної власності.* Малолітні й неповнолітні автори творів літератури, науки, мистецтва, малолітні й неповнолітні винахідники мають як особисті немайнові права, так і майнові права автора й винахідника, а саме: користуватися правом на видання твору; правом на його поширення; права, пов'язані з відтворенням твору, тощо;
- *вчиняти різного роду правочини,* які не виходять за межі дрібних побутових, тобто бути учасниками договірних відносин.

Крім зазначеного, неповнолітні особи, відповідно до частини 1 статті 3 Закону України «Про фермерське господарство», які досягли 14-річного віку, можуть бути членами фермерського господарства. Частиною 2 статті 5 Закону України «Про колективне сільськогосподарське підприємство» передбачено, що членами підприємства можуть бути громадяни, які досягли 16-річного віку. Відповідно до частини 2 статті 10 Закону України «Про кооперацію», членом кооперативу може бути фізична особа, яка досягла 16-річного віку та виявила бажання брати участь у його діяльності.

Неповнолітні особи як учасники юридичної особи, відповідно до статті 115 Цивільного кодексу України, можуть передати своє майно у власність як вклад до статутного (складеного) капіталу. Також вони можуть передати й інші майнові цінності, які мають назву інвестицій.

Таким чином, із метою задоволення економічних, соціальних та інших потреб неповнолітні особи після досягнення певного віку мають право на рівномірний розподіл прибутку, отриманого від заняття господарською діяльністю.

ЗАВДАННЯ 2. Попрацюйте в групах. Проаналізуйте ситуацію з правової точки зору.

15-річний Павло виховується в родині своєї тітки, рідної сестри матері, яка померла, коли хлопець пішов у перший клас. Тітка Олена є законним піклувальником хлопця. Його тата позбавили батьківських прав через зловживання алкоголем. Щоправда, батько вже за кілька років до смерті матері не проживав із сім'єю. Зараз батько не пиячить: він дуже хворий, через це не працює; проживає зі своєю старенькою матір'ю, бабусею Павла.

Хлопець захоплюється фотографією, а нещодавно переміг у конкурсі «Наш край очима юних фотомитців», за що був нагороджений премією. Отримавши перший у житті заробіток, Павло вирішив віддати гроші хворому батькові. Тітка Олена виступила проти, мотивуючи це тим, що батько ніколи не допомагав ні дружині, ні синові. Вона вважала, що зароблені гроші Павло може витратити на придбання зимового одягу або нової апаратури. Цим хлопець допоможе тітці, яка виховує його вже багато років і фактично замінила йому матір.

Коли наведені аргументи не допомогли, тітка заявила, що вона як піклувальник забороняє Павлу віддавати отриману премію батькові.

Чи правомірна заборона тітки? Обґрунтуйте свою відповідь.

Висновок

- Право власності — це сукупність норм, які регулюють відносини із володіння, користування та розпорядження власником своїм майном.
- Законодавство України наділяє неповнолітніх певними майновими правами від народження, а також надає їм право після досягнення певного віку займатися господарською діяльністю та отримувати прибуток.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. **Проведіть міні-дослідження** «Як я реалізую своє право власності». Пригадайте, яким майном ви володієте самостійно, яке майно перебуває у спільній власності, із ким саме ви спільно володієте майном. Укажіть назву нормативно-правових актів, на підставі яких ви отримали право володіти майном.
2. **Цікава ваша думка!** Стаття 13 Конституції України проголошує: «Власність зобов'язує. Власність не повинна використовуватися на шкоду людині і суспільству». Поясніть, як ви розумієте це положення Основного закону.

§ 16. Практичне заняття. Захист прав споживачів

ПРИГАДАЙТЕ!

Які вимоги висуваються до звернень громадян?

1. Які права та обов'язки мають споживачі

Відповідно до статті 42 Конституції України, держава захищає права споживачів, здійснює контроль за якістю й безпечністю продукції та всіх видів послуг і робіт, сприяє діяльності громадських організацій споживачів.

Основним нормативно-правовим актом у сфері захисту прав споживачів є Закон України «Про захист прав споживачів» від 12 травня 1991 р.

Відповідно до закону, споживачі під час придбання, замовлення або використання продукції, яка реалізується на території України, для задоволення особистих потреб *мають право* на:

- 1) захист своїх прав державою;
- 2) належну якість продукції та обслуговування;
- 3) безпеку продукції;
- 4) необхідну, доступну, достовірну та своєчасну інформацію про продукцію, її кількість, якість, асортимент, а також виробника (виконавця, продавця);
- 5) відшкодування майнової та моральної шкоди, завданої внаслідок недоліків продукції, відповідно до закону;
- 6) звернення до суду та інших уповноважених державних органів за захистом порушених прав;
- 7) об'єднання в громадські організації споживачів.

Разом із цим, закон покладає на споживачів і *обов'язки*, до яких належать такі:

- 1) перед початком експлуатації товару уважно ознайомитися з правилами експлуатації;
- 2) у разі необхідності роз'яснення умов та правил використання товару — до початку використання товару звернутися за роз'ясненнями до продавця;
- 3) користуватися товаром згідно з його цільовим призначенням та дотримуватися умов, установлених виробником товару;
- 4) застосовувати передбачені виробником у товарі засоби безпеки або дотримуватися звичайних розумних заходів безпеки, установлених для таких товарів.

Тож яким чином поводити себе, якщо споживач придбав товар, що із якихось причин йому не підходить? Передусім слід визначити, чи належної він якості. Якщо товар *належної якості*, споживач має право його

обмінювати на аналогічний. Однак слід пам'ятати, що не всі товари можна обмінювати. Так, не підлягають обміну всі продовольчі товари (тобто їжа, напої), лікарські препарати та засоби, предмети гігієни (наприклад зубна паста). Крім цього, *не підлягають обміну* такі непродовольчі товари:

- фотоплівки, фотопластинки, фотографічний папір;
- корсетні товари;
- парфумерно-косметичні вироби;
- пір'яно-пухові вироби;
- дитячі іграшки м'які;
- дитячі іграшки гумові надувні;
- зубні щітки;
- мундштуки;
- апарати для гоління;
- помазки для гоління;
- розчіски, гребінці та щітки масажні;
- сурдини (для духових музичних інструментів);
- скрипкові підборіддя;
- рукавички;
- тканини;
- тюлегардинні і мереживні полотна;
- килимові вироби метражні;
- білизна натільна;
- білизна постільна;
- панчішно-шкарпеткові вироби;
- товари в аерозольній упаковці;
- друковані видання;
- пиломатеріали, погонажні (плінтус, наличник), плитні матеріали (деревоволокнисті та деревостружкові плити, фанера) і скло, нарізані або розкроєні під розмір, визначений покупцем (замовником);
- лінійний та листовий металопрокат, трубна продукція;
- аудіо-, відеокасети, диски для лазерних систем зчитування із записом;
- вироби з натурального та штучного волосся (перуки);
- товари для немовлят (пелюшки, соски, пляшечки для годування тощо);
- інструменти для манікюру, педикюру (ножиці, пилочки тощо);
- ювелірні вироби з дорогоцінних металів, дорогоцінного каміння, дорогоцінного каміння органогенного утворення та напівдорогоцінного каміння.

ЗАВДАННЯ 1. Попрацюйте в парах. Розгляньте список непродовольчих товарів, які не підлягають обміну. Як ви вважаєте, чому саме ці групи товарів не можна обмінювати?

Важливо, що товар належної якості можна обмінювати *протягом 14 днів*.

Куточок споживача має містити документи продавця, інформацію про органи захисту прав споживача, нормативно-правові документи, а також книгу відгуків та пропозицій

Якщо на момент обміну аналогічного товару немає у продажу, споживач має право або придбати будь-які інші товари з перерахунком вартості, або отримати грошову компенсацію його вартості, чи здійснити обмін товару на аналогічний при найближчому надходженні відповідного товару у продаж. Продавець зобов'язаний у день надходження товару у продаж повідомити про це споживача.

Якщо споживачеві продали товар *неналежної якості*, він має право вимагати:

- 1) пропорційного зменшення ціни;
- 2) безкоштовного усунення недоліків товару;
- 3) відшкодування витрат на усунення недоліків товару.

При пред'явленні споживачем вимоги про безоплатне усунення недоліків товару вони мають бути усунені протягом *14 днів* чи, за згодою сторін, в інший строк.

Слід мати на увазі, що такі вимоги можливі лише у випадку, якщо не спливає *гарантійний строк*. Крім цього, якщо протягом гарантійного строку виявлені суттєві недоліки, які виникли з вини виробника товару (продавця, виконавця) або через фальсифікацію товару, споживач має право за своїм вибором вимагати від продавця чи виробника:

- 1) розірвання договору й повернення сплаченої за товар грошової суми;
- 2) заміни товару на такий самий товар чи на аналогічний серед тих, що є в наявності у продавця (виробника).

У разі придбання *продовольчих товарів* (їжа, напої) *неналежної якості* продавець зобов'язаний замінити їх на якісний товар чи повернути споживачеві сплачені ним гроші, якщо вказані недоліки виявлені в межах строку придатності. При цьому розрахунки зі споживачем проводяться в такому самому порядку, як і у випадках із непродовольчими товарами.

ЗАВДАННЯ 2. Попрацюйте в групах. Розгляньте ситуації та вкажіть, у яких випадках споживач має право на обмін товару.

- 1) Олена придбала пару взуття, але виявилось, що розмір їй не підходить.
- 2) Василь купив мобільний телефон, проте вже наступного дня розбив на ньому екран.
- 3) Батьки придбали м'яку іграшку, яка не сподобалася дитині.
- 4) Ганна придбала електричну зубну щітку, але протягом гарантійного строку було виявлено брак.

2. Які державні органи захищають права споживачів

В Україні існує низка органів, створених із метою захисту прав споживачів. *Державна інспекція України з питань захисту прав споживачів* (Держспоживінспекція) є спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади у сфері державного контролю за дотриманням законодавства про захист прав споживачів.

Держспоживінспекція України здійснює свої повноваження безпосередньо та через свої територіальні органи в Автономній Республіці Крим, областях, містах Києві та Севастополі.

Відповідно, у разі порушення своїх прав споживач має право звернутися до територіальних органів Держспоживінспекції.

Іншим органом, діяльність якого спрямована на захист прав споживачів, є *Державна служба з питань безпечності харчових продуктів та захисту споживачів* (Держпродспоживслужба). Вона є центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовується та координується Кабінетом Міністрів України. Ця служба реалізує державну політику у сферах безпечності та окремих показників якості харчових продуктів, карантину та захисту рослин, ідентифікації та реєстрації тварин, санітарного законодавства, державного контролю за дотриманням законодавства про захист прав споживачів і рекламу в цій сфері тощо.

Як і Держспоживінспекція, Держпродспоживслужба має свої територіальні органи, до яких має право звернутися споживач у разі порушення своїх прав у сфері обігу продовольчих товарів.

Органи захисту прав споживачів можуть створюватися й органами місцевого самоврядування. Так, відповідно до Закону України «Про захист прав споживачів», органи місцевого самоврядування мають право:

- 1) розглядати звернення споживачів, консультувати їх із питань захисту прав споживачів;
- 2) аналізувати договори, що укладаються продавцями (виробниками) зі споживачами, із метою виявлення умов, які обмежують права споживачів;
- 3) у разі виявлення продукції неналежної якості терміново повідомляти про це відповідні територіальні органи у справах захисту прав споживачів,

інші органи, що здійснюють контроль і нагляд за якістю й безпекою продукції;

- 4) у разі виявлення фактів реалізації продукції, яка не супроводжується відповідними документами, або продукції з простроченим строком придатності — тимчасово зупиняти реалізацію продукції до пред'явлення інформації, супровідних документів або припиняти її реалізацію;
- 5) подавати до суду позови щодо захисту прав споживачів.

ПРИГАДАЙТЕ!

У чому полягає відмінність між органами державної влади та органами місцевого самоврядування?

Нарешті, у разі порушення прав споживачів вони мають право звертатися з позовною заявою безпосередньо *до суду*.

ЗАВДАННЯ 3. Попрацюйте в групах. Складіть скаргу до органів захисту прав споживачів за зразком у таких ситуаціях:

- 1) Ви придбали мобільний телефон, у якому протягом гарантійного строку виявлено дефекти; продавець відмовляється прийняти його в ремонт.
- 2) Ви купили пальто, яке не підійшло за розміром; наступного дня магазин відмовляється його обміняти.
- 3) Придбане вами вершкове масло виявилось зіпсованим; магазин відмовляється компенсувати його вартість.

Зразок написання скарги

Назва органу захисту прав споживачів
Адреса органу
ПІБ скаржника
Адреса скаржника
Контактний телефон
e-mail

Скарга

«__» _____ 20__ року мною за адресою: _____ у магазині «_____» ТОВ «_____» було придбано _____ вартістю _____ грн.
(Зміст претензій до продавця.)

У зв'язку із чим прошу розглянути мою скаргу по суті та вирішити питання щодо _____.

Додатки:

- копія звернення до суб'єкта господарювання;
- копія документа, який засвідчує факт придбання продукції;
- копія технічного паспорта;
- тощо.

Дата

3. У чому полягають особливості електронного продажу й операцій із кредитною картою

Розвиток інформаційних технологій сприяв поширенню електронної комерційної діяльності, завдяки якій необхідні товари можна придбати, не виходячи з дому.

Електронний продаж товарів та послуг є відносно новим явищем. Із метою його врегулювання 3 вересня 2015 р. Верховна Рада України прийняла Закон України «Про електронну комерцію».

Перш за все слід мати на увазі, що продавець зобов'язаний розмістити на своєму сайті таку інформацію:

- повне найменування юридичної особи або прізвище, ім'я, по батькові фізичної особи — підприємця;
- місцезнаходження юридичної особи або місце реєстрації та місце фактичного проживання фізичної особи — підприємця;
- адресу електронної пошти та (або) адресу інтернет-магазину;
- ідентифікаційний код для юридичної особи або реєстраційний номер облікової картки платника податків для фізичної особи — підприємця;
- відомості про ліцензію (серія, номер, строк дії та дата видачі), якщо господарська діяльність підлягає ліцензуванню;
- дані щодо включення податків у розрахунок вартості товару, роботи, послуги та в разі доставки товару — інформацію про вартість доставки;
- інші відомості, що, відповідно до законодавства, підлягають оприлюдненню.

На купівлю в мережі Інтернет поширюються всі вимоги Закону України «Про захист прав споживачів». Відповідно, при придбанні товарів в інтернет-магазинах споживач має ті самі права, що й при купівлі у звичайній крамниці. Після укладення договору продавець зобов'язаний надати покупцеві підтвердження, яке має містити такі дані:

- умови й порядок обміну (повернення) товару або відмови від виконання роботи чи надання послуги;
- найменування продавця (виконавця, постачальника), його місцезнаходження та порядок прийняття претензії щодо товару, роботи, послуги;
- гарантійні зобов'язання та інформацію про інші послуги, пов'язані з утриманням чи ремонтом товару або виконанням роботи чи наданням послуги;
- порядок розірвання договору, якщо строк його дії не визначено.

Слід мати на увазі, що в багатьох випадках в інтернет-магазинах продавцями можуть бути відразу кілька осіб або підприємств. Тому необхідно перевірити наявність на сайті найменування та місцезнаходження продавця,

а якщо їх немає, краще відмовитися від покупки. Адже в такому випадку права споживача захистити майже неможливо без звернення до правоохоронних органів. Пам'ятайте, що найменуваннями юридичних осіб не є адреса сайту. Вони виглядають як ТОВ «Сніжинка», ПАТ «Крижинка» тощо. Лише знаючи найменування та місцезнаходження продавця, споживач може звернутися за захистом своїх прав до таких органів, як Держспоживінспекція або Держпродспоживслужба. Якщо ж наявні ознаки шахрайства, слід звернутися до правоохоронних органів, наприклад до Департаменту кіберполіції Національної поліції.

При купівлі в інтернет-магазинах є кілька способів оплати товарів. Найпоширенішим є використання банківських карток: дебетових та кредитних. Основна різниця між ними полягає в тому, що перша прив'язана до рахунку в банку й дозволяє користуватися наявними там коштами, а для другої існує можливість узяти кошти в банку в кредит. Іншими словами, якщо залишок коштів на рахунку недостатній, клієнт банку має можливість користуватися певною додатковою, визначеною договором із банком сумою. Необхідно пам'ятати, що за користування кредитними коштами банк стягує відсоток.

При користуванні банківськими картами слід дотримуватися низки правил безпеки, щоб захиститися від шахраїв. Банківські карти мають номер (який складається з 16 цифр), пін-код та CVV (CVC) код (як правило, тризначний код, записаний на звороті карти після підпису власника). Пін-код зазвичай використовується при знятті готівки в банкоматах та оплаті на терміналах, CVV (CVC) код — для підтвердження платежів в Інтернеті.

Для оплати товарів та послуг із використанням банківських карт застосовуються електронні платіжні системи. Вони мають підвищений ступінь захисту, щоб уберегти своїх клієнтів від втрати коштів. Разом із цим варто пам'ятати про небезпеку поширеного в Інтернеті шахрайства під назвою «фішинг». Одним із його різновидів є перенаправлення користувача на підробну сторінку платіжної системи, унаслідок чого злоумисники отримують доступ до рахунку потерпілого.

Висновок

- Захист прав споживачів є конституційною нормою. Держава захищає права споживачів через спеціально уповноважені органи, сприяє діяльності громадських організацій споживачів.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Запишіть назви нормативних актів, які містять норми про захист прав споживачів.
2. Подайте у вигляді схеми державні органи, які захищають права споживачів.
3. Складіть пам'ятку «Як безпечно здійснювати покупки в Інтернеті».

§ 17—18. Неповнолітні як учасники сімейних правовідносин

ПОМІРКУЙТЕ!

1. Що таке сім'я?
2. Що таке шлюб?
3. Чи завжди сімейні відносини мають регулюватися нормами права?

ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ: сім'я, шлюб.

1. Що таке сім'я і шлюб із точки зору права

ЗАВДАННЯ 1. Ознайомтесь із характеристикою сімейного права, вміщеною в інформаційно-правовому тижневику. Чи погоджуєтесь ви з наведеними міркуваннями? Чому? Чи підтверджує ці слова ваш особистий життєвий досвід? Як ви вважаєте, чому і в яких випадках держава має втручатися у сферу сімейних відносин?

Сімейне право можна назвати найближчою та найріднішою для кожного галуззю права, адже воно регулює взаємини між членами сім'ї. Сім'я, яка виконує вкрай важливу функцію — продовження роду й виховання дітей, є невеличкою, але незамінною складовою всього суспільства. Тому будь-яка держава зобов'язана ставити перед собою завдання захисту сім'ї.

Сімейне право — сукупність правових норм, які регулюють особисті немайнові й пов'язані з ними майнові відносини громадян, що виникають із шлюбу та належності до сім'ї.

Основні принципи регулювання сімейних відносин визначені Конституцією України.

Конституція України

Стаття 51. Шлюб ґрунтується на вільній згоді жінки і чоловіка. Кожен із подружжя має рівні права і обов'язки у шлюбі та сім'ї.

Батьки зобов'язані утримувати дітей до їх повноліття. Повнолітні діти зобов'язані піклуватися про своїх непрацездатних батьків.

Сім'я, дитинство, материнство і батьківство охороняються державою.

Стаття 52. Діти рівні у своїх правах незалежно від походження, а також від того, народжені вони у шлюбі чи поза ним.

Будь-яке насильство над дитиною та її експлуатація переслідуються за законом.

Утримання та виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, покладається на державу.

Держава заохочує і підтримує благодійницьку діяльність щодо дітей.

Основним джерелом сімейного права є Сімейний кодекс України. Він визначає засади шлюбу, особисті немайнові та майнові права й обов'язки по-

дружжя, підстави виникнення, зміст особистих немайнових і майнових прав та обов'язків батьків і дітей, усиновлювачів та усиновлених, інших членів сім'ї та родичів.

Сім'я є первинним та основним осередком суспільства. Сім'ю складають особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки.

Шлюбом є сімейний союз жінки та чоловіка, зареєстрований у державному органі реєстрації актів цивільного стану.

Сімейний кодекс України встановлює такий перелік суб'єктів сімейних правовідносин:

- 1) подружжя;
- 2) батьки, діти, усиновлювачі, усиновлені;
- 3) баба, дід, прабаба, прадід, онуки, правнуки;
- 4) рідні брати, рідні сестри;
- 5) мачуха, вітчим, падчерка, пасинок.

Шлюбний вік для чоловіків і жінок в Україні становить 18 років. Цей вік може бути знижений за спеціальним рішенням суду за заявою особи, яка досягла 16 років і бажає вступити в шлюб, якщо буде встановлено, що це відповідає її інтересам.

УМОВИ ТА ПОРЯДОК УКЛАДЕННЯ ШЛЮБУ

Умови укладення шлюбу	Порядок укладення шлюбу
<ul style="list-style-type: none"> • Вільна згода осіб, які укладають шлюб. • Досягнення шлюбного віку — 18 років (за спеціальним рішенням суду може бути знижений до 16 років, якщо буде встановлено, що це відповідає інтересам особи). • Відсутність перешкод для укладення шлюбу: <ol style="list-style-type: none"> 1) перебування в іншому шлюбі; 2) наявність між особами, що бажають одружитися, родинних зв'язків прямої лінії споріднення; 3) наявність між особами, що бажають укласти шлюб, відносин усиновлення; 4) недієздатність осіб (або особи), які бажають укласти шлюб 	<ul style="list-style-type: none"> • Звернення до державного органу реєстрації актів цивільного стану (РАЦС) жінки та чоловіка, що бажають укласти шлюб. • Ознайомлення осіб, які бажають зареєструвати шлюб, із їхніми правами та обов'язками. • Прийняття державними органами РАЦС заяви за наявності всіх необхідних документів. • Державна реєстрація шлюбу. • Особи, що укладають шлюб, можуть укласти шлюбний договір, який регулює майнові відносини між подружжям, визначає їхні майнові права та обов'язки. Шлюбний договір укладається в письмовій формі й засвідчується нотаріусом

Для допитливих

За загальним правилом шлюб реєструється після закінчення одного місяця з моменту подання заяви про реєстрацію шлюбу. Із поважних причин реєстрація може бути здійснена раніше цього строку. Зокрема, у разі вагітності нареченої, народження нею дитини, безпосередньої загрози для життя нареченого чи нареченої шлюб реєструється в день подання заяви. Із метою забезпечення стабільності взаємин між жінкою та чоловіком, охорони прав та інтересів подружжя, їхніх дітей, а також в інтересах держави та суспільства встановлена державна реєстрація шлюбу. Особи, які подали заяву про державну реєстрацію, зобов'язані повідомити одне одного про стан свого здоров'я.

При здійсненні реєстрації шлюбу нареченим надається право на вибір прізвища:

- обрати прізвище одного з наречених як спільне прізвище або залишити свої дошлюбні прізвища;
- приєднати до прізвища нареченого (нареченої) прізвище нареченої (нареченого) та за взаємною згодою визначити порядок їх приєднання. При цьому складання більш ніж двох прізвищ не допускається, за винятком, коли таке складання дозволяється за звичаями національної меншини, до якої належить наречений (наречена);
- змінити одну з частин подвійного прізвища, яке є в нареченого (нареченої), на прізвище другого з них (наприклад, при реєстрації шлюбу Петра Михайленка та Олени Іванової-Сидоренко наречена обрала собі прізвище Іванова-Михайленко).

Шлюб є підставою для виникнення прав та обов'язків подружжя. Подружжя може укласти шлюбний договір. Він укладається в письмовій формі й засвідчується нотаріусом. Договір, укладений до реєстрації шлюбу, набуває чинності з моменту державної реєстрації шлюбу, після неї — із моменту нотаріального посвідчення.

ЗАВДАННЯ 2. Попрацюйте із джерелом права. Спираючись на положення статті 93 Сімейного кодексу України, складіть текст шлюбного договору.

Сімейний кодекс України

Стаття 93. Зміст шлюбного договору.

1. Шлюбним договором регулюються майнові відносини між подружжям, визначаються їхні майнові права та обов'язки.
2. Шлюбним договором можуть бути визначені майнові права та обов'язки подружжя як батьків.
3. Шлюбний договір не може регулювати особисті відносини подружжя, а також особисті відносини між ними та дітьми.
4. Шлюбний договір не може зменшувати обсягу прав дитини, які встановлені цим Кодексом, а також ставити одного з подружжя у надзвичайно невідгідне матеріальне становище.
5. За шлюбним договором не може передаватися у власність одному з подружжя нерухоме майно та інше майно, право на яке підлягає державній реєстрації.

Підставою припинення сімейних правовідносин є припинення шлюбу. У свою чергу, підставами припинення шлюбу є смерть одного з подружжя або розірвання шлюбу.

Для того щоб орган РАЦС виніс постанову про розірвання шлюбу, необхідно виконання двох умов: подружжя не має неповнолітніх дітей; існує взаємна згода подружжя на розірвання шлюбу. У разі розірвання шлюбу органом РАЦС шлюб припиняється в день винесення ним відповідної постанови.

Якщо подружжя має дітей, розірвання шлюбу відбувається за рішенням суду. У разі розірвання шлюбу судом шлюб припиняється в день набуття чинності цього рішення суду.

Державна реєстрація шлюбу встановлена для охорони прав та інтересів подружжя, їхніх дітей, а також в інтересах держави й суспільства

2. Які особисті немайнові та майнові права й обов'язки мають подружжя

ПРИГАДАЙТЕ!

Які права відносять до особистих немайнових?

Зрозуміло, що далеко не всі відносини з тих, які виникають у сім'ї між подружжям, підлягають правовому регулюванню, а тільки ті, які визначені законом найбільш важливими як для кожного з подружжя, членів його сім'ї, так і для суспільства в цілому. Серед інших, правовому регулюванню підлягають і деякі особисті немайнові та майнові відносини.

ОСОБИСТІ НЕМАЙНОВІ ТА МАЙНОВІ ПРАВА Й ОБОВ'ЯЗКИ ПОДРУЖЖЯ

Права подружжя	
Особисті немайнові	Майнові
<ul style="list-style-type: none"> • Право на материнство та батьківство • Право на повагу до своєї індивідуальності • Право на духовний розвиток • Право на вибір прізвища при реєстрації шлюбу та зміну його, перебуваючи у шлюбі • Право на розподіл обов'язків та спільне вирішення питань життя сім'ї • Право на свободу та особисту недоторканність 	<ul style="list-style-type: none"> • Право на особисту приватну власність • Право на плоди та доходи від речей, що є особистою приватною власністю дружини, чоловіка • Право володіти спільно нажитим майном на правах спільної сумісної власності • Право на утримання того з подружжя, який є непрацездатним, за умови, що другий із подружжя може надавати матеріальну допомогу • Право на укладення шлюбного договору

Закінчення таблиці

Обов'язки подружжя	
Особисті немайнові	Майнові
<ul style="list-style-type: none"> • Спільно піклуватися про побудову сімейних стосунків між собою та іншими членами сім'ї на почуттях взаємної любові, поваги, дружби, взаємодопомоги • Утверджувати в сім'ї повагу до матері та батька • Нести відповідальність один перед одним, перед іншими членами сім'ї за свою поведінку в ній • Утримуватися від дій, спрямованих на примушування до припинення шлюбних відносин 	<ul style="list-style-type: none"> • Дружина і чоловік повинні матеріально підтримувати одне одного • Дружина і чоловік взаємно зобов'язані брати участь у витратах, пов'язаних із хворобою або каліцтвом другого з подружжя

ЗАВДАННЯ 3. Ознайомтеся з таблицею «Особисті немайнові та майнові права й обов'язки подружжя». Чи надає закон переваги комусь із подружжя в наділенні правами та обов'язками? Свою відповідь аргументуйте конкретними положеннями.

3. Які взаємні права та обов'язки мають батьки і діти

ОСОБИСТІ НЕМАЙНОВІ ТА МАЙНОВІ ПРАВА БАТЬКІВ І ДІТЕЙ

Права батьків	Права дітей
Немайнові	
<ul style="list-style-type: none"> • Переважне право перед іншими особами на особисте виховання дитини. • Право залучати до виховання дитини інших осіб, передавати її на виховання фізичним та юридичним особам. • Право обирати форми та методи виховання, крім тих, які суперечать закону, моральним засадам суспільства. • Право на захист своєї дитини, повнолітніх доньки та сина. • Право на визначення місця проживання дитини. • Переважне право перед іншими особами на те, щоб малолітня дитина проживала з ними 	<ul style="list-style-type: none"> • Право на належне батьківське виховання. • Право протистояти неналежному виконанню батьками своїх обов'язків щодо них. • Право звернутися за захистом своїх прав та інтересів до органу опіки та піклування. • Із 14 років — право звернутися до суду з позовом про позбавлення батьків батьківських прав. • Право дитини бути вислуханою батьками та іншими членами сім'ї, посадовими особами з питань, що стосуються її життя. • Повнолітня дочка, син мають право звернутися за захистом прав та інтересів непрацездатних, немічних батьків як їх законні представники
Мати, батько та дитина мають право на безперешкодне спілкування	

Закінчення таблиці

Майнові	
Право спільної сумісної власності батьків і дітей	
<ul style="list-style-type: none"> Право використовувати дохід, одержаний від використання майна малолітньої дитини, на виховання та утримання інших дітей та на невідкладні потреби сім'ї 	<ul style="list-style-type: none"> Право власності дитини на майно, призначене для її розвитку, навчання та виховання. Право неповнолітньої дитини брати участь у розпорядженні аліментами, які одержані для її утримання

ОСОБИСТІ НЕМАЙНОВІ ТА МАЙНОВІ ОБОВ'ЯЗКИ БАТЬКІВ І ДІТЕЙ

Обов'язки батьків	Обов'язки дітей
Немайнові	
<ul style="list-style-type: none"> Обов'язок забрати дитину з пологового будинку або іншого закладу охорони здоров'я. Обов'язок зареєструвати народження дитини в державному органі РАЦС. Обов'язок виховувати дитину в дусі поваги до прав та свобод інших людей, любові до своєї сім'ї та родини, свого народу, своєї Батьківщини. Обов'язок піклуватися про здоров'я дитини, її фізичний, духовний та моральний розвиток. Обов'язок забезпечити здобуття дитиною повної загальної середньої освіти, готувати її до самостійного життя. Обов'язок поважати дитину 	<ul style="list-style-type: none"> Обов'язок піклуватися про батьків, проявляти про них турботу та надавати допомогу
Майнові	
<ul style="list-style-type: none"> Обов'язок передавати в користування дитини майно, яке має забезпечити її виховання та розвиток. Обов'язок дбати про збереження та використання майна дитини в її інтересах. Обов'язок утримувати дитину до досягнення нею повноліття 	<ul style="list-style-type: none"> Повнолітні дочка, син зобов'язані утримувати батьків, які є непрацездатними і потребують матеріальної допомоги. Повнолітні дочка, син, крім сплати аліментів, зобов'язані брати участь у додаткових витратах на батьків, спричинених тяжкою хворобою, інвалідністю або немічністю

ЗАВДАННЯ 4. Проаналізуйте зміст таблиць «Особисті немайнові та майнові права батьків і дітей» та «Особисті немайнові та майнові обов'язки батьків і дітей». Які права й обов'язки — особисті немайнові чи майнові більшою мірою визначені Сімейним кодексом України? Чому? Доведіть, що обов'язки батьків і дітей є взаємними.

4. Як держава захищає права дитини в сім'ї

Найбільше порушуються майнові права та інтереси малолітніх та неповнолітніх осіб під час вчинення правочинів із нерухомим майном, що перебуває в їх власності.

Статтею 12 Закону України «Про основи соціального захисту бездомних осіб і безпритульних дітей» визначено, що держава охороняє й захищає права та інтереси дітей під час учинення правочинів щодо нерухомого майна. Зменшення або обмеження прав та інтересів дітей під час вчинення будь-яких правочинів щодо житлових приміщень є неприпустимим. Батьки або особи, які їх замінюють, не мають права без дозволу органів опіки й піклування, наданого відповідно до закону, укласти будь-які договори, які підлягають нотаріальному посвідченню та (або) державній реєстрації, відмовлятися від належних дитині майнових прав, здійснювати поділ, обмін, відчуження житла, зобов'язуватися від імені дитини порукою, видавати письмові зобов'язання.

Цією правовою нормою передбачено, що попередній дозвіл органів опіки та піклування необхідний для вчинення будь-яких правочинів щодо нерухомого майна, право власності на яке або право користування яким мають діти. Тобто дозвіл органів опіки та піклування необхідний і в разі, коли в дитини є лише право користування нерухомим майном, як правило, житлом. Наприклад, дитина постійно проживає та (або) зареєстрована в житловому приміщенні, яке відчується.

Згідно з вимогами статті 177 Сімейного кодексу України, батьки малолітньої дитини не мають права без дозволу органу опіки та піклування вчиняти такі правочини щодо її майнових прав:

- укласти договори, які підлягають нотаріальному посвідченню та (або) державній реєстрації, у тому числі договори щодо поділу або обміну житлового будинку, квартири;
- видавати письмові зобов'язання від імені дитини;
- відмовлятися від майнових прав дитини.

Батьки мають право дати згоду на вчинення неповнолітньою дитиною зазначених правочинів лише з дозволу органу опіки та піклування.

Статтею 17 Закону України «Про охорону дитинства» передбачено, що суд у разі позбавлення батьків батьківських прав або відібрання дитини без позбавлення батьківських прав одночасно накладає заборону на відчуження

майна та житла дітей, про що повідомляє нотаріуса за місцем знаходження майна та житла.

При вчиненні одним із батьків правочинів щодо майна малолітньої дитини вважається, що він діє за згодою другого з батьків. Другий із батьків має право звернутися до суду з вимогою про визнання правочину недійсним як укладеного без його згоди, якщо цей правочин виходить за межі дрібного побутового.

Якщо той із батьків, хто проживає окремо від дитини протягом не менш як шість місяців, не бере участі у вихованні та утриманні дитини, або якщо місце його проживання невідоме, такі правочини можуть бути вчинені без його згоди.

Висновки

- Значна частина сімейних відносин, насамперед особистих немайнових відносин подружжя, лежить поза межами права. Через свою делікатність вони не піддаються зовнішньому впливу, а отже, і правовому регулюванню. Закон може захистити того, кого скривдили, але не може повернути кохання й довіру, щирість і родинний затишок у дім.
- Велика увага в Сімейному кодексі України приділена правам та обов'язкам батьків і дітей. Законом визначено, що мати й батько мають рівні права та обов'язки щодо дитини, незалежно від того, чи перебували вони у шлюбі між собою. З іншого боку, діти мають рівні права та обов'язки щодо батьків, незалежно від того, чи перебували їхні батьки у шлюбі між собою.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Дайте визначення понять: «сім'я», «шлюб».
2. Запишіть назви нормативних актів, які містять положення про захист прав дитини в сім'ї.
3. **Проаналізуйте ситуації з правової точки зору.**
  - 1) 17-річна Тетяна М. уклала шлюб із 20-річним Андрієм К. До реєстрації шлюбу майбутнє подружжя уклало шлюбний договір. Тетяна, як неповнолітня, отримала для цього письмову згоду батьків. Через три місяці вона одержала у спадок земельну ділянку, у зв'язку з чим подружжя вирішило внести зміни до шлюбного договору. Батьки Тетяни були проти. Вони стверджували, що без їхньої згоди дівчина, як неповнолітня, не має права змінювати шлюбний договір.
Чи потрібна в такій ситуації згода батьків?
  - 2) Після укладення шлюбу подружжя вирішило залишити свої дошлюбні прізвища. Згодом, коли в них народилася дитина, кожен із батьків хотів дати їй власне прізвище.
Що ви порадите батькам у цій ситуації?
4. **Цікава ваша думка!** За свідченням фахівців, українці дуже важко полишають узвичаєну практику, за якою в разі розлучення батьків дитина залишається з матір'ю. Проте одним із принципів шлюбу є рівність: один із подружжя має ті самі права, що й інший. Сьогодні чоловіки стали активнішими, щоб відстояти право займатися повноцінним вихованням своєї дитини. Як наслідок — «недільним» батьком стає мати. Як ви ставитеся до такого явища? Чому?

§ 19. Практичне заняття. Влаштування дітей, позбавлених батьківського піклування

ПРИГАДАЙТЕ!

Як держава захищає права дитини в сім'ї?

1. Які форми влаштування дітей, позбавлених батьківського піклування, передбачені в Україні

У Конвенції про права дитини визначено, що дитина, яка тимчасово або постійно позбавлена сімейного оточення, або в найвищих її інтересах не може бути залишена в такому оточенні, має право на особистий захист і допомогу з боку держави. Україна як держава, що підписала цю Конвенцію, бере на себе зобов'язання щодо влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

Відповідно до Закону України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування», влаштуванням дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, є:

- усиновлення;
- установлення опіки, піклування;
- передача до прийомної сім'ї, дитячих будинків сімейного типу, закладів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

Усиновленням є прийняття усиновлювачем у свою сім'ю особи на правах дочки чи сина, що здійснене на підставі рішення суду. Усиновлення дитини провадиться в її найвищих інтересах для забезпечення стабільних та гармонійних умов її життя.

Установлення опіки та піклування — це влаштування дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, у сім'ї громадян України (переважно їхніх родичів) із метою забезпечення виховання, освіти, розвитку й захисту прав та інтересів таких дітей.

Передача до прийомної сім'ї — це добровільне прийняття за плату сім'єю або окремою особою, яка не перебуває у шлюбі, із закладів для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, від одного до чотирьох дітей на виховання та для спільного проживання.

Передача до дитячого будинку сімейного типу — це прийняття в окрему сім'ю, яка створюється за бажанням подружжя або окремої особи, яка не перебуває у шлюбі, на виховання та для спільного проживання не менш як п'яти дітей-сиріт та (або) дітей, позбавлених батьківського піклування. Загальна кількість дітей, у тому числі рідних, у такій сім'ї не може перевищувати десяти осіб.

ЗАВДАННЯ 1. Попрацюйте в групах. Визначте, до яких форм влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, належать випадки, описані в наведених уривках із повідомлень українських ЗМІ.

- 1) На те, що тут живе багато дітей, натякає хіба великий саморобний спортивний майданчик у дворі. Усе з дерева — навіть паркан змайстровано з вертикальних колод.

Сходами з дому спускається насуплений хлопчик років десяти, засоромлено вітається і йде у справах — йому доручили сходити по хліб. Це один із десяти дітей, якими опікуються Володимир і Тетяна Батурські...

Ще чотирнадцятеро вже дорослі й живуть окремо, час від часу навідуючись у гості вже зі своїми дітьми. Наймолодшому онуку днями виповнилося два місяці — родина розростається з кожним днем.

...Для кожної дитини передбачена фінансова допомога в розмірі 3 тис. гривень, а зарплату вихователям нараховують залежно від кількості дітей. (За матеріалами сайту <http://life.pravda.com.ua/>.)

- 2) Здавалося б, напівсирітське дитинство залишилося в минулому і майже забуте. Та одного разу донька сказала: «Мамо, ти ж сама в інтернаті росла...». «Пішли ми до Стахановської школи-інтернату № 2, де і я колись виховувалася, — згадує Вероніка Миколаївна, — а там познайомилися з Іринкою». Потім до них у сім'ю прийшли ще Христина, Костя, Діма та Люба. Разом вони святкували Різдво й ходили у басейн, прикрашали стелю двох з'єднаних квартир малюнком з усміхненим сонцем. Замість старого каміна пічного опалення в шахтарському будинку зробили затишний куточок, де можна утаємнитися. (За матеріалами сайту <http://ukurier.gov.ua/>.)

2. У чому полягають особливості опіки та піклування

ПРИГАДАЙТЕ!

Чим відрізняється обсяг дієздатності дитини, яка не досягла 14 років, та дитини у віці від 14 до 18 років?

Формами влаштування дітей, позбавлених батьківського піклування, є встановлення опіки та піклування. *Опіка* встановлюється над дитиною, яка не досягла 14 років, а *піклування* — над дитиною віком від 14 до 18 років. Це передусім пов'язано з відмінностями в обсязі цивільної дієздатності дитини молодше 14 років та дитини віком від 14 до 18 років. Відповідно, роль опікуна та піклувальника в забезпеченні реалізації дитиною її прав відрізняється.

ЗАВДАННЯ 2. Попрацюйте із джерелом права. Ознайомтеся з текстами статей 67—71 Цивільного кодексу України, уміщеними в додатках до підручника. Визначте, які з названих дій може здійснювати опікун, а які — піклувальник:

- розпоряджатися заробітком, стипендією або іншими доходами дитини;
- укладати договори від імені дитини;
- надавати згоду на вчинення дитиною правочинів.

3. Коли і з якою метою встановлюється патронат над дітьми

Патронат над дітьми — це тимчасовий догляд, виховання та реабілітація дитини в сім'ї патронатного вихователя на період подолання дитиною, її батьками або іншими законними представниками складних життєвих обставин (стаття 252 Сімейного кодексу України). Патронат є відносно новим явищем у законодавстві нашої держави. Термін перебування дитини в сім'ї патронатного вихователя встановлюється органом опіки та піклування й не може перевищувати трьох місяців. У разі наявності обставин, що обґрунтовують необхідність і доцільність перебування дитини в сім'ї патронатного вихователя понад зазначений термін, орган опіки та піклування може його подовжити. Загальний термін перебування дитини в сім'ї патронатного вихователя не може перевищувати шести місяців.

Для влаштування дитини в патронатну сім'ю орган опіки і піклування укладає з нею договір про патронат над дитиною.

ЗАВДАННЯ 3. Попрацюйте в парах. Порівняйте патронат над дітьми із: 1) передачею до прийомної сім'ї; 2) передачею до дитячого будинку сімейного типу. Виділіть спільні та відмінні риси. У яких випадках, на вашу думку, є доцільним використання кожної із цих форм влаштування дітей, позбавлених батьківського піклування?

Висновок

- Відповідно до норм міжнародного та національного права, наша держава бере на себе обов'язок піклуватися про дітей, які опинилися в складних життєвих обставинах: стали сиротами чи були позбавлені батьківського піклування. Законом передбачені різні форми влаштування таких дітей. Усі вони спрямовані насамперед на забезпечення інтересів дитини, стабільних та гармонійних умов її життя.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Подайте у вигляді схеми форми влаштування дітей, позбавлених батьківського піклування.
2. Порівняйте поняття, визначивши в них спільне та відмінне.

Поняття	Спільне	Відмінне
Опіка		
Піклування		

3. **Проведіть міні-дослідження.** Знайдіть у повідомленнях ЗМІ приклади різних форм влаштування дітей, позбавлених батьківського піклування.

§ 20. Неповнолітні як учасники трудових правовідносин

ПРИГАДАЙТЕ!

У чому полягає зміст права на працю?

1. Як неповнолітньому влаштуватися на роботу

Держава піклується про стан фізичного і психологічного здоров'я дітей, ураховуючи, що робота задля отримання заробітку вимагає значних додаткових зусиль, а також те, що найважливішим для молодого покоління є навчання. Тому в статті 188 Кодексу законів про працю України було визначено загальну норму, згідно з якою прийом на роботу осіб віком до 16 років не допускається. Проте за виняткових обставин на роботу можуть прийматися особи, які досягли 15 років, але тільки за згодою одного з батьків або особи, що його замінює. Для підготовки молоді до продуктивної праці існує можливість прийняття на роботу учнів загальноосвітніх шкіл, професійно-технічних і середніх спеціальних навчальних закладів для виконання легкої роботи. Вона не повинна завдавати шкоди здоров'ю та порушувати процес навчання, а проходити у вільний від навчання час після досягнення ними 14-річного віку за згодою одного з батьків або особи, що його замінює.

За загальним правилом при прийомі на роботу особи подають такі документи: заява, паспорт або свідоцтво про народження (для неповнолітніх), військовий квиток чи приписне свідоцтво (для військовозобов'язаних), трудова книжка (за її наявності). Якщо для виконання трудової функції обов'язково потрібні спеціальні знання, працівник при укладанні договору зобов'язаний подати документ про професійну підготовку або освіту (лікар, учитель тощо).

Згідно зі статтею 25 Кодексу законів про працю України, власник або уповноважений ним орган не мають права вимагати від працівника, який влаштовується на роботу, даних про його партійну, національну належність, походження. Забороняється вимагати і будь-які інші документи, крім перелічених вище.

Прийом на роботу осіб, які не досягли 18 років, здійснюється після обов'язкового попереднього медичного огляду, і в подальшому до досягнення ними 21 року вони підлягають щорічному обов'язковому медичному огляду.

На кожному підприємстві, в установі, організації має вестися спеціальний облік працівників, які не досягли 18 років, із зазначенням дати їх народження.

Трудовий договір із неповнолітнім обов'язково укладається в письмовій формі.

2. Який робочий час і час відпочинку встановлено для неповнолітніх

Стаття 45 Конституції України гарантує кожному право на відпочинок. Тому питання, які стосуються робочого часу й часу відпочинку, досить чітко врегульовані чинним трудовим законодавством.

Робочий час — це час, протягом якого працівник має виконувати свої трудові обов'язки згідно із чинним законодавством про працю, правилами внутрішнього трудового розпорядку й колективним і трудовим договорами.

ВИДИ РОБОЧОГО ЧАСУ	
	Нормальна тривалість робочого часу
	Скорочений робочий час
	Неповний робочий час
	Нормований і ненормований робочий час
	Надурочний робочий час
	Нічний робочий час

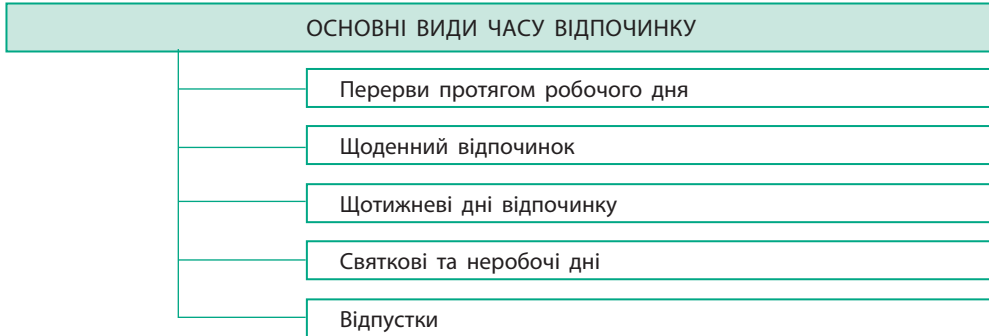
Відповідно до статті 50 Кодексу законів про працю України, нормальна тривалість робочого часу працівників не може перевищувати 40 годин на тиждень.

ТРИВАЛІСТЬ РОБОЧОГО ЧАСУ НЕПОВНОЛІТНІХ

Категорія неповнолітніх	Для працівників віком від 16 до 18 років	Для осіб віком від 15 до 16 років	Для учнів віком від 14 до 15 років, які працюють у період канікул
Тривалість робочого часу	36 годин на тиждень	24 години на тиждень	24 години на тиждень
	Тривалість робочого часу учнів, які працюють протягом навчального року у вільний від навчання час, не може перевищувати половини максимальної тривалості робочого часу для осіб відповідного віку		

ЗАВДАННЯ 1. Проаналізуйте схему «Види робочого часу» й таблицю «Тривалість робочого часу неповнолітніх» та визначте, який вид робочого часу встановлено в Україні для неповнолітніх.

Часом відпочинку є встановлений законодавством час, протягом якого працівники звільняються від виконання своїх трудових обов'язків і який можуть використовувати на власний розсуд.

Протягом робочого дня працівникам має надаватися *перерва* для відпочинку та харчування тривалістю не більше двох годин (обідня перерва). Перерва для відпочинку й харчування надається, як правило, через чотири години після початку роботи. Перерви в робочий час не включаються. Крім цього, для окремих категорій працівників встановлюються додаткові, визначеної тривалості перерви (наприклад перерви для обігрівання в холодну пору року для працівників, які працюють на свіжому повітрі).

Тривалість *відпочинку між робочими днями* залежить від тривалості робочого дня та режиму роботи. Він повинен бути не меншим за тривалість робочого часу.

Мінімальна тривалість щорічної відпустки складає 24 календарні дні. Порядок вирахування тривалості щорічної відпустки визначається законодавством. Для окремих категорій працівників можуть встановлюватися відпустки, тривалість яких є більшою. Зокрема, неповнолітнім щорічна відпустка надається тривалістю 31 календарний день у зручний для них час.

Щорічна основна відпустка неповнолітнім може надаватися також у перший рік роботи за їхньою заявою до настання шестимісячного строку безперервної роботи на певному підприємстві, в організації, установі.

Ненадання щорічної відпустки особам віком до 18 років протягом робочого року забороняється. Заміна неповнолітнім усіх видів відпусток грошовою компенсацією не допускається.

Працівники, що поєднують роботу з навчанням, мають право на додаткову відпустку за місцем роботи.

3. Як оплачується праця неповнолітніх

ЗАВДАННЯ 2. Попрацюйте із джерелом права. Ознайомтеся зі змістом статті 194 Кодексу законів про працю України та вкажіть, як оплачується праця різних категорій неповнолітніх, які є учасниками трудових правовідносин.

Кодекс законів про працю України

Стаття 194. Оплата праці працівників молодше вісімнадцяти років при скороченій тривалості щоденної роботи

Заробітна плата працівникам молодше вісімнадцяти років при скороченій тривалості щоденної роботи виплачується в такому ж розмірі, як працівникам відповідних категорій при повній тривалості щоденної роботи.

Праця працівників молодше вісімнадцяти років, допущених до відрядних робіт, оплачується за відрядними розцінками, встановленими для дорослих працівників, з доплатою за тарифною ставкою за час, на який тривалість їх щоденної роботи скорочується порівняно з тривалістю щоденної роботи дорослих працівників.

Оплата праці учнів загальноосвітніх шкіл, професійно-технічних і середніх спеціальних навчальних закладів, які працюють у вільний від навчання час, провадиться пропорційно відпрацьованому часу або залежно від виробітку. Підприємства можуть встановлювати учням доплати до заробітної плати.

4. У чому полягають особливості розірвання трудового договору з неповнолітніми

Законодавство України встановлює вичерпний перелік умов, за яких працівник може бути звільнений. У такий спосіб закон захищає його права.

Припинення трудового договору — це закінчення дії трудового договору незалежно від причин та підстав. Кодекс законів про працю України наводить такий перелік підстав припинення трудового договору:

- 1) угода сторін;
- 2) закінчення строку, крім випадків, коли трудові відносини фактично тривають, і жодна зі сторін не поставила вимогу про їх припинення;
- 3) призов або вступ працівника на військову службу, направлення на альтернативну (невійськову) службу;
- 4) розірвання трудового договору з ініціативи працівника, власника або уповноваженого ним органу або на вимогу профспілкового чи іншого уповноваженого на представництво трудовим колективом органу;
- 5) переведення працівника за його згодою на інше підприємство, в установу, організацію або перехід на виборну посаду;
- 6) відмова працівника від переведення на роботу до іншої місцевості разом із підприємством, установою, організацією, а також відмова від продовження роботи у зв'язку зі зміною істотних умов праці;
- 7) набуття законної сили вироку суду, яким працівника засуджено (крім випадків звільнення від відбування покарання з випробуванням) до позбавлення волі або до іншого покарання, яке виключає можливість продовження виконуваної роботи;
- 8) підстави, передбачені контрактом.

Кодекс законів про працю України встановлює певний порядок *розірвання трудового договору з ініціативи працівника*.

Працівник, який уклав трудовий договір на невизначений строк (безстроковий), має право розірвати трудовий договір у будь-який час, але зобов'язаний попередити про це власника або уповноважений ним орган письмово за два тижні.

Працівник, попередивши адміністрацію про розірвання трудового договору, укладеного на невизначений строк, має право до закінчення строку попередження відізвати свою заяву. Звільнення в такому випадку не відбувається, якщо тільки на його місце не був запрошений інший працівник і якому, згідно із законом, не може бути відмовлено в укладанні трудового договору.

Дострокове розірвання строкового трудового договору з ініціативи працівника допускається у випадках його хвороби або інвалідності, які перешкоджають виконанню роботи за договором, порушення власником або уповноваженим ним органом законодавства про працю, колективного або трудового договору, а також з інших поважних причин, що пов'язані з неможливістю продовжувати роботу.

Власник або уповноважений ним орган мають право розірвати трудовий договір зі своєї ініціативи лише за наявності таких підстав:

- 1) змін в організації виробництва та праці, у тому числі ліквідації, реорганізації, банкрутства або перепрофілювання підприємства, установи, організації, скорочення кількості або штату працівників;
- 2) виявленої невідповідності працівника посаді, яку він обіймає, або виконуваній роботі внаслідок недостатньої кваліфікації або стану здоров'я, які перешкоджають продовженню цієї роботи, а також у разі скасування допуску до державної таємниці, якщо виконання покладених на нього обов'язків вимагає доступу до державної таємниці;
- 3) систематичного невиконання працівником без поважних причин обов'язків, покладених на нього трудовим договором або правилами внутрішнього трудового розпорядку, якщо до працівника раніше застосовувалися заходи дисциплінарного чи громадського стягнення;
- 4) прогулу (у тому числі відсутності на роботі більше ніж три години протягом робочого дня) без поважних причин;
- 5) нез'явлення на роботу протягом більш ніж чотирьох місяців поспіль унаслідок тимчасової непрацездатності, не враховуючи відпустки з вагітності і пологів, якщо законодавством не встановлений триваліший строк збереження місця роботи (посади) при певному захворюванні;
- 6) поновлення на роботі працівника, який раніше виконував цю роботу;
- 7) появи на роботі в нетверезому стані, у стані наркотичного або токсичного сп'яніння;
- 8) вчинення за місцем роботи розкрадання (у тому числі дрібного) майна власника, встановленого вироком суду, що набув законної сили, чи

постановою органу, до компетенції якого входить накладення адміністративного стягнення або застосування заходів громадського впливу.

Звільнення працівників, молодших за 18 років, з ініціативи власника або уповноваженого ним органу допускається, крім дотримання загального порядку звільнення, тільки за згодою служби у справах дітей.

Роботодавець зобов'язаний здійснювати працевлаштування неповнолітніх працівників у випадках їх звільнення:

- у разі виявленої невідповідності працівника обійманій посаді або виконуваній роботі внаслідок недостатньої кваліфікації або стану здоров'я, які перешкоджають продовженню цієї роботи;
- у разі поновлення на роботі працівника, який раніше виконував цю роботу;
- за умов зміни в організації виробництва й праці, у тому числі ліквідації або репрофілювання підприємства, установи, організації, скорочення кількості або штату працівників, банкрутства.

Якщо продовження роботи неповнолітнього працівника загрожує його здоров'ю або порушує його законні інтереси, батьки, усиновлювачі й піклувальник неповнолітнього, а також державні органи та службові особи, на яких покладено нагляд і контроль за дотриманням законодавства про працю, мають право вимагати розірвання трудового договору з неповнолітнім.

5. Як закон охороняє працю неповнолітніх

ЗАВДАННЯ 3. Попрацюйте із джерелом права. Укажіть, які вимоги встановлює держава щодо охорони праці неповнолітніх із метою збереження їх життя і здоров'я.

Закон України «Про охорону праці»

Стаття 11. Охорона праці неповнолітніх

Не допускається залучення неповнолітніх до праці на важких роботах і на роботах із шкідливими або небезпечними умовами праці, на підземних роботах, до нічних, надурочних робіт та робіт у вихідні дні, а також до підймання і переміщення речей, маса яких перевищує встановлені для них граничні норми, відповідно до переліку важких робіт і робіт із шкідливими і небезпечними умовами праці, граничних норм підймання і переміщення важких речей, що затверджуються центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері охорони здоров'я.

Неповнолітні приймаються на роботу лише після попереднього медичного огляду.

Порядок трудового і професійного навчання неповнолітніх професій, пов'язаних з важкими роботами і роботами із шкідливими або небезпечними умовами праці, визначається положенням, яке затверджується центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері охорони праці.

Вік, з якого допускається прийняття на роботу, тривалість робочого часу, відпусток та деякі інші умови праці неповнолітніх визначаються законом.

Як уже зазначалося, праця неповнолітніх, які не досягли 16 років, є скоріше винятком, ніж загальним правилом, тому до організації виробничого процесу з участю молоді держава ставиться особливо уважно. Участь неповнолітніх у трудових правовідносинах жодним чином не має негативно відбитися на стані їхнього здоров'я.

Роботодавець не має права застосовувати працю неповнолітніх на:

- важких роботах та роботах зі шкідливими або небезпечними умовами праці;
- підземних роботах;
- роботах, що передбачають підіймання й переміщення речей, маса яких перевищує встановлені для неповнолітніх граничні норми;
- нічних, надурочних роботах і роботах у вихідні дні.

Підлітків забороняється призначати на роботи, які пов'язані тільки з підійманням, утриманням або переміщенням важких речей.

До роботи, що потребує підіймання та переміщення важких речей, допускаються підлітки, які не мають медичних протипоказань, що засвідчено відповідною медичною довідкою. До тривалої роботи з підіймання та переміщення важких речей підлітки до 15 років узагалі не допускаються.

Роботодавець має забезпечити обов'язкове проходження підлітками, які в нього працюють, попереднього та наступних періодичних медичних оглядів.

Обов'язковим має бути рівномірний розподіл тижневого робочого часу за днями п'яти- або шестиденного робочого тижня. Робота підлітків із вантажами не повинна становити більше ніж 1/3 робочого часу. Вага окремого вантажу та сумарна вага вантажу, який мають підіймати та переміщувати підлітки, не може перевищувати граничних норм.

ГРАНИЧНІ НОРМИ СУМАРНОЇ ВАГИ ВАНТАЖУ ДЛЯ ПІДЛІТКІВ
У РОЗРАХУНКУ НА 1 ГОДИНУ РОБОЧОГО ЧАСУ

Календарний вік, років	Сумарна вага вантажів (кг), що підіймаються (переміщуються) при виконанні роботи (сумарна вага вантажу дорівнює добутку ваги вантажу на кількість його підйомів і переміщень)			
	із рівня робочої поверхні		із підлоги	
	юнаки	дівчата	юнаки	дівчата
14	10	5	7	3,5
15	48	12	24	6
16	160	40	80	20
17	272	72	130	32

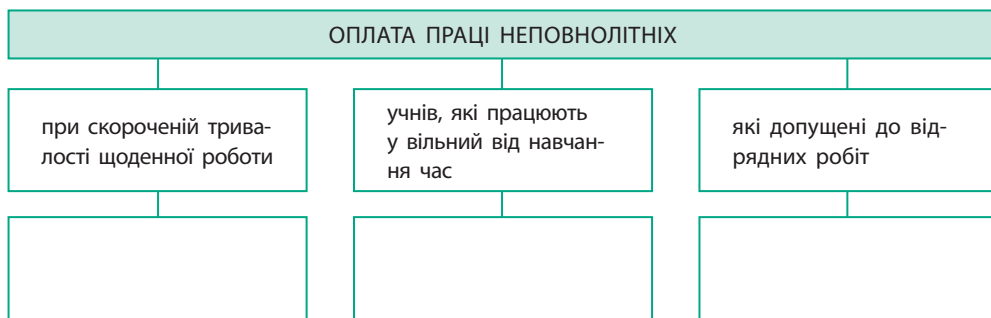
Держава уважно ставиться до організації виробничого процесу з участю молоді

Висновок

- Неповнолітні в трудових правовідносинах прирівнюються у правах до повнолітніх, а у сфері охорони праці, робочого часу та ряду інших умов праці мають пільги, які встановлюються законодавством України. Такі пільги обумовлені особливостями фізичного і психічного здоров'я неповнолітніх, необхідністю забезпечення їхнього всебічного розвитку.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Назвіть види відпочинку, які встановлені для неповнолітніх, що працюють.
2. Доповніть схему.

3. Порівняйте поняття, визначивши в них спільне та відмінне.

Поняття	Спільне	Відмінне
Нормальна тривалість робочого часу		
Скорочений робочий час		

4. Проаналізуйте ситуацію з правової точки зору.

Павло М. (17 років) під час літніх канікул працював за трудовим договором у кав'ярні «Надія». Під час прибирання залу хлопець скористався пирососом, вмикаючи який, випадково вимкнув холодильник. Однак Павло цього не помітив. У результаті того, що холодильник тривалий час не працював, більшість продуктів була зіпсована. Адміністрація закладу зобов'язала Павла відшкодувати збитки, сума яких становила 4000 грн і значно перевищувала суму заробітної плати хлопця.

Чи правомірними є дії адміністрації? Хто має відшкодувати збитки?

5. Проведіть міні-дослідження за темою «Праця неповнолітніх: особливості прийому на роботу». Зверніть увагу на такі питання:

- 1) Які загальні правила прийому на роботу поширюються на неповнолітніх?
- 2) Чи потрібна згода батьків для прийому на роботу неповнолітніх?
- 3) Які особливості передбачені законодавством при прийомі на роботу неповнолітніх? Із чим вони пов'язані?
- 4) Чи доводилось вам або вашим знайомим улаштуватися на роботу? Чи не порушувалися при цьому права неповнолітніх?

§ 21. Практичне заняття. Працевлаштування неповнолітніх

ПРИГАДАЙТЕ!

Які вимоги щодо укладення трудового договору з неповнолітніми встановлено законодавством?

ПОМІРКУЙТЕ!

Які обставини змушують неповнолітніх улаштуватися на роботу?

1. Як порушуються права неповнолітніх, що працюють

ЗАВДАННЯ 1. Попрацюйте в парах. Ознайомтеся з наведеним повідомленням ЗМІ та дайте відповіді на запитання.

- 1) Із якого віку допускається прийом дітей на роботу?
- 2) Які норми трудового законодавства були порушені в цьому випадку?
- 3) До яких робіт заборонено залучати дітей?

Про те, що на одній із птахофабрик Харківської області використовується нелегальна дитяча праця, стало відомо після нещасного випадку. 16-річного Олега привезли до реанімації місцевої лікарні просто з роботи. Підліток, у якого медики констатували набряк Квінке та анафілактичний шок, провів у комі три години. Медики повідомили про нещасний випадок до поліції. Перша ж перевірка виявила, що керівництво птахофабрики без оформлення, інструктажу та дозволу медиків допускало до шкідливої роботи дітей. На птахофабриці працювали навіть десятирічні хлопчеська. (За матеріалами сайту <http://fakty.ua>.)

2. Як неповнолітньому не стати жертвою шахраїв при влаштуванні на роботу

На ринку праці афери є достатньо поширеним явищем. У зв'язку із цим при пошуку роботи слід дотримуватися низки правил:

- 1) Необхідно *впевнитися в реальному існуванні роботодавця* (як юридичної особи або суб'єкта підприємницької діяльності — фізичної особи), його реальній роботі у своїй галузі. Це можна зробити за допомогою простого пошуку в Інтернеті; доцільно також порадитися з батьками та за можливості ознайомитися з документами роботодавця.
- 2) Слід *звертати увагу на розмір заробітної плати*. Якщо обіцяна заробітна плата суттєво вища за ту, що пропонується за таку роботу в інших місцях, то скоріше за все наявне шахрайство.
- 3) Не варто погоджуватися на пропозиції «безкоштовного стажування», «випробувального терміну». Відповідно до частини 3 статті 26 Кодексу законів про працю України, *випробування при прийомі на роботу неповнолітніх застосовуватися не може*.
- 4) У разі прийняття на роботу неповнолітніх у віці *до 16 років* обов'язково є *згода батьків*. Інакше такий трудовий договір не матиме юридичної сили.
- 5) У жодному разі *не слід сплачувати кошти роботодавцю за «майбутнє» місце роботи*, навчання, товари для реалізації тощо. У більшості випадків такі пропозиції — ознака можливого шахрайства.
- 6) *Співбесіда* є важливим етапом при прийнятті на роботу. Слід докладно дізнатися, у чому саме полягатимуть трудові обов'язки. Також необхідно звернути увагу на характер проведення співбесіди. Найкраще, коли вона має індивідуальний характер. Співбесіда у вигляді «лекції» або великий потік кандидатів на працевлаштування може свідчити про шахрайську схему.
- 7) Згідно із законодавством, *роботодавець зобов'язаний укладати трудовий договір із неповнолітніми в письмовій формі*. У подальшому слід також наполягати на письмовій формі трудового договору. За його наявності легше захистити свої права.
- 8) Слід *обережно ставитися до посередників* на ринку працевлаштування. Саме на цю сферу діяльності припадає найбільша частка шахрайств, пов'язаних із працевлаштуванням.

3. Як укласти трудовий договір

ЗАВДАННЯ 2. Ознайомтеся з наведеним зразком трудового договору. Укажіть, із яких частин він складається, яку інформацію містить. Які з його положень не можуть бути включені до договору з неповнолітнім?

Зразок трудового договору

ТРУДОВИЙ ДОГОВІР № _____

_____ (населений пункт)

_____ (дата)

СТОРОНИ ДОГОВОРУ

ПАТ «Зоря» (іменоване далі — РОБОТОДАВЕЦЬ) в особі директора Петренка Веніаміна Вадимовича, що діє на підставі Статуту, з одного боку, і громадянин(ка) України Семененко Валентина Петрівна (іменований(а) надалі — ПРАЦІВНИК), з іншого боку, уклали цей договір (далі — Договір) про таке:

1. ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ

1.1. Даний Договір є строковим трудовим договором.

1.2. У ході виконання Договору виникають трудові відносини між роботодавцем і працівником, засновані на зобов'язанні ПРАЦІВНИКА виконувати роботу, передбачену умовами Договору, та зобов'язанні роботодавця виплачувати працівникові заробітну плату згідно з цим Договором і забезпечувати всі необхідні умови праці.

2. ОБОВ'ЯЗКИ СТОРІН

2.1. ПРАЦІВНИК приймається на роботу на посаду швачки.

2.2. ПРАЦІВНИК зобов'язується точно, своєчасно і в повному обсязі виконувати всі покладені на нього трудові обов'язки, сумлінно виконувати всі вказівки і розпорядження адміністрації РОБОТОДАВЦЯ, дотримуватися трудової дисципліни і правил внутрішнього трудового розпорядку.

2.3. РОБОТОДАВЕЦЬ зобов'язується організувати працю ПРАЦІВНИКА, надати робоче місце і забезпечити його необхідним обладнанням. Конкретний перелік обладнання та інші умови організації робочого місця визначаються роботодавцем самостійно.

3. ОПЛАТА ПРАЦІ

3.1. Оплата праці працівників здійснюється РОБОТОДАВЦЕМ згідно зі штатним розкладом.

3.2. Виплата заробітної плати проводиться в національній валюті два рази на місяць: 20 числа — за відпрацьовану першу половину місяця, 5 числа наступного місяця — за відпрацьовану другу половину місяця.

3.3. РОБОТОДАВЕЦЬ нараховує працівникам надбавки, доплати, премії та інші виплати відповідно до норм колективного договору підприємства з дотриманням норм і гарантій, передбачених законодавством, генеральною, галузевими (міжгалузевими) та територіальними угодами.

3.4. Податок на доходи фізичних осіб та єдиний внесок на загальнообов'язкове державне соціальне страхування утримуються РОБОТОДАВЦЕМ із заробітної плати ПРАЦІВНИКА відповідно до законодавства України.

3.5. ПРАЦІВНИК зобов'язаний повідомити РОБОТОДАВЦЯ про подію, настання якої не дає права ПРАЦІВНИКОВІ на застосування податкової соціальної пільги до його заробітної плати, у місяці настання такої події.

4. СОЦІАЛЬНЕ СТРАХУВАННЯ ПРАЦІВНИКА

4.1. У разі тимчасової непрацездатності ПРАЦІВНИК звільняється РОБОТОДАВЦЕМ від роботи на весь її період. Після закінчення тимчасової непрацездатності ПРАЦІВНИК зобов'язаний надати документ, що підтверджує тимчасову непрацездатність.

4.2. Оплата тимчасової непрацездатності ПРАЦІВНИКА проводиться в порядку, встановленому законодавством.

5. РОБОЧИЙ ЧАС

5.1. ПРАЦІВНИКУ встановлюється 5-денний робочий тиждень із двома вихідними днями (субота і неділя). Тривалість робочого тижня становить 40 годин. Режим роботи протягом робочого дня — з 9.00 до 18.00 з перервою на обід на одну годину з 13.00 до 14.00.

5.2. РОБОТОДАВЕЦЬ може залучити ПРАЦІВНИКА до виконання роботи після закінчення робочого дня тільки за згодою ПРАЦІВНИКА з повідомленням про це не пізніше 15 години цього дня з оплатою понаднормово відпрацьованого часу відповідно до чинного законодавства.

5.3. РОБОТОДАВЕЦЬ може залучити ПРАЦІВНИКА до виконання роботи у вихідні та святкові дні тільки у встановлених законодавством випадках з оплатою відповідно до чинного законодавства.

6. ВІДПУСТКИ ТА ВИХІДНІ (СВЯТКОВІ) ДНІ

6.1. ПРАЦІВНИКУ надається щорічна основна відпустка тривалістю 24 календарні дні, що оплачується відповідно до чинного законодавства. Надання інших видів відпусток здійснюється на умовах та в порядку, встановлених чинним законодавством. За рішенням РОБОТОДАВЦЯ ПРАЦІВНИКУ на підставі його заяви може бути надана відпустка без збереження заробітної плати за згодою сторін, передбачена статтею 26 Закону України «Про відпустки».

6.2. ПРАЦІВНИК зобов'язаний подавати заяву про надання йому щорічної відпустки не пізніше ніж за 20 днів до запланованої дати початку відпустки, із метою забезпечення гарантії того, що відсутність ПРАЦІВНИКА не вплине на надання послуг і виконання робіт РОБОТОДАВЦЕМ.

6.3. ПРАЦІВНИК має право на відпочинок у святкові та неробочі дні, встановлені чинним законодавством.

7. ВІДРЯДЖЕННЯ

7.1. У разі виробничої необхідності РОБОТОДАВЕЦЬ має право направляти ПРАЦІВНИКА за його згодою у службове відрядження, про що ПРАЦІВНИК повідомляється не пізніше ніж за 7 календарних днів до його початку.

7.2. Працівникам, які направляються РОБОТОДАВЦЕМ у службове відрядження, оплачуються витрати на проїзд до місця призначення й назад, наймання житлового приміщення і добові за час перебування у відрядженні відповідно до норм, установлених законодавством України та колективним договором підприємства.

8. ПОРЯДОК ПРОФЕСІЙНОГО НАВЧАННЯ ПРАЦІВНИКА

8.1. У разі недостатньої кваліфікації або рівня підготовки для виконання всіх покладених на нього трудових обов'язків ПРАЦІВНИК зобов'язаний пройти відповідні курси підвищення кваліфікації, перепідготовку або інші види професійного навчання для придбання необхідних для виконання роботи навичок, знань тощо (далі — професійне навчання).

8.2. Сторони встановлюють такий порядок професійного навчання ПРАЦІВНИКА:

РОБОТОДАВЕЦЬ за погодженням із ПРАЦІВНИКОМ визначає перелік необхідних для виконання роботи навичок, знань та ін., які повинен опанувати ПРАЦІВНИК, та перелік навчальних закладів, курсів, лекцій та ін., що надають необхідні знання. Навчання ПРАЦІВНИКА може здійснюватися як із відривом від виконання ним трудових обов'язків, так і з продовженням виконання ним трудових обов'язків за спеціально встановленим графіком. Навчання ПРАЦІВНИКА може здійснюватися як за його власний рахунок, так і за рахунок РОБОТОДАВЦЯ.

9. СОЦІАЛЬНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

9.1. Соціальне забезпечення ПРАЦІВНИКА здійснюється РОБОТОДАВЦЕМ у порядку, встановленому колективним договором підприємства.

10. ТЕРМІН ДІЇ ДОГОВОРУ

10.1. Термін дії договору з _____ до _____.

11. ТЕРМІН ПОПЕРЕДЖЕННЯ ПРО РОЗІРВАННЯ ДОГОВОРУ

11.1. Сторони можуть достроково розірвати Договір із власної ініціативи тільки при повідомленні один одного не менш ніж за 2 тижні до дати розірвання Договору.

12. ПІДСТАВИ ДЛЯ РОЗІРВАННЯ ДОГОВОРУ

12.1. Цей Договір розривається:

а) за угодою сторін, відповідно до пункту 1 статті 36 Кодексу законів про працю України (далі — КЗпП);

б) у зв'язку із закінченням терміну дії Договору відповідно до пункту 2 статті 36 КЗпП;

в) з ініціативи ПРАЦІВНИКА у випадках, передбачених законодавством (статті 38, 39 КЗпП) і цим Договором;

г) з ініціативи роботодавця у випадках, передбачених законодавством (статті 40, 41 КЗпП) і цим Договором;

д) з інших причин, передбачених законодавством.

12.2. РОБОТОДАВЕЦЬ має право розірвати цей Договір із власної ініціативи також у таких випадках:

а) ПРАЦІВНИК незадовільно виконує покладені на нього трудові обов'язки з причин недостатньої кваліфікації (відсутність необхідних знань) і не бажає проходити професійне навчання;

б) ПРАЦІВНИК відмовляється виконувати рішення РОБОТОДАВЦЯ про його переміщення на роботу в інший підрозділ підприємства.

12.3. Про рішення РОБОТОДАВЦЯ щодо дострокового розірвання трудового договору ПРАЦІВНИК повідомляється в письмовій формі.

При розірванні Договору на підставах, зазначених у пункті 12.2 Договору, звільнення ПРАЦІВНИКА проводиться відповідно до пункту 8 статті 36 КЗпП України (підстави, передбачені Договором).

12.4. ПРАЦІВНИК має право розірвати Договір у разі невиконання РОБОТОДАВЦЕМ своїх зобов'язань. ПРАЦІВНИК зобов'язаний письмово попередити РОБОТОДАВЦЯ про факт порушення своїх прав і має право вимагати розірвання договору в разі нежиття заходів щодо усунення цього порушення з боку РОБОТОДАВЦЯ.

13. КОНФІДЕНЦІЙНІСТЬ

13.1. ПРАЦІВНИК зобов'язується не розголошувати комерційну таємницю підприємства РОБОТОДАВЦЯ, не використовувати її в інтересах третіх осіб. Під комерційною таємницею підприємства розуміються відомості, які пов'язані з виробництвом та технологічною інформацією і є «ноу-хау» підприємства.

13.2. ПРАЦІВНИК несе особисту відповідальність за розголошення комерційної інформації, використання якої третіми особами може завдати фінансових збитків РОБОТОДАВЦЮ і вплинути на його репутацію.

13.3. ПРАЦІВНИК згоден на обробку його персональних даних РОБОТОДАВЦЕМ у випадку та порядку, встановленими Законом України «Про захист персональних даних».

13.4. РОБОТОДАВЕЦЬ зобов'язується не передавати персональні дані ПРАЦІВНИКА, які йому стали відомі під час виконання цього Договору, третім особам, крім випадків, коли така передача здійснюється при поданні РОБОТОДАВЦЕМ різних видів звітності в державні органи, що передбачено законодавством України.

14. ІНШІ УМОВИ

14.1. Цей договір складено у двох примірниках, що мають однакову юридичну силу, по одному для РОБОТОДАВЦЯ і ПРАЦІВНИКА. Питання, не врегульовані цим Договором, вирішуються відповідно до чинного законодавства.

14.2. Перед підписанням даного Договору ПРАЦІВНИК ознайомлений із правилами трудової дисципліни, правилами внутрішнього трудового розпорядку, технікою безпеки, правилами пожежної безпеки.

15. РЕКВІЗИТИ СТОРІН

РОБОТОДАВЕЦЬ:

ПАТ «Зоря»

м. Харків, просп. Ландау, 25, оф. 60
р/р 312467498372 в ПАТ «Приватбанк»
МФО 300012
Код ЄДРПОУ 12767346

Директор ПАТ «Зоря»

Петренко В. В. Петренко

ПРАЦІВНИК:

Валентина Петрівна Семененко
м. Харків, вул. Світла, 12, кв. 35
паспорт ММ 126375
виданий Київським РУ ГУ МВС у м. Харкові
18 жовтня 2014 року
Ідентифікаційний номер 3254718695

Семененко В. П. Семененко

Висновок

- Умови праці неповнолітніх мають відрізнятися від умов праці дорослих працівників. Це пояснюється як фізіологічними особливостями організму підлітків, який тільки формується, так і відсутністю в більшості з них відповідної професії та спеціальності. Саме ці обставини й визначили відмінність правового регулювання їхньої праці, хоча за загальним правилом на неповнолітніх повністю поширюється законодавство про працю.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. **Проаналізуйте ситуації з правової точки зору.** Які порушення в них допущено?
  - 1) Із 17-річною Ольгою агрофірма «Кавунчик» уклала усний трудовий договір, відповідно до якого вона в серпні, під час літніх канікул, займатиметься сільськогосподарськими роботами. Час роботи визначено в обсязі 24 годин на тиждень. За згодою сторін Ольга була звільнена від проходження медичного огляду.
  - 2) 15-річний Віталій був прийнятий вантажником до магазину «Вітерець». Було укладено письмовий трудовий договір, відповідно до якого він працював у нічну зміну. Робочий час був визначений в обсязі 18 годин на тиждень. Віталій вирішив приховати укладення трудового договору від батьків.
  - 3) 16-річна Ганна була прийнята на роботу до магазину «Коники» помічницею продавця. Було укладено письмовий трудовий договір, відповідно до якого її заробітна плата становила 50 % від заробітної плати, визначеної для дорослого помічника продавця, зважаючи на вік дівчини.
  - 4) 16-річний Тимур влаштувався на роботу на завод «Підшипник» помічником оператора токарного верстата. Після п'яти місяців роботи на заводі він звернувся до керівництва із заявою про надання щорічної відпустки, однак йому було відмовлено з посиланням на те, що він не пропрацював на заводі шести місяців, визначених законодавством.
2. Підготуйте текст трудового договору між підприємством і неповнолітнім, урахувавши вимоги, які встановлені законодавством щодо охорони праці неповнолітніх. Скористайтесь наведеним у параграфі зразком.

§ 22. Адміністративна відповідальність неповнолітніх

ПРИГАДАЙТЕ!

1. Що називають правопорушенням?
2. Що таке юридична відповідальність?

ОСНОВНЕ ПОНЯТТЯ: адміністративне правопорушення.

1. Які правопорушення називають адміністративними

Загальне поняття адміністративного правопорушення дає стаття 9 Кодексу України про адміністративні правопорушення.

Адміністративним правопорушенням (проступком) визнається протиправна, винна (умисна або необережна) дія чи бездіяльність, що посягає на державний або громадський порядок, власність, права і свободи громадян, установлений порядок управління, за яку законодавством передбачена адміністративна відповідальність.

Склад адміністративного правопорушення включає об'єкт, об'єктивну сторону, суб'єкт, суб'єктивну сторону.

- 1) *Об'єкт адміністративного правопорушення* — суспільні відносини, що охороняються адміністративним правом, на які посягає правопорушення.
- 2) *Об'єктивна сторона* — зовнішній прояв суспільно небезпечного посягання на об'єкт адміністративного правопорушення. Це може бути як дія (наприклад, розпивання спиртних напоїв у громадських місцях), так і бездіяльність, коли закон вимагає активних дій (ухилення свідка від явки в суд або орган попереднього слідства чи дізнання).
- 3) *Суб'єкт* — осудна фізична особа (громадянин України, іноземець, особа без громадянства), яка на момент вчинення адміністративного правопорушення досягла 16-річного віку.
- 4) *Суб'єктивна сторона* адміністративного правопорушення полягає в психічному ставленні суб'єкта до вчиненого антигромадського діяння.

Справи про адміністративні правопорушення розглядають адміністративні комісії, виконавчі комітети сільських, селищних, міських рад, районні, районні в місті, міські чи міськрайонні суди (судді), органи Національної поліції, органи Державної прикордонної служби України, органи державного пожежного нагляду тощо.

ЗАВДАННЯ. Проаналізуйте ситуацію з правової точки зору. Визначте вид правопорушення (якщо таке було наявне) та охарактеризуйте його склад.

Перебуваючи у стані алкогольного сп'яніння, громадянин К. (17 років) вимагав від водія автобуса змінити маршрут. На зауваження водія й пасажирів він відповідав брутальною лайкою.

2. Коли настає адміністративна відповідальність

Адміністративна відповідальність є одним із видів юридичної відповідальності.

Адміністративна відповідальність — це обов'язок особи, яка вчинила адміністративний проступок, нести відповідальність за свої протиправні дії в межах установленого законом стягнення.

Отже, правовим наслідком адміністративного правопорушення, мірою відповідальності за вчинене є *адміністративне стягнення*. Воно застосовується з метою виховання особи, яка вчинила адміністративне правопорушення, у дусі поваги до закону і права, а також запобігання вчиненню нових правопорушень як самим правопорушником, так й іншими особами.

Адміністративні стягнення, як правило, полягають у позбавленні або обмеженні певних прав, благ. Перелік адміністративних стягнень у напрямку зростання суворості подається у статті 24 Кодексу України про адміністративні правопорушення:

- 1) попередження;
- 2) штраф;
- 3) штрафні бали;
- 4) оплатне вилучення предмета, який став знаряддям вчинення або безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення;
- 5) конфіскація такого предмета; грошей, отриманих унаслідок вчинення адміністративного правопорушення;
- 6) позбавлення спеціального права, наданого цьому громадянину (права керування транспортним засобом, права полювання); позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю;
- 7) громадські роботи;
- 8) виправні роботи;
- 9) адміністративний арешт;
- 10) арешт з утриманням на гауптвахті.

Найсуворішим адміністративним стягненням є адміністративний арешт. Застосування адміністративного арешту передбачено за найсерйозніші проступки, які межують зі злочинами (розпивання спиртних напоїв у громадських місцях і поява в громадських місцях у стані сп'яніння, дрібне хуліганство, злісна непокоря законному розпорядженню або вимозі поліцейського, прояв неповаги до суду тощо).

Адміністративний арешт призначається тільки судом на термін до 15 діб. Це стягнення не може застосовуватися до ряду осіб: вагітних жінок, жінок, що мають дітей віком до 12 років, неповнолітніх, інвалідів I та II груп, а також військовослужбовців та інших осіб, на яких поширюється дія дисциплінарних статутів.

Розведення багать у лісі в пожежонебезпечний період є одним із поширених адміністративних правопорушень (стаття 77 Кодексу України про адміністративні правопорушення «Порушення вимог пожежної безпеки в лісах»)

Крім цих стягнень, до іноземних громадян та осіб без громадянства в разі грубого порушення ними правопорядку може застосовуватися адміністративне видворення за межі України.

Адміністративне стягнення, згідно із чинним законодавством, діє протягом року з моменту його застосування. Заходи адміністративної відповідальності застосовуються відповідно до законодавства.

Для допитливих

Адміністративні стягнення поділяються на основні й додаткові. Оплатне вилучення, конфіскація предметів та позбавлення права керування транспортними засобами можуть застосовуватися і як основні, і як додаткові стягнення. Наприклад, до попередження може бути приєднано додаткове стягнення, якщо воно передбачене санкцією відповідної статті. Так, за участь в азартних іграх Кодексом України про адміністративні правопорушення передбачена можливість застосування попередження з конфіскацією гральних приладів, а також грошей, речей та інших цінностей, які були ставкою в грі.

Позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю може застосовуватися тільки як додаткове стягнення.

Усі інші адміністративні стягнення, зазначені в частині першій статті 24 Кодексу України про адміністративні правопорушення, можуть застосовуватися як основні. Забороняється накладати за одне правопорушення два або більше основних стягнень.

3. У чому полягає особливість адміністративної відповідальності неповнолітніх

Як уже зазначалося, адміністративна відповідальність настає для осіб, які досягли 16 років. Варто зауважити, що адміністративна відповідальність неповнолітнього може настати тільки тоді, коли 16 років йому виповнилося саме до моменту вчинення протиправного діяння, а не до вирішення питання про притягнення цього неповнолітнього до адміністративної відповідальності.

До неповнолітніх віком 16—18 років, які вчинили адміністративні проступки, відповідно до статті 24¹ Кодексу України про адміністративні правопорушення можуть бути застосовані такі *заходи впливу, що мають виховний характер*:

- зобов'язання публічно або в іншій формі вибачитися перед потерпілим;
- попередження;
- догана або сувора догана;
- передача неповнолітнього під нагляд батьків чи осіб, які їх замінюють, або під нагляд педагогічного чи трудового колективу за їх згодою, а також окремих громадян на їх прохання.

У сукупності заходи впливу утворюють систему, що складена з урахуванням збільшення тяжкості примусових заходів — від менш суворих до

суворіших. Ці заходи застосовуються тільки в тому випадку, коли орган, уповноважений розглядати справу про відповідне адміністративне правопорушення, дійде висновку, що виправлення правопорушника можливе без застосування до нього суворішого адміністративного стягнення.

Передавати неповнолітнього правопорушника під нагляд батьків або осіб, що їх замінюють, доцільно лише в разі їхньої згоди й здатності забезпечувати нагляд і відповідний виховний вплив на неповнолітнього. Бажання та згода самого правопорушника при цьому не враховуються.

На таких самих умовах можливою є передача неповнолітнього правопорушника під нагляд педагогічного або трудового колективу, окремих громадян.

Недопустимою є передача неповнолітнього правопорушника батькові або матері, які позбавлені батьківських прав, а також батькам або іншим особам, що за рівнем культури й характером своєї поведінки не здатні позитивно впливати на нього.

Слід також зауважити, що вчинення адміністративного проступку неповнолітнім є обставиною, яка пом'якшує відповідальність. Це пояснюється тим, що психіка неповнолітніх ще нестійка, а життєвий досвід недостатній для того, щоб усвідомити шкоду від завданого та передбачити наслідки своїх дій. Неповнолітнім легко потрапити під вплив інших осіб, особливо старших за віком, що часто стають організаторами або підбурювачами правопорушень. З іншого боку, ураховується те, що неповнолітні без значних ускладнень піддаються виховному впливу й можуть виправитися без застосування до них жорстких заходів адміністративного стягнення.

Висновки

- Адміністративна відповідальність настає за вчинення адміністративних проступків, передбачених законодавством про адміністративні правопорушення, і характеризується застосуванням до правопорушника адміністративного стягнення.
- Адміністративна відповідальність настає для осіб, яким виповнилося 16 років. До неповнолітніх віком 16—18 років, які вчинили адміністративні проступки, можуть бути застосовані заходи впливу, що мають виховний характер.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Дайте визначення поняття «адміністративне правопорушення».
2. **Проаналізуйте ситуації з правової точки зору.** Визначте вид правопорушення (якщо таке було наявне) та охарактеризуйте його склад.
  - 1) Граючи у футбол, Петро (14 років) та Микола (15 років) час від часу влучали м'ячем на город громадянина С., у результаті чого частина городини була пошкоджена.
  - 2) Людмила (16 років), поспішаючи на заняття, забула вдома гаманець і намагалася проїхати в тролейбусі, не сплачуючи за проїзд.
3. Подайте у вигляді схеми склад адміністративного правопорушення.

4. **Цікава ваша думка!** Фахівець із права Ю. Ковальчук зазначає: «Недостатність заходів щодо боротьби з адміністративними правопорушеннями створює умови для їх збільшення, а в підсумку — до зростання правопорушень як серед неповнолітніх, так і серед дорослих. Боротьба з адміністративними правопорушеннями має здійснюватися за такими напрямками: економічними і правовими. Серед економічних вирішальну роль відіграє подолання економічної кризи, зростання виробництва... реальне підвищення заробітної плати працівників, поліпшення життєвого рівня населення. Серед правових засобів на боротьбу з адміністративними правопорушеннями мають бути спрямовані профілактичні заходи і заходи щодо притягнення неповнолітніх правопорушників до адміністративної відповідальності». Чи погоджуєтесь ви з автором висловлювання? Чому? Запропонуйте власну програму запобігання адміністративним правопорушенням.

§ 23. Кримінальна відповідальність неповнолітніх

ПРИГАДАЙТЕ!

Які існують види правопорушень?

ПОМІРКУЙТЕ!

Як не стати жертвою злочину?

Якими є наслідки злочину для особи та суспільства?

ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ: злочин, кримінальний проступок.

1. Які відносини регулює кримінальне право

Норми кримінального права встановлюють, які суспільно небезпечні діяння є злочинами і які покарання слід застосовувати до осіб, що вчинили ці злочини. Злочин і покарання — це ті суспільні явища, які визначаються нормами кримінального права. Оскільки злочини мають підвищену небезпечність для суспільних відносин, за їх вчинення держава застосовує й найбільш суворі примусові заходи — кримінальні покарання.

ПРИГАДАЙТЕ!

Що відносять до функції права?

Основною функцією кримінального права як галузі права є *охоронна*, оскільки воно охороняє властивими йому заходами ті суспільні відносини, що регулюються іншими галузями права.

Крім охоронної, кримінальне право виконує також *регулятивну функцію*. Так, забороняючи вчинювати суспільно небезпечні діяння, норми кримінального права в той самий час вимагають певної правомірної поведінки. Визначеність правових норм установлює межу між злочинною і незлочинною поведінкою. Це надає людині можливість здійснювати свої права і свободи

відповідно до закону, чітко уявляти, що дозволено, а що заборонено кримінальним законом.

Відповідно до Конституції України, кримінальні закони видає лише Верховна Рада України. Жодні інші державні органи або посадові особи не правомочні видавати норми кримінального права. За цією ознакою кримінальне право відрізняється від інших галузей права (наприклад, норми цивільного права можуть установлюватися урядом, норми адміністративного права — навіть органами влади на місцях).

2. У чому полягає різниця між кримінальним проступком і злочином

У нашій державі відбувається реформа кримінального законодавства, метою якої є його гуманізація. Кримінальним процесуальним кодексом України передбачений поділ кримінальних правопорушень на злочини та проступки. У ході реформи буде змінена структура законодавства про кримінальну відповідальність. Перелік злочинів, що містяться у Кримінальному кодексі України, звужиться до найбільш тяжких протиправних діянь. Натомість менш тяжкі злочини будуть перекваліфіковані як кримінальні проступки та міститимуться в окремому законі.

Кримінальні проступки — це протиправні діяння, що не становлять великої небезпеки для суспільства, як злочини, і за вчинення яких буде передбачена менша відповідальність.

Відповідно, після проведення реформи кримінальні проступки посядуть проміжне місце між злочином та адміністративним правопорушенням.

Найнебезпечнішим проявом протиправної поведінки, яка завдає шкоди людям, суспільству й державі, є злочин.

Злочином називають суспільно небезпечне винне діяння (дію або бездіяльність), передбачене Кримінальним кодексом України, вчинене суб'єктом злочину.

Ознаки злочину:

- 1) *Суспільна небезпечність* — це оціночна категорія, що характеризується певними діями або бездіяльністю, завдає шкоди або створює загрозу спричинення такої шкоди об'єктам, які охороняються кримінальним законом.
- 2) *Кримінальна протиправність* означає, що тільки те діяння, яке прямо передбачене кримінальним законодавством як злочин, може вважатися злочином.
- 3) *Винність* означає, що злочинним вважається таке діяння, яке здійснене умисно або через необережність. Там, де немає вини, немає і злочину.

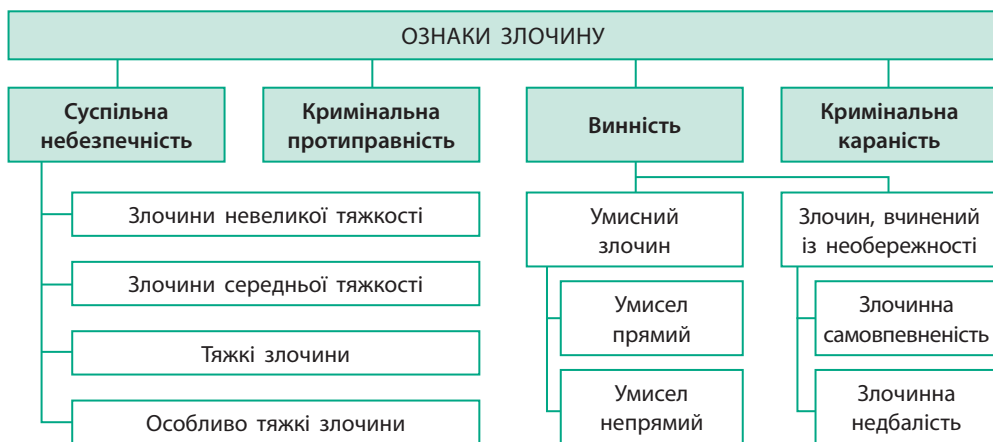

Неповнолітні, засуджені до покарання у вигляді позбавлення волі, відбувають його в спеціальних виховних установах

- 4) *Кримінальна караність* як одна зі складових злочину означає, що за будь-який злочин у законі встановлено певний вид і термін покарання.

Відповідно до Кримінального кодексу України, не є злочином діяння, що формально містить ознаки будь-якого діяння, передбаченого кримінальним законом, але не завдало і не могло завдати істотної шкоди фізичній чи юридичній особі, суспільству або державі.

Залежно від ступеня тяжкості злочини поділяються на злочини невеликої тяжкості, середньої тяжкості, тяжкі та особливо тяжкі.

Склад злочину — це система визначених законом об'єктивних і суб'єктивних ознак, які визначають певне суспільно небезпечне діяння як конкретний злочин.

СКЛАД ЗЛОЧИНУ

Суб'єкт	<p>Осудна фізична особа, що досягла на момент вчинення злочину віку, із якого настає кримінальна відповідальність, за загальним правилом — 16 років; за ряд злочинів, перелічених у статті 22 Кримінального кодексу України (наприклад умисне убивство, бандитизм), кримінальна відповідальність настає з 14 років</p> <p>Осудність означає можливість під час вчинення злочину усвідомлювати свої дії та керувати ними.</p> <p>Для ряду злочинів передбачений спеціальний суб'єкт (військовослужбовець, службова особа)</p>
Суб'єктивна сторона	<p>Внутрішнє ставлення особи до вчинюваного нею проступку; основною ознакою є вина, що проявляється у формі:</p> <ul style="list-style-type: none"> • <i>прямого умислу</i> — якщо особа усвідомлювала суспільно небезпечний характер свого діяння (дії або бездіяльності), передбачала його суспільно небезпечні наслідки та бажала їх настання; • <i>непрямого умислу</i> — якщо особа усвідомлювала суспільно небезпечний характер свого діяння (дії або бездіяльності), передбачала його суспільно небезпечні наслідки й хоча не бажала, але свідомо припускала їх настання; • <i>злочинної самовпевненості</i> — якщо особа передбачала можливість настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння (дії або бездіяльності), але легковажно розраховувала на їх відвернення; • <i>злочинної недбалості</i> — якщо особа не передбачала можливості настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння (дії або бездіяльності), хоча повинна була та могла їх передбачити. <p>Для кваліфікації окремих злочинів мають значення також мотив та мета.</p> <p><i>Мотив</i> — внутрішні процеси, що відображаються у свідомості особи та спонукають її вчинити злочин.</p> <p><i>Мета</i> — уявлення особи про бажаний результат, якого вона досягне, вчинивши злочин</p>
Об'єкт	<p>Суспільні відносини, що охороняються кримінальним правом та на які посягає правопорушення</p>
Об'єктивна сторона	<p>Зовнішній прояв суспільно небезпечного посягання на об'єкт злочину, що проявляється в дії або бездіяльності, суспільно небезпечних наслідках і причинному зв'язку між ними. У злочинах із так званим матеріальним складом, тобто в таких, які вважаються закінченими з моменту настання певних наслідків (умисне вбивство, крадіжка, доведення до банкрутства), має бути встановлений причинний зв'язок між дією (бездіяльністю) і суспільно небезпечним наслідком, що настав.</p> <p>Факультативними (додатковими) ознаками об'єктивної сторони злочину є час, місце, умови, способи та знаряддя вчинення проступку тощо</p>

3. Що таке кримінальна відповідальність і кримінальне покарання

Кримінальна відповідальність — це реакція держави на вчинений особою злочин, яка знаходить своє вираження в певному правозастосовному акті органу держави — обвинувальному вирoku суду.

Тільки кримінальне законодавство визначає, яке суспільно небезпечне діяння є злочином. Отже, кримінальна відповідальність і покарання можуть передбачатися лише за те конкретно вчинене особою діяння, що зазначене як злочин в Особливій частині Кримінального кодексу України. Якщо ж якесь діяння в Кримінальному кодексі України прямо не визначене як злочин, його вчинення за жодних умов не може тягти за собою кримінальну відповідальність і покарання. *Застосування кримінального законодавства за аналогією заборонено* (частина 4 статті 3).

Покарання є заходом примусу, який застосовується від імені держави за вироком суду до особи, визнаної винною у вчиненні злочину, і полягає в передбаченому законом обмеженні прав і свобод засудженого.

Метою покарання є не лише кара, а й виправлення засуджених, а також запобігання подальшому вчиненню злочинів ними та іншими особами.

ВИДИ КРИМІНАЛЬНИХ ПОКАРАНЬ

Основні покарання	
Громадські роботи	Виконання засудженим у вільний від роботи чи навчання час безоплатних суспільно корисних робіт, вид яких визначають органи місцевого самоврядування. Установлюються на строк від 60 до 240 годин і відбуваються не більш як чотири години на день. <i>Не призначаються особам, визнаним інвалідами I або II груп, вагітним жінкам, особам, які досягли пенсійного віку, а також військовослужбовцям строкової служби</i>
Виправні роботи	Установлюються на строк від шести місяців до двох років і відбуваються за місцем роботи засудженого. Із суми заробітку засудженого до виправних робіт здійснюється відрахування в дохід держави в розмірі, установленому вироком суду, у межах від 10 до 20 %. <i>Не застосовуються до вагітних жінок та жінок, які перебувають у відпустці по догляду за дитиною, до непрацездатних, до осіб віком до 16 років та до тих, що досягли пенсійного віку, а також до військовослужбовців</i>

Продовження таблиці

Службові обмеження для військовослужбовців	Застосовуються до засуджених військовослужбовців, крім військовослужбовців строкової служби, на строк від шести місяців до двох років. Із суми грошового забезпечення засудженого до службового обмеження провадиться відрахування в дохід держави в розмірі, установленому вироком суду, у межах від 10 до 20 %
Арешт	Полягає в триманні засудженого в умовах ізоляції та встановлюється на строк від одного до шести місяців. <i>Не застосовується</i> до осіб, що не досягли 16 років, вагітних жінок та жінок, що мають дітей віком до семи років
Обмеження волі	Полягає у триманні особи в кримінально-виконавчих установах відкритого типу без ізоляції від суспільства в умовах здійснення за нею нагляду з обов'язковим залученням засудженого до праці. Установлюється на строк від одного до п'яти років. <i>Не застосовується</i> до неповнолітніх, вагітних жінок і жінок, що мають дітей віком до 14 років, осіб, що досягли пенсійного віку, військовослужбовців строкової служби та інвалідів I і II груп
Тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців	Призначається військовослужбовцям строкової служби на строк від шести місяців до двох років
Позбавлення волі на певний строк	Полягає в ізоляції засудженого та поміщенні його на певний строк до кримінально-виконавчої установи закритого типу. Установлюється на строк від одного до 15 років
Довічне позбавлення волі	Установлюється за вчинення особливо тяжких злочинів і застосовується лише у випадках, спеціально передбачених Кримінальним кодексом України, якщо суд не вважає за можливе застосовувати позбавлення волі на певний строк. <i>Не застосовується</i> до осіб, що вчинили злочини у віці до 18 років, і до осіб у віці понад 65 років, а також до жінок, що були в стані вагітності під час вчинення злочину або на момент постановлення вироку
Додаткові покарання	
Позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу	Застосовується до засудженої за тяжкий чи особливо тяжкий злочин особи, яка має військове, спеціальне звання, ранг, чин або кваліфікаційний клас
Конфіскація майна	Полягає у примусовому безоплатному вилученні у власність держави всього або частини майна, яке є власністю засудженого. Установлюється за тяжкі та особливо тяжкі корисливі злочини й може бути призначена лише у випадках, прямо передбачених в Особливій частині Кримінального кодексу України

Закінчення таблиці

Покарання, що застосовуються і як основні, і як додаткові	
Штраф	Грошове стягнення, що накладається судом залежно від тяжкості вчиненого злочину та з урахуванням майнового стану винного в межах від 30 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян до 50 тис. неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, якщо статтями Особливої частини Кримінального кодексу України не передбачено вищого розміру штрафу
Позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю	Призначається як основне покарання на строк від двох до п'яти років або як додаткове покарання на строк від одного до трьох років

ЗАВДАННЯ. Проаналізуйте таблицю «Види кримінальних покарань» і визначте, які з них НЕ застосовуються до неповнолітніх.

4. У чому полягають особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх

За загальним правилом кримінальна відповідальність настає при досягненні особою 16 років. Стаття 22 Кримінального кодексу України передбачає, що за певні види злочинів (умисне убивство, посягання на життя державного чи громадського діяча, працівника правоохоронного органу, члена громадського формування з охорони громадського порядку і державного кордону або військовослужбовця, судді, народного засідателя чи присяжного у зв'язку з їх діяльністю, пов'язаною зі здійсненням правосуддя, захисника чи представника особи у зв'язку з діяльністю, пов'язаною з наданням правової допомоги, представника іноземної держави, умисне тяжке тілесне ушкодження, умисне середньої тяжкості тілесне ушкодження, диверсію, бандитизм, терористичний акт, захоплення заручників, зґвалтування, насильницьке задоволення статевої пристрасті неприродним способом, крадіжку, грабіж, розбій, вимагання, умисне знищення або пошкодження майна, пошкодження шляхів сполучення і транспортних засобів, угон або захоплення залізничного рухомого складу, повітряного, морського чи річкового судна, незаконне заволодіння транспортним засобом, хуліганство) кримінальна відповідальність настає з 14 років.

Зниження віку кримінальної відповідальності обумовлене перш за все тим, що особа вже в 14-річному віці усвідомлює суспільну небезпечність і протиправність названих злочинів. Перелік цих злочинів є вичерпним. Це лише умисні злочини.

Кримінальний кодекс України виключає можливість притягнення до кримінальної відповідальності, починаючи від 14 років, за злочини, вчинені з необережності.

Розділ XV Загальної частини Кримінального кодексу України розглядає особливості кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх. Неповнолітнього, який вперше вчинив злочин невеликої тяжкості, може бути звільнено від кримінальної відповідальності за умови його виправлення без застосування покарання. У цих випадках суд застосовує до неповнолітнього *примусові заходи виховного характеру*, а саме:

- 1) застереження;
- 2) обмеження дозвілля та встановлення особливих вимог до поведінки неповнолітнього;
- 3) передачу неповнолітнього під нагляд батьків або осіб, які їх замінюють, чи під нагляд педагогічного або трудового колективу за його згодою, а також окремих громадян на їхнє прохання;
- 4) покладення на неповнолітнього, який досяг 15-річного віку та має майно, кошти або заробіток, обов'язку відшкодування завданих майнових збитків;
- 5) направлення неповнолітнього до спеціальної навчально-виховної установи для дітей і підлітків із метою його виправлення, але на строк, що не перевищує трьох років.

Суд може також визнати за необхідне призначити неповнолітньому вихователя в порядку, передбаченому законом.

У разі ухилення неповнолітнього, що вчинив злочин, від застосування до нього примусових заходів виховного характеру, ці заходи скасовуються, і він притягується до кримінальної відповідальності.

До неповнолітніх можуть бути застосовані такі основні види покарань:

1) штраф; 2) громадські роботи; 3) виправні роботи; 4) арешт; 5) позбавлення волі на певний строк.

При призначенні покарання неповнолітньому за сукупністю злочинів або вироків остаточне покарання у вигляді позбавлення волі не може перевищувати 15 років.

Кримінальний кодекс України визначає також додаткові покарання, які можуть бути застосовані до неповнолітніх: штраф, позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю.

До тих, хто вперше вчинив нетяжкий злочин, може бути застосовано звільнення від відбування покарання з випробуванням. Призначене покарання відкладається на певний (іспитовий), визначений судом строк тривалістю від одного до двох років. Після закінчення іспитового строку засуджений, який виконав покладені на нього обов'язки та не вчинив нового злочину, звільняється судом від призначеного йому покарання. В іншому випадку неповнолітній, що вчинив злочин, направляється для відбування призначеного покарання.

Вчинення злочину неповнолітнім визнається обставиною, яка пом'якшує покарання.

Висновки

- Кримінальне правопорушення включає в себе два типи кримінально караних діянь: злочин та кримінальний проступок. Кримінальний проступок відрізняється меншим ступенем суспільної небезпеки, спрощеною процедурою притягнення до відповідальності, а також більш м'яким покаранням.
- Кримінальна відповідальність і призначення покарання мають бути максимально конкретизовані, виходячи з конкретних обставин вчиненого злочину з урахуванням особи винного.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Дайте визначення понять: «злочин», «кримінальний проступок».
2. Подайте у вигляді схеми склад злочину.
3. Порівняйте поняття, визначивши в них спільне та відмінне.

Поняття	Спільне	Відмінне
Кримінальний проступок		
Злочин		

4. **Цікава ваша думка!** Чому закон передбачає особливості притягнення неповнолітніх до кримінальної відповідальності? Чи є, на ваш погляд, притягнення їх до кримінальної відповідальності (навіть із певними особливостями) порушенням прав дитини? Чому?

§ 24. Практичне заняття. Особливості адміністративної та кримінальної відповідальності неповнолітніх

ПРИГАДАЙТЕ!

1. Як держава враховує вік порушників, визначаючи міру адміністративної та кримінальної відповідальності неповнолітніх?
2. Які додаткові заходи впливу застосовуються до неповнолітніх, що вчинили адміністративне або кримінальне правопорушення?

1. Які види адміністративних правопорушень найчастіше вчиняють неповнолітні

У разі вчинення особами віком 16—18 років окремих адміністративних правопорушень вони підлягають адміністративній відповідальності на загальних підставах. Відповідно до статті 13 Кодексу України про адміністративні правопорушення (КУпАП), до таких правопорушень належать:

- незаконне виробництво, придбання, зберігання, перевезення, пересилання наркотичних засобів чи психотропних речовин без мети збуту в невеликих розмірах;
- дрібне розкрадання чужого майна;
- порушення правил дорожнього руху;

- дрібне хуліганство;
- стрільба з вогнепальної, холодної металевий чи пневматичної зброї в населених пунктах і не відведених для цього місцях або з порушенням встановленого порядку;
- злісна непокоря законному розпорядженню або вимозі поліцейського, члена громадського формування з охорони громадського порядку й державного кордону, військовослужбовця у зв'язку з їх участю в охороні громадського порядку;
- порушення правил дозвільної системи щодо вогнепальної, холодної чи пневматичної зброї та бойових припасів.

ЗАВДАННЯ 1. Попрацюйте в групах. Ознайомтеся зі статистичною інформацією про стан здійснення правосуддя у 2015 р. і дайте відповіді на запитання.

Заходи впливу, передбачені статтею 24¹ КУпАП, застосовано до 18,2 тис. неповнолітніх осіб.

Найбільш поширеними правопорушеннями, які вчиняють неповнолітні, є: проживання без паспорта (стаття 197 КУпАП) — 5,9 [4,5]* тис. осіб (32,6 [22] %); куріння тютюнових виробів у заборонених місцях (стаття 1751 КУпАП) — 5,4 [6,8] тис. осіб (29,8 [33,4] %); розпивання пива, алкогольних, слабоалкогольних напоїв у заборонених законом місцях або поява у громадських місцях у п'яному вигляді (стаття 178 КУпАП) — 3,2 [4,1] тис. осіб (17,7 [20] %). Другий рік поспіль зберігається позитивна тенденція щодо зменшення кількості неповнолітніх, які керували транспортними засобами у стані алкогольного чи наркотичного сп'яніння, 0,5 [0,9] тис. осіб. (За матеріалами сайту «Судова влада України» <http://court.gov.ua/>.)

(*у квадратних дужках дані за 2014 р.)

- 1) Які адміністративні правопорушення були найбільш поширеними серед неповнолітніх у 2014—2015 рр.?
- 2) За які з них неповнолітні мають відповідати на загальних підставах?
- 3) Як ви вважаєте, чому, незважаючи на гуманне ставлення до неповнолітніх правопорушників, законодавець у певних випадках покладає на них таку саму відповідальність, як і на дорослих?

2. За які види злочинів неповнолітні несуть кримінальну відповідальність із 14 років

ЗАВДАННЯ 2. Попрацюйте в групах. Ознайомтеся з інформацією, поданою за матеріалами газети «Голос України». Оцініть наведену в ній ситуацію з правової точки зору: яке правопорушення було наявне, який його склад. Як ви вважаєте, чи справдяться прогнози журналіста щодо юридичної відповідальності правопорушників? Чому? Як ви особисто ставитеся до описаних подій?

85-річного дідуся, який самотньо жив у власному будинку в селі Бліх Зборівського району на Тернопільщині, сусіди знайшли мертвим. Правоохоронці й судмедексперти з'ясували: він помер не своєю смертю. До кола підозрюваних потрапили 15-річний онук і правнук загиблого із сусіднього селища Заложечь.

Хлопці навідувалися до діда, коли йому приносили пенсію. Він завжди давав їм трохи грошей. Проте цього підліткам було замало. Уночі вони через вікно заїздили в хату. Нишпорили всюди, але грошей не знайшли. Від шуму дідусь прокинувся та впізнав злодіїв. Онук і правнук накинулися на нього й задушили. 400 гривень, через які старенького позбавили життя, під матрацом знайшли правоохоронці.

Стосовно хлопців порушено кримінальну справу. Їм загрожує від семи до 15 років позбавлення волі. Росли вони без належного нагляду дорослих.

Висновки

- Ураховуючи особливості фізичного та психічного розвитку неповнолітніх, закон установлює певні особливості при притягненні їх до адміністративної та кримінальної відповідальності: неможливість застосування до неповнолітніх окремих видів стягнень, а також застосування додаткових заходів впливу.
- Проте за певні види злочинів (умисне убивство, посягання на життя державного чи громадського діяча, працівника правоохоронного органу тощо) кримінальна відповідальність настає вже в 14-річному віці. Зниження віку кримінальної відповідальності обумовлене тим, що особа вже із 14 років усвідомлює суспільну небезпечність і протиправність певних злочинів.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Порівняйте поняття, визначивши в них спільне та відмінне.

Поняття	Спільне	Відмінне
Адміністративне правопорушення		
Злочин		

2. **Проаналізуйте ситуацію з правової точки зору.** Кваліфікуйте дії учасників ситуації. Чи містить вона склад злочину? Охарактеризуйте його ознаки, а також обставини, які пом'якшують та обтяжують покарання учасників ситуації.

Сіренко (24 роки) підмовив Небудька (17 років) та Сиволапу (18,5 року) залякати свого сусіда Приходька, який не погоджувався зробити грошовий внесок на встановлення охоронного пристрою в під'їзді будинку, де жили Сіренко й Приходько. Перебуваючи в стані алкогольного сп'яніння, Небудько та Сиволапа зустріли Приходька на безлюдній вулиці, коли той повертався з роботи. Спочатку погрожували йому фізичною розправою, а потім від слів перейшли до дії. Сталася бійка, у результаті якої Приходько отримав легкі тілесні ушкодження, а Небудько — струс мозку.

3. **Цікава ваша думка!** Фахівці з правознавства зауважують: «Треба пам'ятати, що адміністративне правопорушення — не дрібниця, а шлях до вчинення злочину. Отже, попередження адміністративного правопорушення, а також своєчасне покарання за його скоєння є шляхом до запобігання вчинення злочину». Чи погоджуєтеся ви з такою оцінкою суспільних наслідків адміністративного правопорушення? Чому?
4. **Проведіть міні-дослідження.** Користуючись різними джерелами інформації (ЗМІ, спеціальна література, мережа Інтернет), з'ясуйте, які види кримінальних правопорушень найчастіше вчиняють неповнолітні. У чому, на вашу думку, полягає причина вчинення кримінальних правопорушень неповнолітніми?

Повторювально-узагальнювальний урок до розділу IV

Цивільне право — одна з провідних галузей національного права України. Це сукупність правових норм, які регулюють на засадах юридичної рівності особисті немайнові та майнові відносини за участю громадян, юридичних осіб і держави з метою більш повного задоволення матеріальних і духовних потреб суспільства.

Малолітні й неповнолітні особи, як і всі інші громадяни нашої держави, відповідно до частини 1 статті 2 Цивільного кодексу України, є учасниками цивільних відносин, тобто наділені цивільною правосуб'єктністю.

Сімейне право — сукупність правових норм, які регулюють сімейні відносини. Цією галуззю права врегульовані відносини, що виникають між подружжям щодо порядку укладення шлюбу, особистих немайнових і майнових відносин між ними, порядку та умов припинення шлюбу. Крім того, сімейне право регулює відносини між батьками й дітьми, іншими родичами, а також відносини усиновлення (удочеріння), опіки й піклування тощо.

Трудове право регулює трудові й тісно пов'язані з ними суспільні відносини. *Трудові відносини* — це відносини між працівником і власником підприємства, установи, організації або уповноваженим ним органом, згідно з якими працівник зобов'язується виконувати певну роботу з підпорядкуванням внутрішньому трудовому розпорядку, а власник або уповноважений ним орган зобов'язаний оплачувати його працю, створювати належні умови для неї. Трудова правоздатність (як і дієздатність) виникає, як правило, із 16 років. В особливих випадках на роботу можуть прийматися особи віком 15 років, а також 14-річні для роботи під час канікул. *Адміністративне право* регулює суспільні відносини, що виникають у процесі здійснення державного управління. Джерелами адміністративного права України є велика кількість нормативно-правових актів. *Кримінальне право* встановлює, які суспільно небезпечні діяння є злочинами і які покарання застосовують до осіб, що їх вчинили.

Завдання для систематизації та узагальнення матеріалу

Виберіть правильний варіант відповіді (за кожен правильну відповідь на завдання 1—3 — 1 бал).

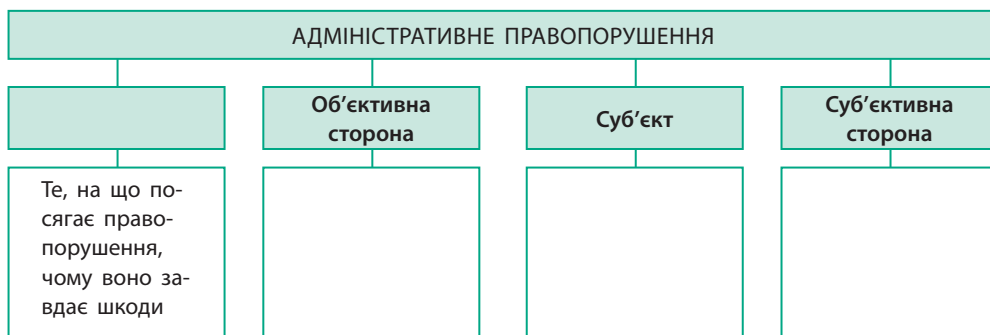
- Відповідно до Цивільного кодексу України, особа, яка не досягла 14 років (малолітня), має
  - часткову цивільну дієздатність
  - неповну цивільну дієздатність
  - повну цивільну дієздатність
  - обмежену цивільну дієздатність

2. Який із наведених видів кримінальних покарань, згідно з Кримінальним кодексом України, може застосовуватися як додаткове покарання?

А штраф	Б громадські роботи
В виправні роботи	Г конфіскація майна
3. Укажіть одну з підстав розірвання трудового договору з ініціативи власника або уповноваженого ним органу відповідно до Кодексу законів про працю України.

А відмова або ухилення від обов'язкових медичних оглядів, навчання, інструктажу й перевірки знань з охорони праці та протипожежної охорони	Б прогул (у тому числі відсутність на роботі більше трьох годин протягом робочого дня) без поважних причин
В призов або вступ працівника на військову службу, направлення на невійськову (альтернативну) службу	Г відмова працівника від переведення на роботу в іншу місцевість разом із підприємством, установою, організацією, а також відмова від продовження роботи у зв'язку зі зміною істотних умов праці
4. Доповніть схему (3 бали).

СКЛАД АДМІНІСТРАТИВНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ

5. Дайте правову оцінку ситуації (3 бали).

Неповнолітня М. (15 років) на подаровані їй бабусяю та дідусем на день народження гроші вирішила придбати мобільний телефон у свого приятеля Л. (18 років). Здійснюючи свій намір, М. не порадилася з батьками, вважаючи, що може розпоряджатися подарованими грошима на власний розсуд. Батьки не поділяли думку доньки і, дізнавшись про самовільне придбання дорогої речі, висунули вимогу негайно повернути телефон Л. в обмін на гроші.

Чи є правомірною є вимога батьків? Відповідь обґрунтуйте.

6. Складіть пам'ятку «Як не стати жертвою шахраїв при прийомі на роботу» (3 бали).

РОЗДІЛ V ЯКЩО ПРАВО — ЦЕ ПРОФЕСІЯ

Опанування матеріалу розділу дозволить:

- *називати* професії, пов'язані з юридичною наукою
- *пояснювати*, хто такі судді, прокурори, слідчі, нотаріуси, адвокати, юрисконсультанти, дільничні офіцери поліції, правозахисники
- *наводити приклади* видів діяльності нотаріуса та адвоката
- *називати* основні вимоги до осіб, які мають намір працювати за юридичним фахом чи в поліції
- *описувати* процедуру розгляду цивільної/кримінальної справи в суді
- *розв'язувати* правові ситуації з використанням знань про професію юриста
- *оцінювати* життєві ситуації, за яких потрібна допомога юриста

§ 25—26. Юристи в нашому житті

ПРИГАДАЙТЕ!

1. На яких засадах здійснюється державна влада в Україні?
2. Яка з гілок влади має своїм головним завданням застосування норм права до конкретних подій, випадків, розв'язання суперечок, які при цьому виникають?

1. Кого називають юристами

Людей, які пов'язали свою професійну діяльність із правом, називають *юристами*. Це достатньо широке поняття. Юристом є і науковець, що проводить дослідження у сфері правознавства, і викладач юридичних дисциплін, і практичний діяч у сфері права (наприклад суддя, адвокат, нотаріус тощо).

Юридичні професії надзвичайно різноманітні. Це цілком природно, адже правом урегульовані різні сторони суспільних відносин. До найбільш важливих і поширених юридичних професій належать професії судді, прокурора, адвоката, слідчого, нотаріуса та юрисконсульта.

Для допитливих

Професія юриста виникла давно. Її поява пов'язана з тим, що з розвитком права та законодавства суспільні відносини постійно ускладнювалися, і з часом правильне застосування та тлумачення правових норм стало неможливим без професійної підготовки та тривалої практики.

Уже в найдавніших державах існували люди, діяльність яких була пов'язана із правом. Так, жодна держава не могла обійтися без суддів, які б вирішували спори між її жителями та признавали покарання за злочини. Разом із цим у деспотичних монархіях, якими були *Давній Єгипет* або *Вавилонське царство*, рішення справи часто визначалося не нормами права, а соціальним становищем сторін спору або волею правителя.

Новий поштовх до розвитку професія юриста отримала в *Давніх Афінах*. Демократичний устрій, що формувався в місті-державі, визначив особливий характер здійснення правосуддя. Сторони судового спору мали переконати присяжних у своїй правоті, використовуючи факти та логічні аргументи. Саме тому прообразом сучасних юристів можна вважати афінських *ораторів*. В Афінах навіть виникли особливі професії — *логограф*, професійний автор промов на суді, у яких викладалися аргументи сторони, та *синегор* — професійний оратор, який виголошував судову промову замість позивача або відповідача. Багато творів відомих афінських ораторів — *Антифона*, *Демосфена*, *Ісократ* — є саме судовими промовами. Не дивно, що й сьогодні *ораторське мистецтво* є обов'язковим предметом для майбутніх юристів. Проте афінські логографи та синегори ще не були юристами в повному розумінні цього слова. Справа в тому, що афінське право не було систематизоване, і його норми часто мали характер звичаїв.

Наступний важливий етап розвитку професії юриста проходив у *Давньому Римі*. Римляни успадкували ораторське мистецтво давніх греків. Разом із цим вони додали до юридичної професії інший важливий елемент — упорядковане законодавство, яке було відсутнім в Афінах. На початку існування Риму тлумаченням законів займалася *колегія*

жерців-понтифіків. Крім цього, вони вели запис судових прецедентів (випадків), надавали поради в суперечливих ситуаціях тощо. Тим не менш до складу колегії входили лише *патриції* — привілейований прошарок римського суспільства, тому значна частина населення Риму була позбавлена доступу до законів, що ставило її в невідгідне становище. Укладення законів *12 таблиць* дало поштовх до зміни цієї ситуації, адже письмова фіксація законів дала можливість позбавити понтифіків виключного права їх тлумачити. Почав формуватися прошарок людей, які вивчали та тлумачили закони. Одним із найвідоміших юристів цієї доби стали *Анній Клавдій Цек* (IV ст. до н. е.), який уклав збірку коментарів до римського права, відому як «Цивільне право Флавія» — перше роз'яснення римських законів, доступне широкому загалу, а не лише патриціям. Саме поява таких дослідників права відрізняла Давній Рим від Давніх Афін, де в судових процесах сторони часто спиралися лише на ораторські якості. Однак традиція виступів ораторів на судах існувала й тут. Відомим римським оратором є *Марк Туллій Цицерон*.

Значно зросла роль юристів після встановлення в Римі імператорської влади. Досвідчені, відомі юристи приймалися на державну службу, до їх точки зору дослухалися при вирішенні судових справ. Коментарі та думки найбільш авторитетних юристів щодо застосування законодавства навіть мали обов'язкову юридичну силу. Не дивно, що професія юриста була надзвичайно почесною.

Традиції римських юристів після падіння імперії на Заході продовжилися у *Візантії*. Там під керівництвом видатного юриста *Трибоніана* був укладений збірник цивільного права (відомий також як Кодекс Юстиніана), який, крім власне законів, виданих імператорами, містив і уривки із творів найвидатніших римських юристів, таких як *Сабін*, *Ульпіан*, *Павел*, *Модестін* та ін.

Багато в чому саме римські правники заклали основу сучасних юридичних професій. Не дивно, що такі слова, як прокурор, адвокат, нотаріус, юрисконсульт, та й саме слово юрист, мають латинське коріння.

2. Хто такі судді

Професія судді в багатьох відношеннях є центральною юридичною професією. Основним призначенням суддів в Україні є здійснення правосуддя.

Судді наділені значною владою для вирішення судових справ. Рішення суддів виносяться *іменем України*. Відповідно, держава *забезпечує виконання судового рішення у визначеному законом порядку* (стаття 129¹ Конституції України).

Основними нормативно-правовими актами, що регулюють статус суддів в Україні, є Конституція України, Закон України «Про судоустрій і статус суддів», а також процесуальні кодекси: Кримінальний процесуальний кодекс, Цивільний процесуальний кодекс, Господарський процесуальний кодекс та Кодекс адміністративного судочинства.

Із метою забезпечення діяльності суддів Конституцією та законами України гарантуються *незалежність* та *недоторканність* суддів. Це, зокрема, забезпечується неможливістю затримання судді без згоди Вищої ради

Будівля Верховного Суду

правосуддя (за винятком затримання судді під час або відразу ж після вчинення тяжкого або особливо тяжкого злочину), неможливості притягнення судді до відповідальності за ухвалене ним судові рішення, за винятком вчинення злочину або дисциплінарного проступку. Конституція України містить пряму *заборону впливу* на суддю в будь-який спосіб. Крім цього, держава забезпечує *особисту безпеку* судді та членів його сім'ї.

У Конституції України визначено *вичерпний* перелік підстав для звільнення суддів:

- 1) неспроможність виконувати повноваження за станом здоров'я;
- 2) порушення суддею вимог щодо несумісності;
- 3) вчинення істотного дисциплінарного проступку, грубе чи систематичне нехтування обов'язками, що є несумісним зі статусом судді або виявило його невідповідність посаді, яку він обіймає;
- 4) подання заяви про відставку або про звільнення з посади за власним бажанням;
- 5) незгода на переведення до іншого суду в разі ліквідації чи реорганізації суду, у якому суддя обіймає посаду;
- 6) порушення обов'язку підтвердити законність джерела походження майна (стаття 126 Конституції України).

З іншого боку, для забезпечення доброчесності суддів у здійсненні правосуддя на них накладається низка *обмежень*. Так, на суддів поширюються вимоги щодо *несумісності*. Суддя не може належати до політичних партій, профспілок, брати участь у будь-якій політичній діяльності, мати представницький мандат, обіймати будь-які інші оплачувані посади, виконувати іншу оплачувану роботу, крім наукової, викладацької або творчої (частина 2 статті 127 Конституції України).

Крім цього, Закон України «Про судоустрій і статус суддів» містить низку механізмів підзвітності суддів суспільству. Так, судді подають передбачену Законом України «Про запобігання корупції» декларацію особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, у якій розкриваються дані про майно та доходи судді та членів його родини. Також для суддів додатково передбачені моніторинг (перевірка) способу їхнього життя, а також подання декларації родинних зв'язків, декларації доброчесності (статті 59, 61 та 62 Закону України «Про судоустрій і статус суддів»).

Як уже зазначалося, основне завдання суддів — здійснення правосуддя. Здійснюючи його, судді є незалежними та керуються верховенством права. Разом із цим вони зобов'язані дотримуватися засад судочинства, визначених статтею 129 Конституції України.

Вимоги до суддів також викладені в Конституції України.

ЗАВДАННЯ 1. Попрацюйте із джерелом права. Які вимоги до осіб, що претендують на посаду судді, висунуті Основним законом держави?

Конституція України

Стаття 127. <...>

...На посаду судді може бути призначений громадянин України, не молодший тридцяти та не старший шістдесяти п'яти років, який має вищу юридичну освіту і стаж професійної діяльності у сфері права щонайменше п'ять років, є компетентним, доброчесним та володіє державною мовою. Законом можуть бути передбачені додаткові вимоги для призначення на посаду судді.

Для суддів спеціалізованих судів відповідно до закону можуть бути встановлені інші вимоги щодо освіти та стажу професійної діяльності.

У 2016 р. із реформуванням системи правосуддя в Україні змінився порядок призначення суддів на посади. Призначення на посаду судді здійснюється *Президентом України* за поданням *Вищої ради правосуддя* (стаття 128 Конституції України). Для цього проводиться спеціальний конкурс, який має на меті відбір кращих кандидатів на посади суддів.

Окрім формальних вимог, що висувуються перед суддями, для успішного виконання покладених на них обов'язків їм потрібні такі якості, як порядність, уважність, чуйність, емоційна стійкість, почуття справедливості. Суддям необхідні також високорозвинені навички спілкування: уміння слухати співрозмовника, давати вичерпні й прямі відповіді, ставити логічні й зрозумілі запитання.

3. Які повноваження мають прокурори

Іншою важливою професією у сфері правосуддя є професія *прокурора*. Найбільш загально роль прокурорів визначається Конституцією України.

Випуск Національної академії прокуратури України (м. Київ)

ЗАВДАННЯ 2. Попрацюйте із джерелом права. Якими повноваженнями наділена прокуратура згідно з Основним законом держави?

Конституція України

Стаття 131¹. В Україні діє прокуратура, яка здійснює:

- 1) підтримання публічного обвинувачення в суді;
- 2) організацію і процесуальне керівництво досудовим розслідуванням, вирішення відповідно до закону інших питань під час кримінального провадження, нагляд за негласними та іншими слідчими і розшуковими діями органів правопорядку;
- 3) представництво інтересів держави в суді у виключних випадках і в порядку, що визначені законом.

Підтримання публічного обвинувачення прокурором полягає в тому, що саме він представляє сторону обвинувачення в кримінальному процесі.

Процесуальне керівництво досудовим розслідуванням у кримінальних провадженнях є формою нагляду за дотриманням законів під час його проведення. Для цього прокурору Кримінальним процесуальним кодексом України надані широкі повноваження. Зокрема, він починає розслідування за наявності відповідних підстав, дає доручення слідчим, скасовує їх незаконні та необґрунтовані постанови, повідомляє особу про підозру тощо.

До системи прокуратури в Україні входять:

- 1) Генеральна прокуратура України;
- 2) регіональні прокуратури (прокуратури областей, Автономної Республіки Крим, міст Києва і Севастополя);
- 3) місцеві прокуратури;
- 4) військові прокуратури;

5) Спеціалізована антикорупційна прокуратура (стаття 7 Закону України «Про прокуратуру»).

Прокуратуру очолює *Генеральний прокурор*, якого призначає на посаду та звільняє з посади за згодою Верховної Ради України *Президент України*. Він призначається на *шість років*. Одна й та сама особа не може обіймати посаду Генерального прокурора два строки поспіль (частини 2 і 3 статті 131¹ Конституції України).

На прокурорів поширюються *вимоги несумісності*. Це означає, що перебування на посаді прокурора несумісне з обійманням посади в будь-якому органі державної влади, іншому державному органі, органі місцевого самоврядування та з представницьким мандатом на державних виборних посадах. Прокурорам заборонено займатися іншою оплачуваною (крім викладацької, наукової і творчої діяльності, медичної практики, інструкторської та суддівської практики зі спорту) або підприємницькою діяльністю. Прокурор не може належати до політичної партії, брати участь у політичних акціях, мітингах, страйках (стаття 18 Закону України «Про прокуратуру»).

Залежно від рівня прокуратури, вимоги до кандидатів на посаду прокурора дещо відрізняються.

- Прокурором *місцевої прокуратури* може бути призначений громадянин України, який має вищу юридичну освіту, стаж роботи в галузі права не менше двох років та володіє державною мовою.
- Прокурором *регіональної прокуратури* може бути призначений громадянин України, який має стаж роботи в галузі права не менше трьох років.
- Прокурором *Генеральної прокуратури України* може бути призначений громадянин України, який має стаж роботи в галузі права не менше п'яти років.
- *Військовими прокурорами* призначаються громадяни із числа офіцерів, які проходять військову службу або перебувають у запасі та мають вищу юридичну освіту.
- Прокурором *Спеціалізованої антикорупційної прокуратури* може бути призначена особа, яка має вищу юридичну освіту, стаж роботи в галузі права не менше п'яти років та володіє державною мовою (стаття 27 Закону України «Про прокуратуру»).

Як і у випадку суддів, добір кандидатів на посади прокурорів здійснюється *на конкурсних засадах*.

Крім формальних вимог, що висуваються законодавством, для ефективного виконання прокурором своїх обов'язків має значення також наявність низки інших якостей. Важливим для прокурора є ораторське мистецтво, уміння чітко викласти свою позицію, аргументувати її, адже виконання обов'язків прокурора потребує участі в судових дебатах. Прокурору необхід-

не розвинене логічне мислення, уміння знаходити рішення нестандартних проблем, швидко й відповідально приймати рішення. Як і для судді, для прокурорів важливі порядність та почуття справедливості.

4. Коли ми звертаємося до адвоката

Досить часто в судовому процесі опонентами (супротивником) прокурора виступають представники ще однієї надзвичайно важливої юридичної професії — *адвокати*.

Основними нормативно-правовими актами, що регулюють діяльність *адвокатів* в Україні, є Конституція України та Закон України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність».

ЗАВДАННЯ 3. Попрацюйте із джерелом права. Як Основний закон урегулює діяльність адвокатів у державі?

Конституція України

Стаття 131². Для надання професійної правничої допомоги в Україні діє адвокатура. Незалежність адвокатури гарантується.

Засади організації і діяльності адвокатури та здійснення адвокатської діяльності в Україні визначаються законом.

Виключно адвокат здійснює представництво іншої особи в суді, а також захист від кримінального обвинувачення.

Законом можуть бути визначені винятки щодо представництва в суді у трудових спорах, спорах щодо захисту соціальних прав, щодо виборів та референдумів, у малозначних спорах, а також стосовно представництва малолітніх чи неповнолітніх осіб та осіб, які визнані судом недієздатними чи дієздатність яких обмежена.

Більш детально сутність адвокатської діяльності розкривається в Законі України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність». Відповідно до нього, адвокатська діяльність — незалежна професійна діяльність адвоката щодо здійснення:

- захисту;
- представництва;
- надання інших видів правової допомоги клієнту.

Захист — це вид адвокатської діяльності, що полягає в забезпеченні захисту прав, свобод і законних інтересів клієнта. Це може бути підозрюваний, обвинувачений, підсудний, засуджений, виправданий, особа, щодо якої передбачається застосування примусових заходів медичного чи виховного характеру або вирішується питання про їх застосування в кримінальному провадженні, особа, щодо якої розглядається питання про видачу іноземній державі (екстрадицію), а також особа, яка притягується до адміністративної відповідальності під час розгляду справи про адміністративне правопорушення.

Представництво — це вид адвокатської діяльності, що полягає в забезпеченні реалізації прав і обов'язків клієнта (особа, яка звернулася по адвокатську допомогу) в цивільному, господарському, адміністративному та конституційному судочинстві, в інших державних органах, перед фізичними та юридичними особами, прав і обов'язків потерпілого під час розгляду справ про адміністративні правопорушення, а також прав і обов'язків потерпілого, цивільного позивача, цивільного відповідача в кримінальному провадженні.

Інші види правової допомоги — це види адвокатської діяльності з надання правової інформації, консультацій і роз'яснень із правових питань, правового супроводу діяльності клієнта, складення заяв, скарг, процесуальних та інших документів правового характеру, спрямованих на забезпечення реалізації прав, свобод і законних інтересів клієнта, недопущення їх порушень, а також на сприяння їх відновленню в разі порушення (стаття 1 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність»).

Як уже зазначалося, за загальним правилом *виключно адвокат* здійснює представництво іншої особи в суді, а також захист від кримінального обвинувачення.

Адвокатом в Україні може бути особа, яка:

- має повну вищу юридичну освіту;
- володіє державною мовою;
- має стаж роботи в галузі права *не менше двох років*;
- склала кваліфікаційний іспит;
- пройшла стажування (крім випадків, установлених законом);
- склала присягу адвоката України;
- отримала свідоцтво про право на заняття адвокатською діяльністю (частини на 1 статті 6 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність»).

Для адвокатів важливі ораторські навички, вміння логічно та творчо мислити, вислуховувати співрозмовника. Необхідною для професії адвоката є також емоційна стійкість, адже ця робота пов'язана з постійними стресами.

Сутність принципу дотримання законності в діяльності адвоката полягає в тому, що він зобов'язаний не порушувати чинного законодавства України, сприяти утвердженню й практичній реалізації принципів верховенства права та законності, вживати всі свої знання та професійну майстерність для належного захисту й представництва прав і законних інтересів громадян і юридичних осіб. Адвокат не може давати клієнту поради, свідомо спрямовані на полегшення вчинення правопорушень, або іншим чином умисно сприяти їх вчиненню.

Значною мірою за станом адвокатури й ставленням до неї держави говорять про демократичність самої держави. Авторитет адвоката та ефективність його діяльності безпосередньо залежать від становища людини в суспільстві й державі, від ставлення до фундаментальних принципів демократії, законності, верховенства права. У будь-якому правовому суспільстві адво-

кату належить особлива роль. Він має діяти не тільки в інтересах клієнта, а й в інтересах права в цілому.

5. Які завдання покладаються на слідчих

Для того щоб кримінальне провадження потрапило до суду, необхідна копітка робота ще одного представника юридичних професій — *слідчого*.

Слідчі — це службові особи органів досудового слідства, які здійснюють досудове розслідування кримінальних правопорушень.

Органами досудового слідства є правоохоронні органи, до повноважень яких, відповідно до Кримінального процесуального кодексу, належить розслідування кримінальних правопорушень (кримінальних проступків та злочинів). До органів, які мають у своєму складі слідчі органи, належать:

- *Національна поліція;*
- *Служба безпеки України;*
- *Державна фіскальна служба;*
- *Державне бюро розслідувань;*
- *Національне антикорупційне бюро України* (стаття 3 Кримінального процесуального кодексу України).

Раніше власні слідчі органи мала у своєму складі й *прокуратура*, однак зараз її слідчі функції передаються новоствореному *Державному бюро розслідувань*.

Отже, основним завданням слідчого є здійснення *досудового розслідування*. Воно є стадією кримінального провадження до передачі його до суду (наприклад направлення до суду обвинувального акта). Для злочинів досудове розслідування здійснюється у формі *досудового слідства*. Розслідування включає низку регламентованих кримінально-процесуальним законодавством заходів, спрямованих на розкриття злочинів (такі як обшук, допит тощо).

Конкретні вимоги до кваліфікації слідчих можуть відрізнятися залежно від органу, у якому вони працюють. При цьому слідчому, крім юридичної освіти, необхідно знати специфіку роботи системи правоохоронних органів, процесуальне законодавство та мати навички його застосування, уміти застосовувати закони логіки, мати розвинений інтелект, високий рівень комунікативності, моральної культури тощо.

6. Які послуги надають нотаріуси

Нотаріус — це уповноважена державою фізична особа, основним завданням якої є посвідчення прав, а також фактів, що мають юридичне значення (стаття 1 Закону України «Про нотаріат»).

Відповідно до статті 34 Закону України «Про нотаріат», нотаріуси вчиняють такі нотаріальні дії:

- 1) посвідчують правочини (договори, заповіти, довіреності тощо);
- 2) вживають заходів щодо охорони спадкового майна;
- 3) видають свідоцтва про право на спадщину;
- 4) видають свідоцтва про право власності на частку в спільному майні подружжя в разі смерті одного з подружжя;
- 5) видають свідоцтва про придбання майна з прилюдних торгів (аукціонів);
- 6) видають свідоцтва про придбання майна з прилюдних торгів (аукціонів), якщо прилюдні торги (аукціони) не відбулися;
- 7) провадять опис майна фізичної особи, яка визнана безвісно відсутньою або місце перебування якої невідоме;
- 8) видають дублікати нотаріальних документів, що зберігаються у справах нотаріуса;
- 9) накладають заборону щодо відчуження нерухомого майна (майнових прав на нерухоме майно), що підлягає державній реєстрації;
- 10) засвідчують вірність копій (фотокопій) документів і виписок із них;
- 11) засвідчують справжність підпису на документах;
- 12) засвідчують вірність перекладу документів з однієї мови іншою;
- 13) посвідчують факт, що фізична чи юридична особа є виконавцем заповіту;
- 14) посвідчують факт, що фізична особа є живою;
- 15) посвідчують факт перебування фізичної особи в певному місці;
- 16) посвідчують час пред'явлення документів;
- 17) передають заяви фізичних та юридичних осіб іншим фізичним та юридичним особам;
- 18) приймають на зберігання грошові суми та цінні папери;
- 19) вчиняють виконавчі написи (розпорядження про стягнення боргу);
- 20) вчиняють протести векселів (скасовують відстрочку платежу, яку надає вексель);
- 21) вчиняють морські протести (посвідчують факти аварії суден та псування вантажу);
- 22) приймають на зберігання документи.

При вчиненні нотаріальних дій нотаріус перевіряє відповідність дій та документів вимогам закону. Власне, у цьому й полягає основне призначення нотаріуса. Підтверджуючи документи, дії або права особи, вони підтверджують дотримання законодавства та від імені держави надають їм обов'язкового характеру. Відповідно до Цивільного кодексу України, низка договорів підлягає обов'язковому нотаріальному посвідченню (наприклад договори щодо нерухомості). Саме тому важливими якостями нотаріусів є уважність та ґрунтовне знання законодавства.

В Україні діють як *державні*, так і *приватні* нотаріуси. При цьому документи, оформлені державними й приватними нотаріусами, мають однакову юридичну силу.

Нотаріусом може бути громадянин України, який:

- має повну вищу юридичну освіту;
- володіє державною мовою;
- має стаж роботи у сфері права щонайменше *шість років*, із них помічником нотаріуса або консультантом державної нотаріальної контори — не менш ніж три роки;
- склав кваліфікаційний іспит;
- отримав свідоцтво про право займатися нотаріальною діяльністю.

Нотаріуси вчиняють певні юридичні дії щодо незаперечних прав. У разі виникнення спору про цивільне право нотаріус зобов'язаний зупинити вчинення нотаріальної дії до розв'язання спірного питання судом.

7. У чому полягає завдання юрисконсультів

Навички та знання юриста потрібні не лише у сфері державного управління, але й у сфері приватного підприємництва. У зв'язку із цим важливе значення має професія *юрисконсульта*.

До завдань юрисконсульта належать усі дії, що пов'язані із застосуванням закону в господарській діяльності підприємства. Саме його зазвичай залучають до складання тексту договорів, які укладаються його роботодавцем, він бере участь у вирішенні юридичних суперечок із партнерами та конкурентами, надає керівництву підприємства консультації з правових питань тощо. Конкретні ж обов'язки юрисконсульта багато в чому залежать від характеру діяльності підприємства, де він працює.

У кожному разі, крім юридичної освіти та глибоких юридичних знань, важливими якостями для юрисконсульта є комунікативність, логічне мислення, уміння чітко аргументувати свою позицію, а також розуміння бізнесу, що веде підприємство, на якому він працює.

8. Яку роль у суспільстві відіграють правозахисники

Професія *правозахисника* є найменш визначеною з усіх юридичних професій. І сьогодні вчені-юристи не можуть дійти остаточного висновку, що саме вважати правозахисною діяльністю. Однак найчастіше вона визначається як діяльність, спрямована на надання особі правової допомоги щодо припинення порушень права, притягнення винних до юридичної відповідальності, відновлення права й відшкодування спричинених порушенням права збитків. *Правозахисні організації*, які займаються цією діяльністю, можуть бути як державними, так і недержавними. Так, достатньо часто до правозахисників відносять і адвокатуру, яку ми вже розглянули.

Серед державних правозахисних організацій у першу чергу слід виділити *Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини*, який здійснює парламентський контроль за дотриманням конституційних прав і свобод людини й громадянина та захист прав кожного на території України і в межах її юрисдикції (стаття 1 Закону України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини»). Із метою забезпечення дотримання прав дитини в Україні діє *Уповноважений Президента України з прав дитини*.

Правозахисну діяльність здійснюють також органи *Міністерства юстиції*, передусім мережа *центрів із надання безоплатної вторинної правової допомоги*. Їх основним призначенням є надання правових послуг, спрямованих на забезпечення реалізації прав і свобод людини й громадянина, захисту цих прав і свобод, їх відновлення в разі порушення (стаття 1 Закону України «Про безоплатну правову допомогу»).

Існують і державні органи, які займаються правозахисною діяльністю лише щодо реалізації певних груп прав людини. Такими можна вважати, наприклад, уже розглянуті нами органи захисту прав споживачів.

Недержавні правозахисні організації представлені громадськими організаціями, основною метою яких є надання правової допомоги фізичним та юридичним особам. Недержавні правозахисні організації є важливим елементом громадянського суспільства, оскільки вони забезпечують самоорганізацію громадян із метою відстоювання своїх прав. Прикладами недержавних правозахисних організацій є Українська Гельсінська спілка з прав людини, Харківська правозахисна група тощо.

Висновки

- Основу судової влади в Україні становлять судові органи, які мають різні компетенції та юрисдикцію, але одне призначення — захист прав і свобод громадян, конституційного ладу, національної безпеки, територіальної цілісності, дотримання законності в суспільстві.
- Правоохоронні органи є важливою складовою державного механізму, на які покладається захист життя й здоров'я, прав і свобод громадян, інтересів держави й суспільства.
- Окремою ланкою системи правоохоронних органів є адвокатура. Адвокатура — це добровільне професійне громадське об'єднання, яке забезпечує право на захист від обвинувачення, правову допомогу при розгляді справ у судах та інших державних органах.
- У системі правозахисних органів важливе місце належить нотаріату. Нотаріат в Україні — це система органів і посадових осіб, на яких покладено обов'язок засвідчувати права, а також факти, що мають юридичне значення, та вчиняти інші нотаріальні дії.
- Значна роль у реалізації, захисті та поновленні прав громадян відводиться державним і недержавним правозахисним організаціям.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Назвіть правоохоронні органи, які мають у своєму складі слідчі органи.
2. Подайте у вигляді схеми структуру органів прокуратури в Україні.

3. Подайте у вигляді схеми види адвокатської діяльності в Україні.
4. Заповніть таблицю.

ЮРИДИЧНІ ПРОФЕСІЇ В УКРАЇНІ

Назва юридичної професії	Яким законом регламентується діяльність	Основні завдання
Прокурор		
Адвокат		
Нотаріус		

5. **Цікава ваша думка!** Українські правознавці вважають, що ефективне виконання юристом свого професійного обов'язку передбачає гуманність і вимогливість до себе й інших людей, чесність, сумлінність, неупередженість, вірність чинному законодавству. При цьому вони зауважують, що моральні якості працівників різних юридичних спеціальностей мають свої особливості. Якими, на вашу думку, повинні бути моральні якості судді? Спробуйте скласти «Моральний кодекс судді».

§ 27. Нова українська поліція

ПРИГАДАЙТЕ!

1. Що таке право?
2. Кого називають юристами?

1. Із якою метою створена нова українська поліція

Для того щоб закон працював, потрібні не лише люди, які його застосовують, але й люди, які його захищають, — *правоохоронці*. Центральним правоохоронним органом в Україні є *Національна поліція*.

ЗАВДАННЯ. **Попрацюйте із джерелом права.** Які завдання має виконувати Національна поліція згідно із законодавством?

Закон України «Про Національну поліцію»

Стаття 2. Завдання поліції

1. Завданнями поліції є надання поліцейських послуг у сферах:
  - 1) забезпечення публічної безпеки і порядку;
  - 2) охорони прав і свобод людини, а також інтересів суспільства і держави;
  - 3) протидії злочинності;
  - 4) надання в межах, визначених законом, послуг з допомоги особам, які з особистих, економічних, соціальних причин або внаслідок надзвичайних ситуацій потребують такої допомоги.

Для виконання вказаних завдань поліцейським надані широкі повноваження, у тому числі щодо обмеження в окремих випадках прав громадян. Із цією метою поліцейські мають право застосовувати *поліцейські заходи*, які поділяються на *превентивні поліцейські заходи* та *поліцейські заходи примусу*.

До превентивних поліцейських заходів належать:

- 1) перевірка документів особи;
- 2) опитування особи;
- 3) поверхнева перевірка й огляд;
- 4) зупинення транспортного засобу;
- 5) вимога залишити місце й обмеження доступу до визначеної території;
- 6) обмеження пересування особи, транспортного засобу або фактичного володіння річчю;
- 7) проникнення до житла чи іншого володіння особи;
- 8) перевірка дотримання вимог дозвільної системи органів внутрішніх справ;
- 9) застосування технічних приладів і технічних засобів, що мають функції фото- і кінозйомки, відеозапису, засобів фото- і кінозйомки, відеозапису;
- 10) перевірка дотримання обмежень, установлених законом щодо осіб, які перебувають під адміністративним наглядом, та інших категорій осіб;
- 11) поліцейське піклування (стаття 31 Закону України «Про Національну поліцію»).

Поліцейські заходи примусу застосовуються лише як крайній захід і включають:

- 1) фізичний вплив (силу);
- 2) застосування спеціальних засобів;
- 3) застосування вогнепальної зброї (стаття 42 Закону України «Про Національну поліцію»).

Поліція може застосовувати й інші заходи, зокрема накладати адміністративні стягнення за окремі адміністративні правопорушення.

Слід пам'ятати, що коли поліцейський звертається до вас або ви звертаєтесь до нього, він зобов'язаний назвати своє прізвище, посаду, спеціальне звання та пред'явити на вашу вимогу службове посвідчення, надавши можливість ознайомитися з викладеною в ньому інформацією, не випускаючи його з рук.

У системі Національної поліції діє багато підрозділів, які мають власні, специфічні завдання та функції. Відповідно до Закону України «Про Національну поліцію», систему Національної поліції складають:

- 1) кримінальна поліція;
- 2) патрульна поліція;
- 3) органи досудового розслідування;
- 4) поліція охорони;
- 5) спеціальна поліція;

Складання присяги працівниками патрульної поліції міста Києва

- 6) поліція особливого призначення (стаття 13 Закону України «Про Національну поліцію»).

Для допитливих

Значно вищими є вимоги нового закону до *взаємодії поліції з громадськістю*. Суттєвого оновлення мають зазнати й кадри нової поліції. Так, замість патрульно-постової служби міліції була створена *патрульна поліція*, відбір до якої проводився за відкритим конкурсом. Патрульні пройшли відносно коротку, але інтенсивну підготовку за участю зарубіжних фахівців, і зараз охороняють порядок у великих містах України. Слід наголосити, що формування нової поліції не завершується на патрульній поліції. Зокрема, були створені підрозділи *кіберполіції*, *корпусу оперативно-раптової дії* (поліцейських-спецпризначенців), на 2016—2017 рр. заплановане формування підрозділів *дільничних офіцерів поліції*.

2. Якими повноваженнями наділені дільничні офіцери поліції

Найчастіше громадяни стикаються з працівниками *патрульної поліції*. Основним завданням *патрульних поліцейських* є цілодобове патрулювання території обслуговування з метою забезпечення належної охорони публічної безпеки й порядку та контролю за дотриманням правил дорожнього руху, його безпеки. При цьому патрульний здійснює *перше реагування* на повідомлення про правопорушення та надання невідкладної допомоги, припиняє виявлені правопорушення, надає необхідну допомогу громадянам, які її потребують.

Не менш важливою є роль *дільничних офіцерів поліції*. На відміну від патрульних, дільничні офіцери закріплюються не за певним маршрутом, а за певною адміністративною дільницею. Їх завданнями є проведення профілактичної роботи серед жителів адміністративної дільниці, взаємодія з населенням та громадськими формуваннями щодо дотримання публічної безпеки та порядку, профілактики правопорушень. Також разом з іншими підрозділами Національної поліції вони беруть участь у виявленні, попередженні, припиненні адміністративних правопорушень та злочинів, у розкритті злочинів, учинених на території адміністративної дільниці.

Патрульні поліцейські

Поліцейських приймають на роботу *за конкурсом*. Відбір кандидатів на посаду здійснюють спеціально створені *поліцейські комісії*, які складаються з представників самої Національної поліції, Міністерства внутрішніх справ та громадськості. Після прийняття на службу до лав Національної поліції майбутні поліцейські складають присягу.

Для поліцейських, крім знання законодавства, надзвичайно важливими є фізична

підготовка та витривалість, стійкість до стресів, адже їхня робота пов'язана з ризиками для життя й здоров'я. І, звичайно, щоб стати хорошим поліцейським, необхідне почуття відповідальності за сумлінне та повне виконання своїх обов'язків.

Висновок

- Національна поліція — молодий правоохоронний орган. Він був створений у 2015 р. на зміну старій міліції. Проте відмінність полягає не лише в назві органу, але й у філософії його функціонування. Зокрема, Закон України «Про Національну поліцію» визначає основним її завданням надання сервісних послуг. Отже, підкреслюється сервісний характер діяльності поліції на противагу репресивному характеру, який був властивий правоохоронним органам за радянських часів.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Назвіть завдання, які українське законодавство покладає на Національну поліцію.
2. Подайте у вигляді схеми поліцейські заходи, які можуть здійснюватися представниками Національної поліції з метою виконання покладених на неї завдань.
3. **Проведіть міні-дослідження.** Користуючись різними джерелами інформації (ЗМІ, мережа Інтернет), з'ясуйте, якою є реакція суспільства на діяльність нової поліції. У чому громадяни вбачають переваги нової поліції над міліцією? За що критикують нових поліцейських? Яких відгуків більше: позитивних чи негативних? Як ви вважаєте, чому?

§ 28. Практичне заняття. Ігровий суд

ПРИГАДАЙТЕ!

Які засади судочинства визначені Основним законом України?

1. Яким є загальний порядок розгляду справ у суді

Процес розгляду справ у суді чітко регламентовано. Кожен з учасників процесу має права та обов'язки, які дозволяють забезпечити чесність, неупередженість та змагальність при розгляді справи в суді. Галузі права, що регулюють судовий розгляд, називаються процесуальними. При цьому для різних ситуацій застосовуються різні процедури. Так, розгляд справ про злочини регламентується *Кримінальним процесуальним кодексом України*. Судовий розгляд цивільно-правових спорів урегульовано *Цивільним процесуальним кодексом України*. Порядок проведення судових процесів між суб'єктами господарської діяльності визначається *Господарським процесуальним кодексом України*. *Кодекс адміністративного судочинства України* встановлює порядок судового розгляду справ, у яких однією зі сторін виступає держава.

Ми розглянемо два найбільш поширені типи процесів: *цивільний* та *кримінальний*.

2. Як розглядаються в суді цивільні справи

Цивільне судочинство розглядає справи щодо захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод або інтересів, що виникають із цивільних, житлових, земельних, сімейних, трудових відносин.

Такі справи можуть розглядатися в порядку різних *проваджень* (позовне, наказне, окреме), однак ми ознайомимося з найбільш поширеним із них — *позовним*.

У цивільному процесі беруть участь багато осіб. Їх роль, права та обов'язки при розгляді справи в суді визначаються їхнім *процесуальним статусом*.

Центральними учасниками цивільного процесу є *сторони*. У цивільному процесі їх дві: *позивач* та *відповідач*.

Позивачем є особа, яка звертається до суду з *позовом* до відповідача. Саме в позові викладається суть претензій позивача до відповідача (порушення, невизнання чи оспорювання прав, свобод або інтересів позивача). Фактично головне завдання цивільного процесу — визначити, чи обґрунтовані претензії позивача до відповідача, і якщо так — вжити заходів щодо захисту, відновлення або визнання його прав. Натомість, *відповідач* — це особа, до якої звернено такий позов.

Крім сторін, у цивільному судочинстві беруть участь й інші учасники.

Треті особи — це учасники цивільного процесу, які хоча не є сторонами процесу, але зацікавлені в результатах розгляду, адже він впливає на їхні права та інтереси. Наприклад, у спорі щодо спадщини третьою стороною може бути банк-кредитор спадкодавця.

Учасниками процесу є також *представники* сторін та третіх осіб. *Представники* — це особи, уповноважені здійснювати процесуальні дії в інтересах та від імені учасників цивільного процесу (сторін, третіх осіб). За загальним правилом, представництво іншої особи в суді здійснює виключно *адвокат* (частина 3 статті 131² Конституції України). Разом із цим законом можуть бути визначені *винятки* щодо представництва в суді у трудових спорах, спорах щодо захисту соціальних прав, щодо виборів та референдумів, у малозначних спорах, а також щодо представництва малолітніх (віком до 14 років) чи неповнолітніх осіб (віком до 18 років) та осіб, які визнані судом недієздатними чи дієздатність яких обмежена.

Крім цього, існує категорія учасників цивільного процесу, які не беруть безпосередньої участі у справі, виконуючи переважно допоміжні функції. До них належать: секретар судового засідання, судовий розпорядник, свідок, експерт, перекладач, спеціаліст, особа, яка надає правову допомогу.

Секретар судового засідання здійснює *організаційно-технічне забезпечення* процесу. Зокрема, він провадить судові виклики й повідомлення; перевіряє наявність та з'ясовує причини відсутності осіб, яких було ви-

кликано до суду, і доповідає про це головуючому; забезпечує фіксування судового засідання технічними засобами; веде журнал судового засідання; оформлює матеріали справи; виконує інші доручення головуючого, що стосуються розгляду справи.

Основна роль *судового розпорядника* полягає в *забезпеченні* дотримання особами, що перебувають у суді, *установлених правил*, виконання ними розпоряджень головуючого в судовому засіданні.

Свідком може бути кожна особа, якій відомі будь-які обставини, що стосуються справи. Свідок зобов'язаний з'явитися до суду у визначений час і дати правдиві показання про відомі йому обставини. Слід пам'ятати, що, відповідно до статті 63 Конституції України, особа не несе відповідальності за відмову давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів. Крім цього, Цивільний процесуальний кодекс України встановлює перелік осіб, які *не можуть бути допитані як свідки*. Це:

- 1) недієздатні фізичні особи, а також особи, які перебувають на обліку чи лікуванні в психіатричному лікувальному закладі й не здатні через свої фізичні або психічні вади правильно сприймати обставини, що мають значення для справи, або давати свідчення;
- 2) особи, які за законом зобов'язані зберігати в таємниці відомості, якщо про них ідеться в суді, що були довірені їм у зв'язку з їхнім службовим чи професійним становищем;
- 3) священнослужителі — про відомості, одержані ними на сповіді віруючих;
- 4) професійні судді, народні засідателі та присяжні — якщо йдеться про обставини обговорення в нарадчій кімнаті питань, що виникли під час ухвалення рішення чи вироку.

Особи, які мають дипломатичний імунітет, не можуть бути допитані як свідки без їхньої згоди, а представники дипломатичних представництв — без згоди дипломатичного представника.

Експерт — це особа, якій доручено провести дослідження матеріальних об'єктів, явищ і процесів, що містять інформацію про обставини справи, і дати висновок із питань, які виникають при розгляді справи та стосуються сфери її (особи) спеціальних знань. Таке дослідження називається *експертизою*. Слід звернути увагу, що до експертів висуваються особливі вимоги. Ці вимоги викладені в Законі України «Про судову експертизу»; для того щоб брати участь у судовому засіданні як експерт, особа має бути внесена до *Державного реєстру атестованих судових експертів*.

Перекладач залучається до судового засідання у випадку, якщо ко-мусь з учасників процесу необхідний переклад. Крім цього, він може бути задіяний для спілкування з особами, які мають вади слуху або мовлення.

Спеціаліст — це особа, яка володіє спеціальними знаннями та навичками застосування технічних засобів і може надавати консультації з питань, що потребують відповідних спеціальних знань і навичок.

Слід відрізнити *спеціаліста* від *експерта*. Якщо експерт проводить експертне дослідження, результати якого надаються суду, то спеціаліст лише надає допомогу при проведенні процесуальних дій у межах своєї компетенції.

Особа, яка надає правову допомогу, — це фахівець у галузі права, який за законом може надавати правову допомогу.

Окремим суб'єктом цивільного процесу є *суд*. Цивільні справи в судах *першої інстанції* розглядаються одноособово суддею, який є головуючим і діє від імені суду. У судах *апеляційної* та *касаційної* інстанцій цивільні справи розглядаються колегією у складі не менше ніж *трьох* суддів.

При розгляді справи суд може видавати кілька видів документів. *Ухвала суду* — це акт суду, яким справа не вирішується по суті, але яким оформляються певні процесуальні дії. Наприклад, суд може видати ухвалу про призначення експертизи (стаття 144 Цивільного процесуального кодексу України). *Рішення суду* — це акт суду, яким справа вирішується по суті.

Цивільне судочинство складається з кількох стадій.

Першою стадією є *відкриття провадження*. Підставою для нього є подання до суду *позовної заяви*. У позовній заяві викладається суть позову позивача до відповідача. Цивільний процесуальний кодекс України встановлює загальні вимоги до позовної заяви. Вона подається в письмовій формі та має містити:

- 1) найменування суду, до якого подається заява;
- 2) ім'я (найменування) позивача і відповідача, а також ім'я представника позивача, якщо позовна заява подається представником, їх місце проживання (перебування) або місцезнаходження, поштовий індекс, номери засобів зв'язку, якщо такі відомі;
- 3) зміст позовних вимог;
- 4) ціну позову щодо вимог майнового характеру;
- 5) виклад обставин, якими позивач обґрунтовує свої вимоги;
- 6) зазначення доказів, що підтверджують кожну обставину, наявність підстав для звільнення від доказування;
- 7) перелік документів, що додаються до заяви.

3. Як написати позовну заяву

ЗАВДАННЯ 1. Розгляньте ситуацію та допоможіть її учасниці скласти позовну заяву за наведеним зразком.

Олена М. (17 років) під час літніх канікул два місяці працювала кур'єром у видавництві «Світанок». За перший місяць роботи вона отримала заробітну плату вчасно, а за другий — ні. Коли дівчина звільнялася, бухгалтер видавництва

попросила її трохи почекати з отриманням заробітної плати, оскільки підприємство мало певні фінансові проблеми.

Після звільнення минуло два місяці, а грошей Олена так і не отримала. Вона знову звернулася до бухгалтерії. Тепер їй пояснили, що всі гроші, які їй мало виплатити видавництво, вона отримала ще після першого місяця роботи.

Олена вирішила звернутися до суду.

Зразок позовної заяви

До (назва суду)
 Позивач: (ПІБ)
 (домашня адреса)
 Відповідач: (назва юридичної особи)
 (адреса юридичної особи)
 Код ЄДРПОУ (номер юридичної особи
 в Єдиному державному реєстрі підприємств
 та організацій України)
 Розрахунковий рахунок
 Ціна позову: ____ гривень.

ПОЗОВНА ЗАЯВА

про стягнення заборгованості із заробітної плати

Із ____ 20__ року я перебував(ла) у трудових відносинах із (назва юридичної особи, далі — Відповідач), працюючи на посаді ____.

«__» ____ 20__ року я припинив(ла) трудові відносини з Відповідачем за домовленістю сторін згідно зі ст. 36 Кодексу законів про працю України, що підтверджується записом у моїй трудовій книжці.

У день мого звільнення сума боргу Відповідача із заробітної плати передо мною склала ____ гривень.

Оскільки Відповідач не розрахувався по заборгованості із заробітної плати, я вимушений(на) звернутися до суду для захисту своїх матеріальних прав.

На підставі вищевикладеного та керуючись ст. 115, 116 Кодексу законів про працю України, ст. 4, 149, 150, 152 Цивільного процесуального кодексу України,

прошу суд:

Стягнути з відповідача на мою користь заборгованість із заробітної плати в розмірі ____ гривень.

Додатки:

1. Довідка про суму заборгованості із заробітної плати в Позивача.
2. Копія позовної заяви.
3. Копія трудової книжки.
4. Квитанція про сплату судового збору (державного мита).

Дата

Підпис ПІБ

Зала судового засідання

На *другій стадії* справа готується до судового розгляду.

Центральною стадією цивільного процесу є *третьа* — судовий розгляд справи. На цій стадії справа розглядається на судовому засіданні, вирішується по суті, після чого ухвалюється судове рішення. Учасники процесу викладають свою позицію та надають *докази* на її підтвердження.

Доказами є будь-які фактичні дані, на підставі яких суд встановлює

наявність або відсутність обставин, що обґрунтовують вимоги й заперечення сторін, та інших обставин, які мають значення для вирішення справи. Ці дані встановлюються на підставі пояснень сторін, третіх осіб, їхніх представників, допитаних як свідків, показань свідків, письмових доказів, речових доказів, зокрема звуко- і відеозаписів, висновків експертів.

Судовий розгляд закінчується ухваленням *рішення* суду (в окремих випадках — постановленням *ухвали*).

Якщо сторони погоджуються зі змістом судового рішення, процес завершується *зверненням рішення до виконання*. Разом із цим у разі наявності заперечень сторони можуть *оскаржити* судове рішення. Рішення суду *першої інстанції*, що не набрало законної сили, оскаржується в порядку *апеляційного провадження*. Рішення суду першої інстанції після їх перегляду в апеляційному порядку, рішення та ухвали апеляційного суду, ухвалені за результатами апеляційного розгляду, можуть бути оскаржені в *касаційному порядку*.

Для допитливих

Судовий розгляд справ здійснюється державною мовою. Особи, які беруть участь у справі та не володіють або недостатньо володіють українською мовою, мають право робити заяви, давати пояснення, виступати в суді і заявляти клопотання рідною мовою або мовою, якою вони володіють, користуючись при цьому послугами перекладача.

Судові справи розглядаються в залах судових засідань, які мають відповідну нумерацію.

Під час судового розгляду справи повністю фіксується судове засідання за допомогою звукозаписувального технічного засобу. Фіксування судового засідання технічними засобами здійснює секретар судового засідання або, за розпорядженням головуючого, інший працівник апарату суду.

Перед початком слухання секретар судового засідання або судовий розпорядник з'ясовує явку учасників судового процесу та запрошує їх до зали судового засідання.

Присутні в залі судового засідання мають дотримуватися порядку судового розгляду, який забезпечується головуючим суддею та судовим розпорядником.

Усі присутні в залі судового засідання при вході до нього судді мають підвестися. Учасники судового процесу, а також інші особи, які перебувають у залі судового засідання, зобов'язані звертатися до судді (суду) словами «Ваша честь», «Високий суд» і виконувати розпорядження головуєчого. Звернення одного учасника судового процесу до іншого починається словом «Шановний(а)».

Запитання до судді, суду з боку учасників процесу та присутніх у залі судового засідання не допускаються.

Учасники цивільного, адміністративного процесу та інші особи, присутні на відкритому судовому засіданні, мають право робити письмові записи, а також використовувати портативні аудіопристрої.

До осіб, які порушують установлені в суді правила або протиправно перешкоджають здійсненню цивільного судочинства, судом застосовуються процесуальні дії:

- головуєчий попереджає особу, яка порушує порядок у судовому засіданні або не виконує його розпоряджень, про неприпустимість неналежної поведінки при здійсненні судочинства;
- у разі повторного вчинення зазначених дій головуєчий має право вивести із зали будь-яку особу, яка порушує порядок у судовому засіданні або заважає розгляду справи;
- у разі видалення із зали учасника судового процесу, за відсутності якого справа розглядатися не може, суд має право перенести її розгляд, поклавши на винного всі витрати, пов'язані із зупиненням провадження.

Особи, які беруть участь у справі, мають право знайомитися з матеріалами справи, робити з них витяги, знімати копії з документів, долучених до справи, отримувати копії рішень, ухвал, брати участь у судових засіданнях, користуватися іншими процесуальними правами, установленими законом.

4. Як розглядаються в суді кримінальні справи

Кримінальне провадження відкривається після виявлення слідчим або прокурором обставин, що можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення. Такі обставини можуть міститися як у заявах чи повідомленнях громадян, так і в інформації, отриманій з інших джерел.

Як і в цивільному процесі, у кримінальному процесі існують різні групи учасників із власним процесуальним статусом.

Сторонами кримінального процесу є *сторона обвинувачення* та *сторона захисту*.

До сторони обвинувачення входять:

- *прокурор*;
- *слідчий, керівник органу досудового розслідування*;
- *оперативні підрозділи*.

Основним учасником кримінального процесу зі сторони захисту у кримінальному процесі є підозрюваний, обвинувачений.

Підозрюваним є особа, якій повідомлено про підозру, або особа, яка затримана за підозрою у вчиненні кримінального правопорушення.

Обвинуваченим є особа, обвинувальний акт щодо якої переданий до суду.

В окремих випадках учасниками зі сторони захисту можуть бути також *виправданий* та *засуджений*, а також особа, щодо якої передбачається застосування примусових заходів медичного чи виховного характеру (або вирішувалося питання про їх застосування); особа, щодо якої передбачається розгляд питання про видачу іноземній державі (екстрадицію).

Виправданим є обвинувачений, виправдувальний вирок суду щодо якого набрав законної сили.

Засудженим є обвинувачений, обвинувальний вирок суду щодо якого набрав законної сили.

Окрім зазначених вище осіб, учасниками кримінального процесу зі сторони захисту є *законний представник підозрюваного, обвинуваченого, а також захисник*.

Законний представник залучається до процесу у випадку, якщо підозрюваний або обвинувачений є неповнолітнім або особою, визнаною у встановленому законом порядку недієздатною чи обмежено дієздатною.

Захисником є адвокат, який здійснює захист підозрюваного, обвинуваченого, засудженого, виправданого, особи, щодо якої передбачається застосування примусових заходів медичного чи виховного характеру (або вирішувалося питання про їх застосування), а також особи, щодо якої передбачається розгляд питання про видачу іноземній державі (екстрадицію). Відповідно до Кримінального процесуального кодексу України, обов'язковою умовою участі адвоката як захисника є його реєстрація в Єдиному реєстрі адвокатів України.

Окрему групу учасників кримінального провадження складають *потерпілий і представник потерпілого*. Потерпілим може бути фізична особа, якій кримінальним правопорушенням завдано моральної, фізичної або майнової шкоди, а також юридична особа, якій кримінальним правопорушенням завдано майнової шкоди. До представника потерпілого висуваються ті самі вимоги, що й до захисника (адвокат, наявність у Єдиному реєстрі адвокатів України). Від імені юридичної особи, яка є потерпілим, може виступати її керівник або інша уповноважена особа.

У кримінальному процесі беруть участь й інші особи. Наприклад, учасниками кримінального процесу можуть бути *цивільний позивач* та *цивільний відповідач*. Особа, якій кримінальним правопорушенням завдано майнової шкоди, може пред'явити цивільний позов у порядку, передбаченому Кримінальним процесуальним кодексом України, й отримати процесуальний статус цивільного позивача. З іншого боку, обвинувачений чи підозрюваний не обов'язково може бути цивільним відповідачем за таким позовом. Так, за шкоду, завдану джерелом підвищеної небезпеки (наприклад транспортним засобом), за загальним правилом відповідає особа, яка ним володіє, незалежно від того, із чийої вини була завдана така шкода. У випадку, якщо цивільний позивач є неповно-

літнім або особою, визнаною у встановленому законом порядку недієздатною чи обмежено дієздатною, до процесу залучається його *законний представник*.

Частина інших учасників кримінального провадження подібна за своєю роллю до учасників цивільного процесу.

Так, *секретар судового засідання* та *судовий розпорядник* виконують у кримінальному провадженні ту саму роль, що й у цивільному.

Як і в цивільному процесі, у кримінальному провадженні беруть участь свідки. *Свідком* є фізична особа, якій відомі або можуть бути відомі обставини, що підлягають доказуванню під час кримінального провадження, і яка викликана для надання свідчень. На свідків у кримінальному провадженні також поширюються гарантії статті 63 Конституції України, відповідно до якої особа не несе відповідальності за відмову давати показання або пояснення щодо себе, членів своєї сім'ї чи близьких родичів. Крім цього, як і Цивільний процесуальний кодекс України, Кримінальний процесуальний кодекс України містить перелік осіб, які *не можуть бути допитані як свідки*. Це:

- 1) захисник, представник потерпілого, цивільного позивача, цивільного відповідача, юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження, законний представник потерпілого, цивільного позивача в кримінальному провадженні — про обставини, які стали їм відомі у зв'язку з виконанням функцій представника чи захисника;
- 2) адвокати — про відомості, які становлять адвокатську таємницю;
- 3) нотаріуси — про відомості, які становлять нотаріальну таємницю;
- 4) медичні працівники та інші особи, яким у зв'язку з виконанням професійних або службових обов'язків стало відомо про хворобу, медичне обстеження, огляд та їх результати, інтимну й сімейну сторону життя особи — про відомості, які становлять лікарську таємницю;
- 5) священнослужителі — про відомості, отримані ними на сповіді віруючих;
- 6) журналісти — про відомості, які містять конфіденційну інформацію професійного характеру, надану за умови нерозголошення авторства або джерела інформації;
- 7) професійні судді, народні засідателі та присяжні — про обставини обговорення в нарадчій кімнаті питань, що виникли під час ухвалення судового рішення, за винятком випадків кримінального провадження щодо прийняття суддею (суддями) свідомо неправосудного вироку, ухвали;
- 8) особи, які брали участь в укладенні та виконанні угоди про примирення в кримінальному провадженні, — про обставини, які стали їм відомі у зв'язку з участю в укладенні та виконанні угоди про примирення;
- 9) особи, до яких застосовані заходи безпеки, — щодо дійсних даних про їх особи;
- 10) особи, які мають відомості про дійсні дані про осіб, до яких застосовані заходи безпеки, — щодо цих даних.

Як і до цивільного, до кримінального провадження можуть залучатися *перекладач, експерт, спеціаліст*.

За загальним правилом, кримінальне провадження в судах першої інстанції здійснюється професійним суддею одноособово. Виняток становлять провадження щодо злочинів, за які передбачене покарання у вигляді позбавлення волі на строк понад десять років (колегія з трьох суддів), та щодо злочинів, за які передбачене покарання у вигляді довічного позбавлення волі (колегія з трьох суддів, а за клопотанням обвинуваченого — суд присяжних у складі двох професійних суддів та трьох присяжних). Кримінальне провадження в апеляційному та касаційному порядку здійснюється колегіально не менш ніж трьома суддями.

Стадії *кримінального провадження* суттєво відрізняються від стадій цивільного провадження.

Першою стадією є *досудове розслідування*. Воно розпочинається внесенням відомостей про кримінальне правопорушення до Єдиного реєстру досудових розслідувань. На цій стадії кримінального процесу провадиться комплекс процесуальних дій, спрямованих на встановлення обставин вчиненого кримінального правопорушення, осіб, які його вчинили, тощо. Зроблені прокурором та слідчими висновки є версією обвинувачення, яка й підлягає доказу.

Слід звернути увагу, що, незважаючи на назву, суд бере активну участь у досудовому розслідуванні, здійснюючи судовий контроль у формі надання судових дозволів на застосування переважної більшості заходів забезпечення кримінального провадження, проведення частини слідчих (розшукових) дій, а також розгляду та вирішення скарг на рішення, дії чи бездіяльність слідчого, прокурора. Досудове розслідування закінчується однією з наведених дій:

- закриття кримінального провадження;
- звернення до суду з клопотанням про звільнення особи від кримінальної відповідальності;
- звернення до суду з обвинувальним актом;
- звернення до суду з клопотанням про застосування примусових заходів медичного характеру;
- звернення до суду з клопотанням про застосування примусових заходів виховного характеру.

У разі звернення до суду з обвинувальним актом статус *підозрюваного* змінюється на статус *обвинуваченого*.

Наступною стадією є *підготовче провадження*. У його межах вирішується питання про можливість розгляду матеріалів кримінального провадження по суті в судовому засіданні.

Центральною стадією кримінального провадження є *судовий розгляд*. Він складається з таких етапів:

- 1) підготовча частина (відкриття судового засідання; оголошення складу суддів; повідомлення про права й обов'язки; видалення свідків із зали суду);
- 2) власне судовий розгляд (з'ясування обставин та перевірка їх доказами);
- 3) судові дебати;
- 4) останнє слово обвинуваченого;
- 5) ухвалення та проголошення судового рішення.

За результатами судового розгляду може бути прийняте одне з таких рішень:

- вирок (обвинувальний або виправдувальний);
- ухвала про закриття кримінального провадження;
- ухвала про застосування чи незастосування примусових заходів медичного характеру;
- ухвала про застосування чи незастосування примусових заходів виховного характеру.

Як і у випадку із цивільним провадженням, рішення суду в кримінальному провадженні може бути оскаржене в *апеляційному* та *касаційному* порядку.

ЗАВДАННЯ 2. Попрацюйте в групах. Спираючись на подану в параграфі інформацію, змодельуйте проведення судового засідання в цивільній або кримінальній справі.

- 1) Слухається справа про стягнення заборгованості в сумі 43 тис. гривень. Позивач: ПАТ КБ «Приватбанк», відповідач: громадянка З.
- 2) Слухається справа про крадіжку велосипеда та сільськогосподарського інвентаря (загальною сумою 24 тис. гривень) із приватного помешкання. Потерпілий: Ярослав Д., обвинувачений: Костянтин М.

Висновки

- Згідно з Конституцією, правосуддя в Україні здійснюють виключно суди.
- Особи, які беруть участь у справі, зобов'язані добросовісно дотримуватися своїх процесуальних прав і виконувати процесуальні обов'язки.
- Кожна сторона зобов'язана довести ті обставини, на які вона посилається, як на підставу своїх вимог і заперечень. Докази подаються сторонами та іншими особами, які беруть участь у справі.
- Необхідно також довести обставини, які мають значення для ухвалення рішення у справі й щодо яких у сторін та інших осіб, які беруть участь у справі, виникає спір.
- Докази не можуть ґрунтуватися на припущеннях.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Порівняйте поняття, визначивши в них спільне та відмінне.

Поняття	Спільне	Відмінне
Цивільний процес		
Кримінальний процес		

2. Складіть позовну заяву про стягнення заборгованості з боржника (підставами для звернення до суду є статті 526, 625, 1049 Цивільного кодексу України, які вміщено в додатках до підручника). Скористайтеся наведеним у параграфі зразком.

Повторювально-узагальнювальний урок до розділу V

Без людей, які застосовують та охороняють правові норми, закони не можуть функціонувати, залишаючись лише на папері. Без діючої системи судів неможливий захист прав і свобод громадян, без адвокатів — ефективне представництво їх інтересів, без нотаріусів — посвідчення прав та юридичних дій, без правоохоронців — боротьба із правопорушеннями. Саме тому порядні та професійні юристи — формування правової держави.

У цьому розділі ми розглянули лише найбільш загальні особливості юридичних професій, що існують в Україні. Поглиблене їх вивчення — предмет окремих дисциплін, що викладаються в юридичних вищих навчальних закладах. Кожна професія, пов'язана з юридичною наукою — суддя, прокурор, адвокат, — потребує років навчання та практики й постійного самовдосконалення. Не дивно, що для більшості з них обов'язковою умовою є не лише вища юридична освіта, але й досвід роботи в галузі права.

Юридична професія пов'язана з копіткою працею, потребує глибоких знань законів та вміння їх тлумачити і застосовувати, а часто — й особистої сміливості. Це має пам'ятати кожен, хто вирішив обрати для себе цю почесну та відповідальну спеціальність.

Завдання для систематизації та узагальнення матеріалу

Виберіть правильний варіант відповіді (за кожную правильну відповідь на завдання 1—3 — 1 бал).

1. Який стаж у галузі права повинна мати особа, щоб стати адвокатом?
A не менше ніж два роки	B не менше ніж п'ять років
B не менше ніж сім років	Г не менше ніж десять років

2. Яке з наведених завдань Конституція України покладає на органи прокуратури?
- А** проведення досудового розслідування кримінальних правопорушень
  - Б** здійснення правосуддя
  - В** підтримання публічного обвинувачення в суді
  - Г** надання професійної правничої допомоги
3. Укажіть, яке заняття судді мають право поєднувати зі своєю основною діяльністю.
- А** ведення фермерського господарства
  - Б** робота народним депутатом України
  - В** викладання у вищому навчальному закладі
  - Г** надання платних юридичних консультацій приватним підприємствам
4. Заповніть таблицю «Послуги адвоката та нотаріуса в Україні» (3 бали).
Зазначте в потрібному стовпчику номер ситуації, у якій слід звертатися до відповідного фахівця.
- 1) захист у кримінальному провадженні;
  - 2) передача документів на зберігання;
  - 3) завірення підпису;
  - 4) допомога у складанні позовної заяви до суду.

Адвокат	Нотаріус

5. Порівняйте юридичні професії, визначивши в них спільне та відмінне (3 бали).

Професія	Спільне	Відмінне
Патрульний поліцейський		
Дільничний офіцер поліції		

6. Дайте розгорнуту відповідь (3 бали).

Римський юрист Публілій Сір писав: «Там може процвітати народ, де процвітають закони».

Як ви розумієте зміст наведеного висловлювання? Спробуйте пояснити його в контексті розвитку юридичної професії в Давньому Римі. Яку роль, на вашу думку, відіграв розвиток юридичної професії в історії людства? Яким чином її представники можуть забезпечити «процвітання законів»?

ДОДАТКИ

Рекомендації щодо організації різних форм роботи

Робота в парах

Учням пропонується ознайомитися з текстом відповідного пункту параграфа, нормативно-правового акта, висловлювання, описом ситуації тощо та підготуватися відповідати на запитання до нього. На виконання завдання (ознайомлення з текстом та обговорення відповідей на запитання) відводиться 5—6 хвилин. Потім заслуховуються відповіді представників окремих пар. Краще, якщо представник однієї пари відповідатиме на одне запитання.

Робота в групах

У класі створюється кілька груп із п'яти-шести учнів. У кожній групі обирають лідера, доповідача, секретаря та «тайм-кіпера» — учня, який буде стежити за часом. Учитель визначає термін виконання роботи, дає вказівки щодо її організації:

- лідер групи зачитує текст завдання;
- у кожній групі заслуховуються пропозиції щодо його виконання;
- кожен учень по черзі висловлює свою думку, і вона має бути врахована;
- усі пропозиції фіксує секретар;
- доповідач готується представляти результати роботи групи.

Під час роботи груп учитель надає необхідну допомогу. Після закінчення часу, відведеного на виконання роботи, доповідач звітує перед класом про отримані результати.

Робота над проектом (проведення міні-дослідження)

Метод проектів завжди передбачає розв'язування певної проблеми. Результати виконаних проектів мають бути «відчутними». Так, якщо це теоретична проблема — то потрібне конкретне її вирішення, якщо практична — конкретний результат, готовий до впровадження, використання.

Робота над проектом включає такі етапи:

I етап — організаційний (створення груп);

II етап — пошуковий (збирання інформації);

III етап — аналітичний (аналіз та систематизація отриманої інформації);

IV етап — підсумковий (підготовка звітів);

V етап — презентаційний.

Отже, необхідно скласти план дослідження, розподілити обов'язки в спільній роботі (якщо дослідження здійснюється групою). Це і буде перший етап діяльності — організаційний.

Оскільки робота над проектом потребує певного часу, доцільно, порадившись з учителем, вибрати тему дослідження на початку вивчення розділу та презентувати результати роботи під час повторювально-узагальнювального уроку.

Витяги з нормативно-правових актів

КРИМІНАЛЬНИЙ КОДЕКС УКРАЇНИ

Розділ VIII

ОБСТАВИНИ, ЩО ВИКЛЮЧАЮТЬ ЗЛОЧИННІСТЬ ДІЯННЯ

Стаття 37. Уявна оборона

1. Уявною обороною визнаються дії, пов'язані із заподіянням шкоди за таких обставин, коли реального суспільно небезпечного посягання не було, і особа, неправильно оцінюючи дії потерпілого, лише помилково припускала наявність такого посягання.

2. Уявна оборона виключає кримінальну відповідальність за заподіяну шкоду лише у випадках, коли обстановка, що склалася, давала особі достатні підстави вважати, що мало місце реальне посягання, і вона не усвідомлювала і не могла усвідомлювати помилковості свого припущення.

3. Якщо особа не усвідомлювала і не могла усвідомлювати помилковості свого припущення, але при цьому перевищила межі захисту, що дозволяються в умовах відповідного реального посягання, вона підлягає кримінальній відповідальності як за перевищення меж необхідної оборони.

4. Якщо в обстановці, що склалася, особа не усвідомлювала, але могла усвідомлювати відсутність реального суспільно небезпечного посягання, вона підлягає кримінальній відповідальності за заподіяння шкоди через необережність.

Стаття 38. Затримання особи, що вчинила злочин

1. Не визнаються злочинними дії потерпілого та інших осіб безпосередньо після вчинення посягання, спрямовані на затримання особи, яка вчинила злочин, і доставлення її відповідним органам влади, якщо при цьому не було допущено перевищення заходів, необхідних для затримання такої особи.

2. Перевищенням заходів, необхідних для затримання злочинця, визнається умисне заподіяння особі, що вчинила злочин, тяжкої шкоди, яка явно не відповідає небезпечності посягання або обставинці затримання злочинця. Перевищення заходів, необхідних для затримання злочинця, має наслідком відповідальність лише у випадках, спеціально передбачених у статтях 118 та 124 цього Кодексу.

Стаття 40. Фізичний або психічний примус

1. Не є злочином дія або бездіяльність особи, яка заподіяла шкоду правоохоронюваним інтересам, вчинена під безпосереднім впливом фізичного примусу, внаслідок якого особа не могла керувати своїми вчинками.

2. Питання про кримінальну відповідальність особи за заподіяння шкоди правоохоронюваним інтересам, якщо ця особа зазнала фізичного примусу, внаслідок якого вона зберігала можливість керувати своїми діями, а також психічного примусу, вирішується відповідно до положень статті 39 цього Кодексу.

Цивільний кодекс України

Стаття 67. Права та обов'язки опікуна

1. Опікун зобов'язаний дбати про підопічного, про створення йому необхідних побутових умов, забезпечення його доглядом та лікуванням.
Опікун малолітньої особи зобов'язаний дбати про її виховання, навчання та розвиток.
2. Опікун має право вимагати повернення підопічного від осіб, які тримають його без законної підстави.
3. Опікун вчиняє правочини від імені та в інтересах підопічного.
4. Опікун зобов'язаний вживати заходів щодо захисту цивільних прав та інтересів підопічного.

Стаття 68. Правочини, які не може вчиняти опікун

1. Опікун, його дружина, чоловік та близькі родичі (батьки, діти, брати, сестри) не можуть укладати з підопічним договорів, крім передання майна підопічному у власність за договором дарування або у безоплатне користування за договором позички.
2. Опікун не може здійснювати дарування від імені підопічного, а також зобов'язуватися від його імені порукою.

Стаття 69. Права та обов'язки піклувальника

1. Піклувальник над неповнолітньою особою зобов'язаний дбати про створення для неї необхідних побутових умов, про її виховання, навчання та розвиток.
Піклувальник над фізичною особою, цивільна дієздатність якої обмежена, зобов'язаний дбати про її лікування, створення необхідних побутових умов.
2. Піклувальник дає згоду на вчинення підопічним правочинів відповідно до статей 32 та 37 цього Кодексу.
3. Піклувальник зобов'язаний вживати заходів щодо захисту цивільних прав та інтересів підопічного.

Стаття 70. Правочини, на вчинення яких піклувальник не може давати згоду

1. Піклувальник не може давати згоду на укладення договорів між підопічним та своєю дружиною (своїм чоловіком) або своїми близькими родичами, крім передання майна підопічному у власність за договором дарування або у безоплатне користування на підставі договору позички.

Стаття 71. Правочини, які вчиняються з дозволу органу опіки та піклування

1. Опікун не має права без дозволу органу опіки та піклування:
  - 1) відмовитися від майнових прав підопічного;
  - 2) видавати письмові зобов'язання від імені підопічного;
  - 3) укладати договори, які підлягають нотаріальному посвідченню та (або) державній реєстрації, в тому числі договори щодо поділу або обміну житлового будинку, квартири;
  - 4) укладати договори щодо іншого цінного майна.
2. Піклувальник має право дати згоду на вчинення правочинів, передбачених частиною першою цієї статті, лише з дозволу органу опіки та піклування.

Стаття 526. Загальні умови виконання зобов'язання

1. Зобов'язання має виконуватися належним чином відповідно до умов договору та вимог цього Кодексу, інших актів цивільного законодавства, а за відсутності таких умов та вимог — відповідно до звичаїв ділового обороту або інших вимог, що звичайно ставляться.

Стаття 625. Відповідальність за порушення грошового зобов'язання

1. Боржник не звільняється від відповідальності за неможливість виконання ним грошового зобов'язання.

2. Боржник, який прострочив виконання грошового зобов'язання, на вимогу кредитора зобов'язаний сплатити суму боргу з урахуванням встановленого індексу інфляції за весь час прострочення, а також три проценти річних від простроченої суми, якщо інший розмір процентів не встановлений договором або законом.

Стаття 1049. Обов'язок позичальника повернути позику

1. Позичальник зобов'язаний повернути позикодавцеві позику (грошові кошти в такій самій сумі або речі, визначені родовими ознаками, у такій самій кількості, такого самого роду та такої самої якості, що були передані йому позикодавцем) у строк та в порядку, що встановлені договором.

Якщо договором не встановлений строк повернення позики або цей строк визначений моментом пред'явлення вимоги, позика має бути повернена позичальником протягом тридцяти днів від дня пред'явлення позикодавцем вимоги про це, якщо інше не встановлено договором.

2. Позика, надана за договором безпроцентної позики, може бути повернена позичальником достроково, якщо інше не встановлено договором.

3. Позика вважається повернутою в момент передання позикодавцеві речей, визначених родовими ознаками, або зарахування грошової суми, що позичалася, на його банківський рахунок.

Термінологічний словник

Адміністративні правопорушення (проступки) — передбачені нормами адміністративного, фінансового, земельного та інших галузей права зазіхання на встановлений порядок державного управління, громадський порядок.

Галузь права — сукупність правових норм, що становлять самостійну частину системи права та своїм особливим методом регулюють якісно однорідну сферу суспільних відносин.

Громадянство — стійкий правовий зв'язок особи й держави, що виражається в їхніх взаємних правах і обов'язках.

Деліктоздатність — здатність нести юридичну відповідальність за вчинені правопорушення.

Держава — особлива форма організації суспільства, яка передбачає створення спеціального апарату управління, покликаного керувати суспільними процесами на певній території шляхом надання своїм вимогам загальнообов'язкового характеру, у тому числі за допомогою примусу.

Джерела права — встановлені державою або визнані нею офіційно документальні форми вираження та закріплення норм права.

Дієздатність — це здатність особи своїми діями набувати для себе прав і самостійно їх здійснювати, а також здатність своїми діями створювати для себе обов'язки, самостійно їх виконувати та нести відповідальність у разі їх невиконання.

Злочин — суспільно небезпечне винне діяння (дія або бездіяльність), передбачене Кримінальним кодексом України, вчинене суб'єктом злочину.

Зміст правовідносин — суб'єктивні права та юридичні обов'язки учасників правовідносин, а також здійснювані ними дії, спрямовані на реалізацію цих прав і обов'язків.

Зняття судимості — припинення судимості рішенням суду. Умовами зняття судимості є: відбуття особою покарання у вигляді позбавлення або обмеження волі; встановлення судом факту, що особа зразковою поведінкою або сумлінним ставленням до праці довела своє виправлення; закінчення не менш ніж половини строку погашення судимості.

Конституційний обов'язок — закріплені в Конституції України вимоги до осіб діяти певним, чітко визначеним конституційною нормою чином (або утримуватися від вчинення певних дій) для забезпечення інтересів інших людей та громадян, суспільства, держави; недотримання цих вимог тягне за собою юридичну відповідальність.

Конституція — Основний закон держави, який закріплює державний і суспільний лад, особливості взаємовідносин особи й держави, організації та здійснення державної влади, визначає основні державно-правові інститути, порядок їхньої організації та компетенцію і таким чином установлює принципи регулювання суспільних відносин.

Норма права — обов'язкове, формально визначене правило поведінки загального характеру, що встановлюється, змінюється та припиняється в установленому порядку, виконання якого забезпечується державою, її відповідними органами.

Об'єкт правовідносин — матеріальні або нематеріальні блага, із приводу яких виникають правовідносини; те, на що спрямовано дії сторін, що складає предмет їхніх інтересів.

Погашення судимості — припинення судимості при настанні умов, передбачених законодавством. Такою умовою є, зокрема, нездійснення засудженою особою протягом визначеного строку нового злочину. При встановленні такого строку враховується суспільна небезпека вчиненого раніше злочину, виду призначеного за нього покарання, а також застосування звільнення від відбування покарання з випробуванням.

Права людини — соціальна спроможність людини вільно діяти, самостійно обирати вид і міру своєї поведінки з метою задоволення різних матеріальних і духовних потреб шляхом користування певними соціальними благами в межах, визначених законодавчими актами.

Право — система загальнообов'язкових норм (правил поведінки), які виражають загальні та індивідуальні інтереси (волю) населення країни, регулюють суспільні відносини, визнаються та охороняються державою і забезпечуються всіма заходами державного впливу, у тому числі заходами примусу.

Право власності — право особи на річ (майно), яке вона здійснює відповідно до закону за своєю волею незалежно від волі інших осіб. Право власності включає право володіння, користування та розпорядження майном.

Правовідносини — урегульовані нормами права суспільні відносини, у ході яких їхні учасники реалізують свої суб'єктивні права й виконують юридичні обов'язки.

Правоздатність — визнана державою загальна можливість мати передбачені законом права та обов'язки, здатність бути їх носієм.

Правопорушення — суспільно шкідливе діяння (у формі дії або бездіяльності) дієздатної особи, що суперечить вимогам правових норм. Сутністю правопорушення є свавілля особи або зазіхання на свободу інших.

Сім'я — первинний та основний осередок суспільства. Сім'ю складають особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки.

Суб'єкти правовідносин — учасники правовідносин, які мають суб'єктивні права та виконують юридичні обов'язки на основі юридичних норм.

Форма держави — порядок організації та функціонування державної влади в країні, який визначається формою правління, територіального устрою й державно-правового (політичного) режиму.

Форма політичного режиму — сукупність засобів, прийомів і способів реалізації державної влади, форма взаємодії державно-владних структур та населення.

Форма правління — організація верховної державної влади, яка передбачає порядок її утворення та діяльності, а також взаємозв'язок із населенням країни.

Цивільна дієздатність — здатність фізичної особи своїми діями набувати для себе цивільних прав і самостійно їх здійснювати, а також здатність своїми діями створювати для себе цивільні обов'язки, самостійно їх виконувати та нести відповідальність у разі їх невиконання.

Цивільна правоздатність — здатність особи мати цивільні права й нести цивільні обов'язки.

Шлюб — сімейний союз жінки та чоловіка, зареєстрований у державному органі реєстрації актів цивільного стану.

Юридична відповідальність — це передбачені нормами права вид і міра державного примусу, що застосовуються до особи, яка визнана винною у вчиненні правопорушення.

Юридичний факт — конкретна життєва обставина, із якою норма права пов'язує виникнення, зміну або припинення правовідносин.

Радимо почитати

1. Дудаш Т. І. Практика Європейського суду з прав людини. — К. : Алерта, 2013.
2. Компас: Посібник з освіти в області прав людини за участю молоді (<http://www.coe.int/uk/web/compass>).
3. Майбутнє Європейського суду з прав людини (Інтерлакенська, Ізмірська, Брайтонська декларації) : [зб.] / Нац. акад. прав. наук України, НДІ ін-т держ. буд-ва та місц. самоврядування ; гол. ред. П. М. Рабінович. — Львів : Сполом, 2013. (Праці Львівської лабораторії прав людини й громадянина. Серія II, Коментарі прав та законодавства ; вип. 12).
4. Рішення Європейського суду з прав людини. — К. : Центр учб. л-ри, 2012.
5. Шкільний календар прав людини (http://ippo.kubg.edu.ua/wp-content/uploads/2016/12/shkilnyj_kalendar_prav_liudyny.pdf).

Корисні посилання

1. Газета Верховної Ради України «Голос України»: <http://www.golos.com.ua/>
2. Газета центральних органів виконавчої влади України «Урядовий кур'єр»: <http://ukurier.gov.ua/uk/>
3. Генеральна прокуратура України: <http://www.gp.gov.ua/>
4. Конституційний Суд України: <http://www.ccu.gov.ua/>
5. Міністерство юстиції України: <https://minjust.gov.ua/ua>
6. Міністерство внутрішніх справ України: <http://www.mvs.gov.ua/>

7. Міністерство освіти і науки України: <http://www.mon.gov.ua/>
8. Права людини в Україні. Інформаційний портал Харківської правозахисної групи: <http://khp.org/>
9. Офіційне інтернет-представництво Президента України: <http://www.president.gov.ua/>
10. Офіційний веб-портал Верховної Ради України: <http://www.rada.gov.ua/>
11. Судова влада України: <http://court.gov.ua/>
12. Центр політико-правових реформ: <http://pravo.org.ua/>
13. Українська Гельсінська спілка з прав людини: <http://helsinki.org.ua/>
14. Уповноважений Верховної Ради України з прав людини: <http://www.ombudsman.gov.ua/>
15. Урядовий портал. Єдиний веб-портал органів виконавчої влади України: <http://www.kmu.gov.ua/>
16. Урядовий сайт для юних громадян: <http://children.kmu.gov.ua/government.html>

Список використаної літератури

1. Адміністративне право України. Загальна частина: академічний курс: [підручник] / О. М. Бандурка, Ю. П. Битяк, В. М. Гаращук та ін. — Харків: Золота миля, 2012.
2. Адміністративне право: підручник / за заг. ред.: Ю. П. Битяка, В. М. Гаращука, В. В. Зуй; Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого. — Харків: Право, 2010.
3. Біблія, або Книги Святого письма Старого й Нового Завіту: із мови давньоєврейської та грецької на укр. наново перекладена. — К.: Біблійні товариства, 1995.
4. Загальна теорія держави і права: підручник / Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого; за ред.: М. В. Цвіка, О. В. Петришина. — Харків: Право, 2010.
5. Енеїда: поема / І. П. Котляревський; худож. І. Будз. — К.: Дніпро: Мирослав Милорадович, 1995.
6. Європейський суд з прав людини. Судова практика. Вип. 2. Стаття 2 ЄКПЛ. «Право на життя»: у 3 кн. / за заг. ред. В. Г. Буткевича. — К.: Ред. журн. «Право України», 2011. — Кн. 1—3.
7. Європейська конвенція з прав людини: основні положення, практика застосування, український контекст / уклад. і наук. ред. О. Л. Жуковська. — К.: ВІПОЛ, 2004.
8. Закон України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» [Електронний ресурс] — режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/5076-17>
9. Закон України «Про громадянство України» [Електронний ресурс] — режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2235-14>
10. Закон України «Про Конституційний Суд України» [Електронний ресурс] — режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/>
11. Закон України «Про національну поліцію» [Електронний ресурс] — режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/580-19>
12. Закон України «Про нотаріат» [Електронний ресурс] — режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/3425-12>

13. Закон України «Про судоустрій і статус суддів» [Електронний ресурс] — режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1402-19>
14. Історія вчень про державу і право: підручник / Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого; за ред.: Г. Г. Демиденко, О. В. Петришин. — Харків: Право, 2008.
15. Історія держави і права України: підручник для студ. вищ. навч. закладів / В. С. Кульчицький, Б. Й. Тищик; Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. — К.: Вид. Дім «Ін Юре», 2007.
16. Кирило-Мефодіївське товариство: У 3 т. — К.: Наук. думка. 1990. — Т. 1.
17. Ковтун Н. Я. Види додаткових покарань для неповнолітніх: монографія / Н. Я. Ковтун. — К.: Вид. Дім «Ін Юре», 2011.
18. Кодекс законів про працю України [Електронний ресурс] — режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/322-08>
19. Кодекс України про адміністративні правопорушення [Електронний ресурс] — режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/80731-10>, <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/80732-10>
20. Колпаков В. К. Адміністративна відповідальність (адміністративно-деліктне право) [Текст]: навч. посіб. / В. К. Колпаков. — К.: Юрінком Інтер, 2008.
21. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: з поправками, внесен. відповідно до положень Протоколів №№ 11 та 14 з Протоколами №№ 1, 4, 6, 7, 12 та 13) // Право України. — 2010. — № 10. — С. 215—233.
22. Конституційне право України: підручник / за ред.: Ю. М. Тодики, В. С. Журавського; Нац. юрид. акад. ім. Я. Мудрого. — К.: Вид. Дім «Ін Юре», 2002.
23. Конституція України [Електронний ресурс] — режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/>
24. Кримінальне право України. Загальна частина: підручник / за ред.: В. В. Сташиса, В. Я. Тація. — 4-е вид., переробл. і допов. — Харків: Право, 2010.
25. Кримінальне право України. Особлива частина: підручник / за ред.: В. В. Сташиса, В. Я. Тація. — 4-е вид., переробл. і допов. — Харків: Право, 2010.
26. Кримінальний кодекс України [Електронний ресурс] — режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>
27. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI // Відомості Верховної Ради України від 08.03.2013—2013 р., / № 9—10 /, с. 474, стаття 88.
28. Майданик Р. А. Цивільне право. Загальна частина: підручник / Р. А. Майданик. — К.: Алерта, 2012. — Т. 1: Вступ у цивільне право.
29. Організація роботи суду: навч. посіб. / Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого; за заг. ред. І. Є. Марочкіна. — Харків: Право, 2012.
30. Повчання. Володимир Мономах. Статут Володимира Всеволодовича / Володимир Мономах; пер. із старослов'ян., упоряд., передм. В. В. Яременко. — К.: МАУП, 2006.
31. Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування: Закон України від 13.01.2005 № 2342-IV // Відомості Верховної Ради України від 11.02.2005—2005 р., № 6, с. 267, стаття 147.

32. Про захист прав споживачів: Закон України від 12.05.1991 № 1023-XII // Відомості Верховної Ради УРСР від 23.07.1991—1991 р., № 30, стаття 379.
33. Про звернення громадян: Закон України від 02.10.1996 № 393/96-ВР // Відомості Верховної Ради України від 19.11.1996—1996 р., № 47, стаття 256.
34. Про основи соціального захисту бездомних осіб і безпритульних дітей: Закон України від 02.06.2005 № 2623-IV // Відомості Верховної Ради України від 30.06.2005—2005 р., № 26, с. 1108, стаття 354.
35. Про охорону дитинства: Закон України від 26.04.2001 № 2402-III // Відомості Верховної Ради України від 27.07.2001—2001 р., № 30, стаття 142.
36. Про охорону праці: Закон України від 14.10.1992 № 2694-XII // Відомості Верховної Ради України від 08.12.1992—1992 р., № 49, стаття 668.
37. Про прокуратуру: Закон України від 14.10.2014 № 1697-VII // Відомості Верховної Ради України від 16.01.2015—2015 р., / № 2—3 /, с. 54, стаття 12.
38. Сімейне право України (історія, традиції, сучасність): навч. посіб. / [Андрусишин Б. І. та ін.; за ред. Б. І. Андрусишина, С. І. Шимон]; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. — К.: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2013.
39. Сімейний кодекс України [Текст]: станом на 18 берез. 2013 р.: відповідає офіц. тексту. — Харків: Право, 2013.
40. Скакун О. Ф. Теорія права і держави [Текст]: підручник / О. Ф. Скакун. — Вид. 4-те, допов. і переробл. — К.: Правова єдність, 2013.
41. Страхов М. М. Історія держави і права зарубіжних країн: підручник для студ. юрид. спец. вищих навч. закладів / М. М. Страхов; Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого, Акад. прав. наук України. — К.: Вид. Дім «Ін Юре», 2003.
42. Трудове право: підручник / за ред. В. В. Жернакова; Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого. — Харків: Право, 2012.
43. Федоренко В. Л. Конституційне право України: підручник / В. Л. Федоренко. — К.: Ліра-К, 2016.
44. Цивільне право: підручник: у 2 т. / за ред.: В. І. Борисової, І. В. Спасибо-Фатєєвої, В. Л. Яроцького. — Харків: Право, 2014.
45. Цивільне право України України. У двох частинах. Частина І. Підручник / За заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. Шишки Р. Б. та канд. юрид. наук, доц. Кройтора В. А. — Харків: Вид-во Харківського нац. ун-ту внутр. справ, 2008.
46. Цивільний кодекс України [Електронний ресурс] — режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/435-15>
47. Цивільний процесуальний кодекс України: Закон України від 18.03.2004 № 1618-IV // Відомості Верховної Ради України від 08.10.2004—2004 р., № 40, / 40—42 /, с. 1530, стаття 492.
48. Яновська О. Г. Процесуальні форми протестної діяльності адвоката в кримінальному провадженні / О. Г. Яновська // Право України. — 2013. — № 11. — С. 165—172.

Зміст

Передмова.....	3	Розділ IV. Неповнолітні як суб'єкти цивільних, сімейних, трудових, адміністративних і кримінальних правовідносин.....	91
Вступ.....	5	§ 14. Неповнолітні як учасники цивільних правовідносин.....	92
Право і закони в житті людини й суспільства.....	5	§ 15. Практичне заняття. Власність неповнолітніх.....	99
Розділ I. Основи теорії держави і права.....	11	§ 16. Практичне заняття. Захист прав споживачів.....	103
§ 1—2. Держава.....	12	§ 17—18. Неповнолітні як учасники сімейних правовідносин.....	110
§ 3. Соціальні норми. Право.....	25	§ 19. Практичне заняття. Влаштування дітей, позбавлених батьківського піклування.....	118
§ 4. Практичне заняття. Соціальні норми в житті людей.....	32	§ 20. Неповнолітні як учасники трудових правовідносин.....	121
Розділ II. Правовідносини. Правопорушення. Юридична відповідальність.....	35	§ 21. Практичне заняття. Працевлаштування неповнолітніх.....	129
§ 5. Правовідносини.....	36	§ 22. Адміністративна відповідальність неповнолітніх.....	135
§ 6. Правопорушення.....	43	§ 23. Кримінальна відповідальність неповнолітніх.....	140
§ 7. Юридична відповідальність.....	47	§ 24. Практичне заняття. Особливості адміністративної та кримінальної відповідальності неповнолітніх.....	148
§ 8. Практичне заняття. Обставини, що виключають шкідливість (суспільну небезпеку) діяння.....	52	Повторювально-узагальнювальний урок до розділу IV.....	151
Повторювально-узагальнювальний урок до розділів I і II.....	56	Завдання для систематизації та узагальнення матеріалу.....	151
Завдання для систематизації та узагальнення матеріалу.....	57	Розділ V. Якщо право — це професія.....	153
Розділ III. Взаємозв'язок людини і держави.....	59	§ 25—26. Юристи в нашому житті.....	154
§ 9. Конституція — Основний закон держави.....	60	§ 27. Нова українська поліція.....	166
§ 10. Людина, особа, громадянин.....	64	§ 28. Практичне заняття. Ігровий суд.....	169
§ 11. Конституційні права, свободи й обов'язки людини і громадянина в Україні.....	73	Повторювально-узагальнювальний урок до розділу V.....	180
§ 12. Особливості організації державної влади і місцевого самоврядування в Україні.....	79	Завдання для систематизації та узагальнення матеріалу.....	180
§ 13. Практичне заняття. Звернення громадян.....	85	Додатки.....	182
Повторювально-узагальнювальний урок до розділу III.....	88		
Завдання для систематизації та узагальнення матеріалу.....	90		

Відомості про користування підручником

№ з/п	Прізвище та ім'я учня / учениці	Навчаль- ний рік	Стан підручника	
			на початку року	у кінці року
1				
2				
3				
4				
5				

Навчальне видання

СВЯТОКУМ Оксана Євгеніївна

СВЯТОКУМ Ігор Олегович

«ОСНОВИ ПРАВОЗНАВСТВА»

підручник для 9 класу загальноосвітніх навчальних закладів

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Видає за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

Провідні редактори *Л. А. Шведова, Н. П. Гур'єва*

Редактор *С. С. Павлюченко*

Технічний редактор *А. В. Плisko*

Художнє оформлення *В. І. Труфен*

Коректор *Н. В. Красна*

В оформленні підручника використані зображення,
розміщені в мережі Інтернет для вільного використання

Підписано до друку 03.07.2017. Формат 70×90/16. Папір офсетний.
Гарнітура Шкільна. Друк офсетний. Ум. друк. арк. 14,04. Обл.-вид. арк. 18,25.
Тираж 48507 прим. Зам. №152-07.

ТОВ Видавництво «Ранок»,

вул. Кібальчича, 27, к. 135, Харків, 61071.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК №5215 від 22.09.2016.

Адреса редакції: вул. Космічна, 21а, Харків, 61145.

E-mail: office@ranok.com.ua

Тел. (057) 701-11-22, тел./факс (057) 719-58-67.

Надруковано у друкарні ТОВ «ТРИАДА-ПАК»,

пров. Сімферопольський, 6, Харків, 61052.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК №5340 від 15.05.2017.

Тел. +38(057)703-12-21. E-mail: sale@triada.kharkov.ua